

**ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ ΜΑΡΞΙΣΤΙΚΗΣ
ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ Ι**

Θανάσης Μανιάτης

**Όμιλος Μαρξιστικών Ερευνών
Τμήμα Οικονομικών Επιστημών Πανεπιστημίου Αθηνών**

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

---

1. Η Εξέλιξη της Οικονομικής Σκέψης του Μαρξ η Μέθοδος και το Αντικείμενο του *Κεφαλαίου* .....
    - 1.1. Εισαγωγή .....
    - 1.2. Η εξέλιξη της οικονομικής σκέψης του Μαρξ .....
    - 1.3. Μεθοδολογικά στοιχεία και αντικείμενο του *Κεφαλαίου*.....

  2. Αξία Τιμή και Χρήμα .....
    - 2.1.Εισαγωγή .....
    - 2.2.Εμπόρευμα, αξία χρήσης και ανταλλακτική αξία.....
    - 2.3.Συγκεκριμένη και αφηρημένη εργασία.....
    - 2.4.Αξιακή μορφή ή ανταλλακτική αξία.....
    - 2.5.Για τον νόμο της αξίας.....
    - 2.6. Χρήμα

  3. Εργασιακή Δύναμη Ειμετάλλευση και Υπεραξία .....
    - 3.1. Η μετατροπή του χρήματος σε κεφάλαιο .....
    - 3.2. Παραγωγική διαδικασία και παραγωγή απόλυτης υπεραξίας .....
    - 3.3 Το θέμα του σχηματισμού του γενικού ποσοστού κέρδους και των τιμών παραγωγής

  4. Εργασιακή Διαδικασία και Τεχνική Πρόοδος .....
    - 4.1. Η παραγωγή της σχετικής υπεραξίας .....
    - 4.2. Τεχνική πρόοδος και η εξέλιξη της εργασιακής διαδικασίας .....

  5. Η Διαδικασία Συσσώρευσης του *Κεφαλαίου* .....
    - 5.1. Απλή αναπαραγωγή .....
    - 5.2. Η μετατροπή της υπεραξίας σε κεφάλαιο .....
    - 5.3. Ο γενικός νόμος της καπιταλιστικής συσσώρευσης .....
-

1. Η ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΣΚΕΨΗΣ ΤΟΥ ΜΑΡΞ Η ΜΕΘΟΔΟΣ ΚΑΙ ΤΟ ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΟ ΤΟΥ “ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ”

1.1. Εισαγωγή

Στη σειρά των μαθημάτων *Μαρξιστική Πολιτική Οικονομία I* και *Μαρξιστική Πολιτική Οικονομία II* εξετάζουμε ορισμένες βασικές όψεις της μαρξικής οικονομικής ανάλυσης και της σχετικής μαρξιστικής βιβλιογραφίας όπως αυτή περιέχεται κυρίως στους τρεις τόμους του *Κεφαλαίου*, καθώς και τις σύγχρονες συζητήσεις και εξελίξεις της μαρξιστικής οικονομικής έρευνας. Αυτό γίνεται όχι απλώς σαν επισκόπηση ενός τμήματος της ιστορίας της οικονομικής σκέψης αλλά σαν μία πρώτη εισαγωγή σε ένα θεωρητικό σύστημα, μια (την κατ’ εξοχήν) «ετερόδοξη» οικονομική προσέγγιση η οποία είναι ικανή με την κατάλληλη επεξεργασία και ανάπτυξη να εξηγήσει τις κυριότερες πλευρές και τα βασικά χαρακτηριστικά της λειτουργίας των σύγχρονων καπιταλιστικών οικονομιών αλλά και της ελληνικής οικονομίας ειδικότερα. Προσπαθούμε με αυτόν τον τρόπο να ανταποκριθούμε στο σκοπό και τους στόχους που είχε θέσει ο ίδιος ο Μαρξ αναφορικά με την πρακτική χρησιμότητα της θεωρητικής του παραγωγής στο πεδίο της Πολιτικής Οικονομίας.

Σε αυτήν την κατεύθυνση εισάγουμε και αναπτύσσουμε τις περισσότερες από τις κύριες έννοιες και κατηγορίες που εμφανίζονται στο *Κεφάλαιο*. Πρέπει να σημειωθεί εξ αρχής ότι οι έννοιες αυτές έχουν δημιουργηθεί από μια υλιστική μέθοδο (materialist method), δηλαδή είναι πρώτα απ’ όλα βασισμένες στην εμπειρική πραγματικότητα. Αυτή η ανάπτυξη γίνεται προσπάθεια να φτάνει κάθε φορά μέχρι το σημείο εκείνο όπου οι έννοιες αυτές είναι πλέον κατάλληλες, δηλαδή επαρκώς περίπλοκες, σύνθετες και περιεκτικές ώστε να εφαρμοσθούν για την κριτική κατανόηση, και την όσο το δυνατόν περισσότερο ικανοποιητική επεξήγηση του (οικονομικού κυρίως) κόσμου που μας περιβάλλει.

Εξετάζουμε δηλαδή στα επόμενα, στο βαθμό που αυτό είναι εφικτό στα περιορισμένα πλαίσια μιας σειράς μαθημάτων, αφενός τη λογική θεωρητική συνοχή,

και αφετέρου τις δυνατότητες και τα όρια της μαρξικής οικονομικής ανάλυσης όπως προκύπτουν και από τα αποτελέσματα της εμπειρικής εφαρμογής της. Αυτό είναι πάντοτε αναγκαίο και ιδιαίτερα στις σύγχρονες συνθήκες για να εκτιμηθεί η εγκυρότητα των επιχειρημάτων και της κριτικής που έχουν διατυπωθεί είτε στο εσωτερικό της γενικότερης μαρξιστικής παράδοσης είτε έξω από αυτήν, και τα οποία αφορούν συγκεκριμένες πλευρές, τον πυρήνα ή και το σύνολο της οικονομικής θεωρίας του Μαρξ.

Τα επιχειρήματα αυτά έχουν πάρει ιστορικά διάφορες μορφές. Η **πρώτη** που μάλλον ήταν και παραμένει η περισσότερο διαδεδομένη, ειδικά κατά τη διάρκεια του μεγαλύτερου μέρους της μεταπολεμικής περιόδου αλλά ακόμη και σήμερα υποστηρίζει ότι η μαρξική ανάλυση δεν είναι πλέον ικανή και κατάλληλη να αναλύσει και να εξηγήσει τη λειτουργία και τους νόμους κίνησης των *σύγχρονων* καπιταλιστικών οικονομιών επειδή οι τελευταίες είναι πλέον ριζικά διαφορετικές από αυτές του τέλους του 19^{ου} αιώνα, της εποχής του *Κεφαλαίου*. Τα συνηθισμένα παραδείγματα που έχουν εμφανισθεί σε αυτήν την εκδοχή αφορούν την περίπτωση του σύγχρονου “μονοπωλιακού” καπιταλισμού με τους δικούς του διαφορετικούς νόμους κίνησης, ο οποίος αντιπαραβάλλεται με τον “ανταγωνιστικό” καπιταλισμό της εποχής του Μαρξ, ή τη δυνατότητα ρύθμισης των φάσεων του οικονομικού κύκλου και των σοβαρών οικονομικών κρίσεων από το κράτος και τις νομισματικές αρχές μετά την εμπειρία της Μεγάλης Ύφεσης των καπιταλιστικών οικονομιών κατά τη δεκαετία του 1930, σε αντίθεση με τον υποτιθέμενο “άναρχο” αμιγώς αγοραίο καπιταλισμό των προηγούμενων χρόνων με την περιορισμένη κρατική παρέμβαση και τις έντονες οικονομικές διακυμάνσεις. Η ανάπτυξη του κράτους πρόνοιας, η οποία από τη μια αμβλύνει τις αντιθέσεις κεφαλαίου-εργασίας ενώ παράλληλα λειτουργεί έτσι ώστε να ενσωματώσει την εργατική τάξη στο καπιταλιστικό σύστημα εξασφαλίζοντας της ένα τρέχον αλλά και μελλοντικό αξιοπρεπές εισόδημα και βιοτικό επίπεδο επίσης θεωρήθηκε ως εξέλιξη που σηματοδοτεί μια ποιοτική μεταβολή του σύγχρονου καπιταλισμού (αυτή τη φορά “του καπιταλισμού της ευημερίας” ή “welfare capitalism”) σε σχέση με το άγρια εκμεταλλευτικό σύστημα του 19^{ου} αιώνα. Σαν απότοκο και αυτών των εξελίξεων, στη διάρκεια του δεύτερου μισού του 20^{ου} αιώνα υποστηρίχθηκε επίσης (ιδίως κατά τη διάρκεια της κρίσης της δεκαετίας του 1970 και των αρχών της δεκαετίας του 1980) ότι οι καπιταλιστικοί νόμοι της διανομής του εισοδήματος που στην κλασική και μαρξική ανάλυση

κρατούν καθλωμένες τις αμοιβές των άμεσων παραγωγών και της εργατικής τάξης γενικότερα καθώς και και το μερίδιο τους στο συνολικό εισόδημα, ξεπεράστηκαν και πλέον η διανομή του εισοδήματος θα μπορούσε να κινηθεί προς οποιαδήποτε κατεύθυνση, ακόμη και υπέρ της εργατικής τάξης χωρίς δομικά όρια καθορισμένα από τις σχέσεις παραγωγής, τον «εφεδρικό στρατό» εργασίας και τους νόμους εξέλιξης της καπιταλιστικής οικονομίας, θέτοντας σε κίνδυνο την ίδια την αναπαραγωγή του συστήματος. Είναι βέβαια ενδιαφέρον το γεγονός ότι αυτές οι θεωρητικές προσεγγίσεις ερμηνεύουν την τελευταία καπιταλιστική κρίση που εκδηλώθηκε το 2007 με τον ακριβώς αντίθετο τρόπο σε σχέση με την εξήγηση της κρίσης στασιμοληθωρισμού της δεκαετίας του 1970, δηλαδή με την ολοκληρωτική επικράτηση του κεφαλαίου απέναντι στην εργατική τάξη στη σφαίρα της διανομής και την υστέρηση των μισθών σε σχέση με την παραγωγικότητα της εργασίας, μια εξέλιξη που εντείνει την ανισοκατανομή του εισοδήματος και δημιουργήσει προβλήματα έλλειψης επαρκούς ενεργού ζήτησης. Επιπλέον, ο αυξημένος ρόλος του χρηματοπιστωτικού κεφαλαίου, η επονομαζόμενη χρηματιστικοποίηση (financialization) της οικονομίας στην ύστερη περίοδο του νεοφιλελευθερισμού και ο ρόλος της στη διαμόρφωση της τρέχουσας κρίσης είναι η τελευταία χρονικά περίπτωση όπου σε τμήμα της μαρξιστικής βιβλιογραφίας υποστηρίζεται ότι η δομή της καπιταλιστικής οικονομίας έχει αλλάξει ριζικά σε σχέση το πρότυπο που αναλύεται στο «Κεφάλαιο» υπαγορεύοντας και πάλι την ανάγκη για δραστικές αλλαγές, τροποποιήσεις ή «επικαιροποίηση» της μαρξικής ανάλυσης.

Μια άλλη, **δεύτερη** μορφή κριτικής στην μαρξική ανάλυση αναφέρεται στο ότι ορισμένες βασικές της πλευρές χαρακτηρίζονται από εσωτερικές θεωρητικές αντιφάσεις και αδυναμίες. Τα συνηθισμένα παραδείγματα εδώ έχουν να κάνουν με τη θεωρητική συνοχή της εργασιακής θεωρίας της αξίας ιδίως όσον αφορά τον μετασχηματισμό των τιμών των ανάλογων των αξιών σε τιμές παραγωγής, ή του νόμου της πτωτικής τάσης του ποσοστού κέρδους σαν αποτέλεσμα της αυξανόμενης οργανικής σύνθεσης του κεφαλαίου, κ.ά. Στο πλαίσιο της επισκόπησης της μαρξιστικής βιβλιογραφίας που ακολουθεί συζητάμε τα ζητήματα αυτά παρακάτω, και στη θεωρητική αλλά και στην εμπειρική τους διάσταση. Σχετικά με αυτό, μια **τρίτη** μορφή κριτικής η οποία αναπτύχθηκε πρόσφατα και σχετίζεται βέβαια με τις δύο προηγούμενες αλλά είναι πιο συγκεκριμένης, εμπειρικής μορφής διατυπώνει το επιχείρημα ότι η μαρξική θεωρία (ανεξάρτητα από το αν η λογική της δομή είναι

ικανοποιητική ή όχι) βρίσκεται σε αναντιστοιχία με τα εμπειρικά φαινόμενα της σύγχρονης καπιταλιστικής πραγματικότητας. Υποστηρίζεται δηλαδή ότι στον βαθμό που μπορεί κάποιος να εξαγάγει από την μαρξική θεωρία εμπειρικά ελέγξιμες προτάσεις για τη συμπεριφορά τμημάτων ή του συνόλου του οικονομικού συστήματος, οι τελευταίες δεν μπορούν να επαληθευθούν από τη σχετική εμπειρική έρευνα. Η εξήγηση της τρέχουσας κρίσης έχει δημιουργήσει άλλο ένα τέτοιο πεδίο διχογνωμίας με αρκετούς μαρξιστές να υποστηρίζουν ότι κάθε καπιταλιστική κρίση είναι διαφορετική και προκαλείται από διαφορετικούς κάθε φορά μηχανισμούς, και άλλους να επιμένουν ότι και αυτή όπως όλες οι σοβαρές κρίσεις/ρήγματα στην ιστορία του καπιταλισμού προέρχονται από την ανεπαρκή κερδοφορία του κεφαλαίου λόγω της λειτουργίας του νόμου της πτωτικής τάσης του ποσοστού κέρδους.

Οι πρόσφατες κοινωνικοοικονομικές εξελίξεις σε εθνικό, ευρωπαϊκό και παγκόσμιο επίπεδο, όπως είναι η ανεξέλεγκτη εξάπλωση του (χρηματοπιστωτικού κυρίως) κεφαλαίου και η σχετική υποχώρηση της ισχύος και των περιθωρίων παρέμβασης των επί μέρους εθνικών κυβερνήσεων, η ένταση του καπιταλιστικού ανταγωνισμού σε εθνικό και διεθνικό επίπεδο, η επιμονή της περιοδικής εμφάνισης των φάσεων του οικονομικού κύκλου, η επέκταση των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής σε όλο και περισσότερα τμήματα του κόσμου με την ταυτόχρονη εξάπλωση του πληθυσμού της εργατικής τάξης, οι δυσμενείς για τον κόσμο της εργασίας εξελίξεις στην κατάσταση της αγοράς εργασίας και στη διαμόρφωση της μισθωτής σχέσης, η υποχώρηση των ορίων του όποιου κράτους πρόνοιας διαμορφώθηκε στο παρελθόν σε ορισμένες αναπτυγμένες καπιταλιστικές οικονομίες και πάνω απ' όλα η πρόσφατη παγκόσμια καπιταλιστική κρίση που ακόμη διατρέχει την πορεία της χωρίς ορατό τέλος, τείνουν να αναιρέσουν σε μεγάλο βαθμό τα κριτικά επιχειρήματα της πρώτης κατηγορίας που αναφέρθηκαν πιο πάνω όσον αφορά την επικαιρότητα της μαρξικής ανάλυσης. Ο όλο και περισσότερο διεθνοποιημένος σύγχρονος παγκόσμιος καπιταλισμός αποκλίνει πλέον σημαντικά από τα χαρακτηριστικά του καπιταλισμού της «χρυσής εποχής», της πρώτης φάσης της μεταπολεμικής περιόδου, με τους υψηλούς ρυθμούς ανάπτυξης, την εκτεταμένη κρατική παρέμβαση, την άνοδο του βιοτικού επιπέδου των εργαζομένων, και την ανάπτυξη του κράτους πρόνοιας. Τα άμεσα αποτελέσματα των τελευταίων εξελίξεων που είναι κυρίως η όξυνση και επιδείνωση των οικονομικών και κοινωνικών ανισοτήτων, η αύξηση της απόλυτης και σχετικής φτώχειας, η μακροχρόνια

διατήρηση της ανεργίας σε υψηλά επίπεδα, η εξάπλωση της επισφαλούς απασχόλησης των μισθωτών και η αποδυνάμωση του κράτους πρόνοιας ακόμη και σε συνθήκες οικονομικής ανάπτυξης, η συνεχιζόμενη κοινωνική ταξική σύγκρουση για τη διάρκεια και την εντατικότητα της εργάσιμης ημέρας, και πάνω απ' όλα η επανεμφάνιση κρίσεων συγκρίσιμων σε διάρκεια και βάθος με αυτήν της Μεγάλης Ύφεσης της δεκαετίας του 1930 συνηγορούν υπέρ της επιμονής ή της επιστροφής στις θεωρητικές αρχές της μαρξικής οικονομικής ανάλυσης.

Τέλος, όπως θα δούμε διεξοδικά στο τελευταίο μέρος του μαθήματος Μαρξιστική Πολιτική Οικονομία II, ένας τρίτος λόγος που συνηγορεί υπέρ της συνέχισης της ενασχόλησης με την μαρξιστική οικονομική ανάλυση έχει να κάνει και με την σημαντική υποστήριξη που βρίσκουν στις πρόσφατες εμπειρικές μελέτες καίριες προτάσεις και προβλέψεις που απορρέουν από το μαρξικό έργο, ιδίως αυτές που αφορούν την ερμηνεία της κρίσης στασιμοπληθωρισμού της δεκαετίας του 1970, την αποτίμηση της περιόδου της κυριαρχίας του νεοφιλελευθερισμού και την ερμηνεία της πρόσφατης κρίσης, και στο επίπεδο της παγκόσμιας καπιταλιστικής οικονομίας αλλά και στην ειδικότερη περίπτωση της κρίσης της ελληνικής οικονομίας.

Συμπερασματικά, ο βασικός σκοπός αυτής της σειράς μαθημάτων είναι να δείξει θεωρητικά και εμπειρικά ότι η μαρξική οικονομική ανάλυση εξακολουθεί να παραμένει το κατάλληλο θεωρητικό πλαίσιο ανάλυσης της καπιταλιστικής οικονομίας και επομένως ένα χρήσιμο και αναντικατάστατο εργαλείο για την κατανόηση της βαθύτερης φύσης και της λειτουργίας των σύγχρονων καπιταλιστικών κοινωνιών.

1.2. Η εξέλιξη της οικονομικής σκέψης του Μαρξ

Φιλοσοφία-Ιστορία-Πολιτική Οικονομία: Το οικονομικό έργο του Μαρξ στην ώριμη περίοδο του χαρακτηρίζεται από την έμφαση που δίνει στον προοδευτικό χαρακτήρα του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής¹ τουλάχιστον όσον αφορά την πλευρά της

---

¹ Η έννοια του τρόπου παραγωγής (mode of production) συναντάται στο έργο του Μαρξ με τρεις διαφορετικές σημασίες, α) του συνολικού κοινωνικοοικονομικού συστήματος που περιλαμβάνει την οικονομική, πολιτική, νομική, ιδεολογική σφαίρα (επίπεδο), β) της οικονομικής δομής, βάσης (economic base) και μόνο, και γ) της παραγωγικής διαδικασίας.

ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων, της αύξησης της παραγωγικότητας της εργασίας και της συσσώρευσης του παραγόμενου πλούτου. Παράλληλα όμως το έργο του Μαρξ κυριαρχείται από την κριτική του καπιταλισμού, για τον εκμεταλλευτικό χαρακτήρα των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής, τις ασυμφιλίωτες ταξικές αντιθέσεις και συγκρούσεις στις οποίες εδράζεται, και τη συστηματική δημιουργία καταστάσεων φτώχειας και εξαθλίωσης για μεγάλα στρώματα του πληθυσμού ακόμη και σε περιόδους οικονομικής ανάπτυξης. Ταυτόχρονα, η απουσία των υλικών συνθηκών που να εξασφαλίζουν τη μόνιμη και σταθερή αρμονική συνύπαρξη των βασικών κοινωνικών τάξεων και την απρόσκοπτη μακροχρόνια ανάπτυξη διαπερνά τη λογική της μαρξικής ανάλυσης της καπιταλιστικής οικονομίας και κορυφώνεται στην προσπάθεια κατάδειξης της εγγενώς αντιφατικής φύσης του συνολικού συστήματος. Είναι πάνω απ' όλα αυτή η εγγενώς αντιφατική φύση της καπιταλιστικής οικονομικής δομής που καθιστά αναπόφευκτη την εμφάνιση των υλικών αντικειμενικών συνθηκών εκείνων που δίνουν τη δυνατότητα μέσω της αναγκαίας πολιτικής δράσης των εκμεταλλεζόμενων, κυριαρχούμενων τάξεων να οδηγήσουν την κοινωνία στην μετάβαση σε ένα διαφορετικό, αταξικό και μη εκμεταλλευτικό τρόπο παραγωγής.

Είναι φυσικό μερικά ή όλα από αυτά τα χαρακτηριστικά να μην είναι παρόντα από την αρχή στα έργα του Μαρξ ή σε ορισμένα από τα πρώτα έργα να βρίσκονται σε κάποια πρωτογενή μη ολοκληρωμένη μορφή. Γι' αυτό το λόγο δεν είναι δόκιμη η αντιπαραβολή επιμέρους στοιχείων από το πρώιμο, αρχικό έργο του Μαρξ, ιδίως στο χώρο της Πολιτικής Οικονομίας, με μεταγενέστερα κείμενα του που αποτελούν προϊόντα περισσότερο συστηματικής μελέτης και θεωρητικής εξέλιξης. Ένα άλλο πρόβλημα της αποτίμησης του μαρξικού έργου έχει να κάνει με το γεγονός ότι κατά τη διάρκεια της ζωής του Μαρξ εκδόθηκε μόνο ο πρώτος τόμος του Κεφαλαίου ενώ οι άλλοι δύο εκδόθηκαν από τον Ένγκελς μετά από αρκετή προσπάθεια του τελευταίου να συνθέσει τα χειρόγραφα που άφησε ο Μαρξ, άλλα σε τελική και άλλα σε αρκετά πρωτόλεια μορφή. Το Κεφάλαιο δεν έχει την οριστική μορφή και το περιεχόμενο που θα επιθυμούσε ο συγγραφέας του. Σε αυτό το τμήμα λοιπόν σκιαγραφούμε την εξέλιξη της οικονομικής σκέψης του Μαρξ, και τη θέση του “Κεφαλαίου” στο συνολικό οικονομικό έργο του έτσι ώστε να γίνουν περισσότερο

Συνήθως είναι εύκολο να αντιληφθεί κανείς από τα συμφοραζόμενα ποια είναι η σημασία που υπονοείται σε κάθε περίπτωση.

κατανοητές, τοποθετημένες στο κατάλληλο ιστορικό πλαίσιο οι έννοιες που εισάγονται και αναπτύσσονται στο κυρίως μέρος του μαθήματος καθώς και η θέση και η σημασία της επιστήμης της Πολιτικής Οικονομίας στο συνολικό μαρξικό έργο, το τελευταίο ιδωμένο συνολικά και ως θεωρητική παραγωγή και ως πολιτική πράξη.

Σημαντική θέση σε αυτήν τη συζήτηση, για τη θέση της Πολιτικής Οικονομίας στο συνολικό έργο του Μαρξ και τη σημασία της για το μαρξικό θεωρητικό και πολιτικό πρόταγμα κατέχει ένα από τα πιο διαβασμένα και «τσιταρισμένα» κείμενα του Μαρξ. Συγκεκριμένα, ο Μαρξ περιγράφει στον **Πρόλογο της “Συμβολής στην Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας”**, ένα πυκνό και σύντομο εισαγωγικό μεθοδολογικό κείμενο, πως αποφάσισε να ασχοληθεί συστηματικά με την επιστημονική μελέτη της Πολιτικής Οικονομίας. Αυτό συνέβη κυρίως σαν αποτέλεσμα της αρχικής αδυναμίας του να τοποθετηθεί πολιτικά (σαν αρχισυντάκτης της ριζοσπαστικής "Εφημερίδας του Ρήνου") πάνω σε επίκαιρα κοινωνικά και πολιτικά ζητήματα της εποχής του (παράνομη ξυλεία, ιδιοκτησιακοί νόμοι, ρυθμίσεις διεθνούς εμπορίου, κ) με βάση μόνο τις πολιτικές του πεποιθήσεις και τα θεωρητικά εφόδια από τις μέχρι τότε νομικές και φιλοσοφικές του γνώσεις.

Ο Μαρξ αρχίζει τη μελέτη (και ταυτόχρονα την κριτική) της Πολιτικής Οικονομίας το 1844 στο Παρίσι έχοντας σαν πρώτο ερέθισμα ένα οικονομικό δοκίμιο του Φ. Ένγκελς του 1843 («*Outlines of a Critique of Political Economy*»). Οι σημειώσεις του της περιόδου εκείνης (γραμμένες για προσωπική χρήση και όχι για έκδοση με τη μορφή βιβλίου) έχουν γίνει γνωστές σαν τα “Οικονομικά και Φιλοσοφικά Χειρόγραφα” ή “Παρισινά Χειρόγραφα” ή “Χειρόγραφα του 1844”. Εκεί ασκεί κριτική στην επίσημη εκδοχή της Πολιτικής Οικονομίας (δηλαδή στους κύριους εκφραστές της, Α. Σμιθ και Ντ. Ρικάρντο) περισσότερο από υλιστική φιλοσοφική σκοπιά και όχι για το περιεχόμενο και την καταλληλότητα των εννοιών της. Επίσης κριτικάρει τον καπιταλισμό συνολικά σαν κοινωνικοοικονομικό σύστημα, ιδίως για την ανθρώπινη φτώχεια και την αλλοτρίωση της εργασίας που αναπόφευκτα προκαλεί, καθώς πρόκειται για ένα σύστημα βασισμένο στην ατομική ιδιοκτησία και την μονοπώληση των μέσων παραγωγής από μια κοινωνική μειοψηφία. Ο Μαρξ ακόμη σε αυτό το στάδιο τοποθετεί σε δεύτερη μοίρα την αύξηση της παραγωγής και του πλούτου που επίσης χαρακτήριζαν την εμφάνιση και ανάπτυξη του καπιταλισμού. Παρότι κάτω από την επίδραση του Χέγκελ και της κλασικής πολιτικής οικονομίας η εργασία είναι κυρίαρχη σαν έννοια και κοινωνική

δραστηριότητα, στα “Χειρόγραφα”, αυτή παρουσιάζεται αποκλειστικά σαν “alienated labor”, “αλλοτριωμένη εργασία” (δηλαδή αποξενωμένη από το ίδιο το τελικό προϊόν της και στερημένη από οποιοδήποτε ουσιαστικό, ανθρώπινο περιεχόμενο κατά τη διάρκεια της άσκησης της μέσα στην παραγωγική διαδικασία) και όχι τόσο σε σχέση με την ιδιότητά της να δημιουργεί αξία και ιδίως απλήρωτη αξία, ένα γεγονός που αποτελεί τη βάση της εκμετάλλευσής της από το κεφάλαιο, και τον πυρήνα του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής. Ουσιαστικά ο Μαρξ σε αυτό το πρώιμο στάδιο απορρίπτει την (κυρίαρχη στην Πολιτική Οικονομία της εποχής του) εργασιακή θεωρία της αξίας, όμως η κριτική του στάση και η εναντίωση του απέναντι στην αλλοτρίωση που χαρακτηρίζει την ουσία της ανθρώπινης ύπαρξης στον καπιταλισμό, τον έχει κάνει ήδη οπαδό της συλλογικής ιδιοκτησίας των μέσων παραγωγής.

Στη διάρκεια της περιόδου 1845-1848 ακολουθούν μία σειρά από φιλοσοφικά και ιστορικά έργα (μερικά γραμμένα από κοινού με τον Φ. Ένγκελς) με σκοπό "την τακτοποίηση των λογαριασμών με την πρότερη φιλοσοφική μας συνείδηση" και όπου τίθενται οι βάσεις για την υλιστική αντίληψη της ιστορίας (δηλαδή τον ιστορικό υλισμό, ιδίως στη «Γερμανική Ιδεολογία» και στην «Αθλιότητα της Φιλοσοφίας») καθώς και οι βασικές μεθοδολογικές αρχές που διέπουν το έργο του Μαρξ ιδίως στο χώρο της Πολιτικής Οικονομίας. Η οικονομική ανάλυση και οι αναφορές στα οικονομικά ζητήματα κινούνται ακόμη μέσα στο πλαίσιο της Κλασικής Πολιτικής Οικονομίας και χρησιμοποιούνται αποκλειστικά οι έννοιες της. Αυτή είναι η περίοδος που ο Μαρξ αποδέχεται για πρώτη φορά την εργασιακή θεωρία της αξίας (τουλάχιστον όπως είχε διαμορφωθεί από τον Α. Σμιθ και τον Ντ. Ρικάρντο) αλλά επιπλέον δίνει έμφαση στον ιστορικά καθορισμένο, δηλαδή παροδικό χαρακτήρα των κατηγοριών της πολιτικής οικονομίας (όπως και του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής) ένα σημείο που αργότερα αποτέλεσε την κύρια μορφή της κριτικής του απέναντι στον Σμιθ και τον Ρικάρντο.

Έργα περιόδου 1845-1848

Φεβρουάριος 1845: "Αγία Οικογένεια"

Απρίλιος 1845: "Θέσεις για τον Φόουερμπαχ"

1846: "Γερμανική Ιδεολογία"

1847: "Η Αθλιότητα της Φιλοσοφίας"

1847: "Μισθωτή Εργασία και Κεφάλαιο"

1848: "Κομμουνιστικό Μανιφέστο"

Στα έργα αυτά βρίσκουμε μία πρώτη συστηματική ανάλυση του καπιταλισμού σαν ξεχωριστού τρόπου παραγωγής συνολικά, δηλαδή της καταγωγής του, της ανάπτυξης, των κοινωνικών επιπτώσεων και των μακροχρόνιων αποτελεσμάτων του. Τονίζεται η εντυπωσιακή παραγωγή πλούτου με τη μορφή των εμπορευμάτων και όχι μόνο οι αρνητικές κοινωνικές και οικονομικές επιπτώσεις του συστήματος στην εργατική τάξη και την πλειοψηφία του πληθυσμού. Ο Μαρξ δεν έχει αναπτύξει ακόμη καμία από τις βασικές οικονομικές έννοιες και κατηγορίες του "Κεφαλαίου" όπως αφηρημένη εργασία, αξία, υπεραξία, οργανική σύνθεση κεφαλαίου, νόμος της πτωτικής τάσης του ποσοστού κέρδους κ.α, ενώ υποστηρίζει ότι ο πραγματικός μισθός παρουσιάζει διαχρονικά μία πτωτική τάση προκαλώντας έτσι την χειροτέρευση του βιοτικού επιπέδου της εργατικής τάξης σε απόλυτους όρους (γνωστή στη βιβλιογραφία σαν θέση περί του "absolute impoverishment of the working class") μια θέση ωστόσο που δεν απαντάται στα πιο ώριμα έργα του. Πιστεύει όμως ήδη ότι ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής χαρακτηρίζεται από εγγενείς αντιθέσεις εξ' αιτίας των οποίων σε κάποιο σημείο και με την αναγκαία δράση της εργατικής τάξης οδηγείται νομοτελειακά σε ένα διαφορετικό τρόπο οργάνωσης της οικονομίας και της κοινωνίας γενικότερα, σε έναν διαφορετικό τρόπο παραγωγής. Στην "Αθλιότητα της Φιλοσοφίας" γράφει πως "οι οικονομικές κατηγορίες είναι μόνο οι θεωρητικές εκφράσεις, οι αφαιρέσεις, των κοινωνικών σχέσεων παραγωγής" και έτσι η θεωρητική του συνεισφορά στο χώρο της πολιτικής οικονομίας θα επικεντρωθεί στην ανάπτυξη των κατηγοριών εκείνων που αποκαλύπτουν τον ταξικά εκμεταλλευτικό και ειδικά ιστορικό χαρακτήρα των σχέσεων που διέπουν τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής.

Μετά από έντονη πολιτική δραστηριότητα στην περίοδο 1848-1850 ο Μαρξ εγκαθίσταται μόνιμα στο Λονδίνο όπου αρχίζει την εντατική μελέτη της πολιτικής οικονομίας στην βιβλιοθήκη του Βρετανικού Μουσείου. Η εμπειρία των επαναστάσεων του 1848 στην Ευρώπη τον έχει κάνει να αντιληφθεί την σπουδαιότητα και τη σημασία των κατάλληλων αντικειμενικών συνθηκών για την ανατροπή του καπιταλισμού και γράφει ότι "...μία γενική οικονομική κρίση αποτελεί μία δύναμη επαναστατική κατάσταση..." κάνοντας έτσι για πρώτη φορά αυτού του είδους τη σύνδεση ανάμεσα στην οικονομική (υλική) βάση και το νομικό και πολιτικό εποικοδόμημα, ένα στοιχείο που έμελλε να αποτελέσει κομβικό σημείο της συνολικής του θεώρησης για τη θεωρία και την πρακτική της κοινωνικής αλλαγής.

Στην περίοδο 1850-1857 ο Μαρξ ουσιαστικά δουλεύει για πρώτη φορά το υλικό που θα παρουσιασθεί αργότερα στο "Κεφάλαιο". Σε αυτά τα επτά χρόνια συστηματικής σπουδής της πολιτικής οικονομίας, συμπληρώνεται η οριστική ρήξη του Μαρξ με την κλασική πολιτική οικονομία και αναπτύσσονται για πρώτη φορά (αν και όχι ακόμη στην τελική τους μορφή) οι ειδικές μαρξικές κατηγορίες που συναντάμε στο «Κεφάλαιο».

Το 1857 ο Μαρξ εκτιμά ότι επίκειται μία σοβαρή οικονομική κρίση (ακόμη δεν έχει κάνει τη διάκριση ανάμεσα σε μία “μερική κρίση” ή οικονομική ύφεση σχετιζόμενη περισσότερο με την καθοδική φάση του οικονομικού κύκλου και μία “γενική κρίση” όπου απειλείται η ίδια η αναπαραγωγή του συστήματος) που προοιωνίζει έντονη πολιτική δραστηριότητα ανάλογη με αυτήν των επαναστάσεων του 1848 και αποφασίζει να δώσει μία πιο συστηματική μορφή στο περιεχόμενο και τα αποτελέσματα των πρόσφατων ερευνών του. Έτσι από τον Αύγουστο του 1857 μέχρι τον Ιούνιο του 1858 γράφει τις Grundrisse (Βασικές Γραμμές της Κριτικής της Πολιτικής Οικονομίας). Πρόκειται για την πρώτη μορφή εμφάνισης του υλικού του «Κεφαλαίου» αλλά είναι ακόμη μία μεταβατική δουλειά και επί πλέον είναι γραμμένη σε αρκετά σημεία περισσότερο με τη μορφή προσωπικών σημειώσεων και σίγουρα όχι για δημοσίευση. Για πρώτη φορά παρουσιάζονται και τα τρία βασικά στοιχεία της οικονομικής θεωρίας του Μαρξ, **η αξία σαν ρυθμιστής (βάση) της τιμής, η υπεραξία σαν ρυθμιστής (βάση) του κέρδους και η υλιστική αντίληψη της ιστορίας**. Επίσης παρουσιάζονται η διάκριση μεταξύ σταθερού και μεταβλητού κεφαλαίου, η έννοιες της οργανικής σύνθεσης του κεφαλαίου, της απόλυτης και σχετικής υπεραξίας, οι τιμές παραγωγής, το μέσο ποσοστό κέρδους, όχι όμως ακόμη η πτωτική τάση του ποσοστού κέρδους, τα σχήματα της αναπαραγωγής του συνολικού κοινωνικού κεφαλαίου, η γαιοπρόσοδος, η πίστη, κ.ά. Ακόμη, την θέση της απόλυτης χειροτέρευσης του βιοτικού επιπέδου των εργαζομένων διαχρονικά, έχει πάρει η γνωστή θέση του Μαρξ ότι η αξία της εργασιακής δύναμης σε κάθε δεδομένη χρονική στιγμή αποτελείται όχι μόνο από ένα ελάχιστο επίπεδο για την ικανοποίηση των στοιχειωδών αναγκών των εργαζομένων αλλά και από ένα πρόσθετο μεταβλητό μέρος, ένα "ιστορικό και ηθικό" στοιχείο. Το μέγεθος αυτού του τμήματος της αξίας της εργασιακής δύναμης κυμαίνεται ανάλογα με τις συγκεκριμένες ιστορικές συνθήκες κάτω από τις οποίες έχει συντελεσθεί η συσσώρευση του κεφαλαίου και τον τρόπο με τον οποίο έχει σχηματισθεί η εργατική τάξη κάθε χώρας

ενώ δεν υπάρχει κάποιος συστηματικός παράγοντας που να οδηγεί αναπόφευκτα στη διαχρονική μείωση του βιοτικού επιπέδου της εργατικής τάξης.

Επίσης, στις Grundrisse βρίσκουμε για πρώτη φορά το αρχικό σχέδιο του Μαρξ για τη συνολική δουλειά του στο χώρο της Πολιτικής Οικονομίας, την οποία προόριζε να αποτελείται από έξι βιβλία (δες τον πίνακα 1 παρακάτω) και το οποίο σχέδιο δεν είναι σίγουρο αν και πότε το εγκατέλειψε οριστικά.

Η οικονομική κρίση και οι κοινωνικοί και πολιτικοί αγώνες που προέβλεπε ο Μαρξ δεν πραγματοποιούνται τελικά, ενώ το 1859 καταφέρνει να εκδόσει την “Συμβολή στην Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας” που αποτελείται από τα δύο πρώτα κεφάλαια (εμπόρευμα και χρήμα) του πρώτου μέρους (βιβλίου) του αρχικού σχεδίου του, αλλά δεν περιλαμβάνει τη θεωρία της υπεραξίας και τις αναφορές στην εκμετάλλευση των εργαζομένων κυρίως για σχετικές με τη λογοκρισία της εποχής αιτίες. Ο Μαρξ σχεδίαζε να γίνει αποδεκτή η πρώτη προσέγγιση στην (εργασιακή) θεωρία της αξίας, της οποίας σημαντικά στοιχεία είχαν ήδη ενσωματωθεί στην παράδοση της Κλασικής Πολιτικής Οικονομίας και κατόπιν να αναπτύξει τη θεωρία της υπεραξίας και της εκμετάλλευσης της εργασιακής δύναμης με τη μεγαλύτερη πολιτική φόρτιση και σημασία. Όμως η “Συμβολή” περνά σχετικά απαρατήρητη και ο Μαρξ σχολιάζει ασκώντας ταυτόχρονα κριτική στη μορφή παρουσίασης του υλικού ότι “...οι επιστημονικές προσπάθειες για να επαναστατικοποιήσεις μία επιστήμη δεν μπορούν ποτέ να είναι δημοφιλείς...”.

Στα χρόνια 1861-1863 καθώς ο Μαρξ ξαναδουλεύει το υλικό του Κεφαλαίου γράφει τις “Θεωρίες της Υπεραξίας” (τρεις τόμοι που εκδόθηκαν για πρώτη φορά το 1908 από τον Κ. Κάουτσκι και που αναφέρονται μερικές φορές σήμερα σαν ο τέταρτος τόμος του Κεφαλαίου ή η Ιστορία της Θεωρίας) όπου εξετάζει συστηματικά και εξαντλητικά τις θεωρίες για την αξία και την υπεραξία όλων των μέχρι τότε σπουδαίων θεωρητικών της πολιτικής οικονομίας και ιδιαίτερα του Σμιθ και του Ρικάρντο. Το 1862 για πρώτη φορά τιτλοφορεί τη δουλειά του ως “Κεφάλαιο: Μια Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας” ενώ μέχρι τότε αναφερόταν στο σχέδιο των έξι βιβλίων του ως “Οικονομικά” (“Economics”).

Στα χρόνια 1864-1865 ο Μαρξ δουλεύει για τέταρτη ουσιαστικά φορά το υλικό που θα εμφανισθεί αργότερα στους τρεις τόμους του Κεφαλαίου ενώ το περιεχόμενο του πρώτου τόμου το επεξεργάζεται μέχρι το 1867 οπότε και δημοσιεύεται. Έτσι, με την έκδοση του πρώτου τόμου σχεδόν και οι τρεις τόμοι έχουν

γραφεί (ιδίως το τμήμα του τρίτου τόμου όπου πραγματεύονται ο σχηματισμός του γενικού ποσοστού κέρδους και των τιμών παραγωγής, δηλαδή η συνέχεια της ανάπτυξης της εργασιακής θεωρίας της αξίας) κατά το μεγαλύτερο τους μέρος. Ο Μαρξ συνεχίζει να δουλεύει και να εμπλουτίζει τη θεωρία του με βάση τα καινούργια εμπειρικά δεδομένα πάνω σε ορισμένα θέματα όπως ο νόμος της πτωτικής τάσης του ποσοστού κέρδους (1875), η θεωρία για την γαιοπρόσοδο (1876), τα σχήματα αναπαραγωγής (1870, 1878) δεν προλαβαίνει όμως να δημοσιεύσει στην τελική μορφή της την υπόλοιπη δουλειά του και έτσι ο Ενγκελς θα εκδόσει τον δεύτερο τόμο του Κεφαλαίου δύο χρόνια μετά τον θάνατο του Μαρξ, το 1885, και τον τρίτο τόμο του Κεφαλαίου, το 1894.

Αντιπαραβάλλοντας έστω και επιφανειακά μόνο το περιεχόμενο του αρχικού σχεδίου των έξι βιβλίων με το περιεχόμενο των τριών δημοσιευμένων τόμων του “Κεφαλαίου” παρατηρούμε ότι κάποια στοιχεία από τα βιβλία για τη μισθωτή εργασία και την γαιοκτησία συμπεριλήφθηκαν στα διάφορα μέρη του Κεφαλαίου με τη μία ή την άλλη μορφή, και στον βαθμό εκείνο που αποτελούν συστατικά μέρη της κεφαλαιακής σχέσης. Όμως ο Μαρξ δεν πρόλαβε να φθάσει στην ανάλυση των περιοχών εκείνων του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής όπου τα αποτελέσματα της εξέλιξης του εκφράζονται με την πιο συγκεκριμένη και λεπτομερή τους μορφή, και να ενσωματώσει τον οικονομικό ρόλο του κράτους, την επίδραση του διεθνούς εμπορίου, και επομένως τον ακριβή τρόπο εμφάνισης των οικονομικών νόμων κίνησης του συστήματος στην παγκόσμια αγορά. Αυτό το γεγονός θα πρέπει να λαμβάνεται υπ’ όψιν σε κάθε προσπάθεια κριτικής κατανόησης και εμπειρικής εφαρμογής της μαρξικής ανάλυσης, μαζί φυσικά με την πιθανότητα κάποιες από τις θεωρητικές πλευρές του μαρξικού έργου να χρειάζονται περαιτέρω ανάπτυξη και επικαιροποίηση. Η ανάπτυξη αυτή βέβαια οφείλει να βρίσκεται σε συμφωνία με τις βασικές θεωρητικές αρχές του “Κεφαλαίου”, ώστε να εξασφαλίζεται η οργανική σύνθεση με το κυρίως σώμα της θεωρίας και να αποφεύγονται οι εκλεκτικές προσεγγίσεις της μαρξικής θεωρίας.

Πίνακας 1: Αρχικό σχέδιο "Οικονομικών" και "Κεφάλαιο"

Αρχικό Σχέδιο (6 Βιβλία)

Κεφάλαιο (3 Τόμοι)

A.ΚΕΦΑΛΑΙΟ

1. Γενικά για το Κεφάλαιο

1α) Παραγωγική διαδικασία

1β) Κυκλοφορία

1γ) Κέρδος και Τόκος

2. Ανταγωνισμός

3. Πιστωτικό σύστημα

4. Μετοχικό κεφάλαιο

B. ΓΑΙΟΚΤΗΣΙΑ

Γ. ΜΙΣΘΩΤΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Δ. ΚΡΑΤΟΣ

Ε. ΔΙΕΘΝΕΣ ΕΜΠΟΡΙΟ

ΣΤ. ΠΑΓΚΟΣΜΙΑ ΑΓΟΡΑ

I. Διαδικασία Παραγωγής του Κεφαλαίου

1. Εμπόρευμα και χρήμα

2. Μετασχηματισμός του χρήματος σε κεφάλαιο

3-5. Απόλυτη και σχετική υπεραξία

6. Μισθοί

7-8. Συσσώρευση κεφαλαίου

II. Διαδικασία Κυκλοφορίας του Κεφαλαίου

III. Συνολική διαδικασία της καπιταλιστικής παραγωγής

1-3. Κέρδος και ποσοστό κέρδους

4. Εμπορικό κεφάλαιο

5. Επιτόκιο και Πίστη

6. Γαιοπρόσοδος

7. Εισοδήματα (Revenues)

Συμπερασματικά, η οικονομική σκέψη και θεωρία του Μαρξ χαρακτηρίζεται από μία εξελικτική διαδικασία που τομή έχει την περίοδο γύρω στο 1850 όταν ο Μαρξ αρχίζει την συστηματική μελέτη και κριτική της Πολιτικής Οικονομίας και την παραγωγή των ειδικά μαρξικών εννοιών που βρίσκουμε δημοσιευμένες πρώτα στην “Συμβολή στην Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας (1859)” και αργότερα στο “Κεφάλαιο (1867)”. Όσον αφορά δε, τον βαθμό ολοκλήρωσης του συνολικού σχεδίου του Μαρξ στον τομέα της πολιτικής οικονομίας, ακόμη και ο δεύτερος και ο τρίτος τόμος του Κεφαλαίου περιέχουν ορισμένα θέματα που δεν έχουν αναπτυχθεί πλήρως,

ενώ απουσιάζουν εντελώς τα μέρη εκείνα του αρχικού σχεδίου με τα οποία θα ολοκληρώνονταν στον μέγιστο δυνατό βαθμό η μετάβαση από τις γενικές, απλές έννοιες του πρώτου τόμου στις σύνθετες κατηγορίες της εμπειρικής πραγματικότητας.

Σε κάθε περίπτωση, το οικονομικό έργο του Μαρξ παραμένει ένα ανοικτό θεωρητικό πλαίσιο που σε ορισμένα σημεία βρίσκεται ακόμη σε αρκετά υψηλό επίπεδο αφαίρεσης, δηλαδή επιδέχεται ή/και χρειάζεται συμπλήρωση τόσο από την καθαρά θεωρητική σκοπιά όσο και από αυτήν της πιο στενής αντιστοίχισης με τις πιο συγκεκριμένες όψεις της τυπικής καπιταλιστικής οικονομίας. Είναι γεγονός ότι ιδιαίτερα τα τελευταία χρόνια η μαρξιστική έρευνα έχει προχωρήσει αρκετά σε ορισμένα σημεία (π.χ. εργασιακή θεωρία της αξίας, θεωρία οικονομικών κύκλων και θεωρίες κρίσης) και έχει επίσης επεκταθεί σε νέους τομείς (π.χ. ρόλος του κράτους και της οικογένειας στην αναπαραγωγή της εργασιακής δύναμης, ανάλυση της εργασιακής διαδικασίας παραγωγής) τόσο στην θεωρητική επεξεργασία όσο και στον τομέα της εμπειρικής επαλήθευσης της θεωρίας. Παρ' όλα αυτά είναι σαφής η ανάγκη για περαιτέρω εμβάθυνση και ανάπτυξη της βασικής θεωρίας αλλά και του εμπλουτισμού της με την ενσωμάτωση σε αυτήν των όποιων πραγματικά νέων ποιοτικών χαρακτηριστικών των σύγχρονων καπιταλιστικών οικονομιών.

1.3. Μεθοδολογικά στοιχεία της Μαρξικής ανάλυσης και το αντικείμενο του “Κεφαλαίου”

Υλιστική αντίληψη της Ιστορίας: Έχουμε αναφέρει ήδη πως ο Μαρξ έφτασε από πολύ νωρίς στο συμπέρασμα ότι η ανατομία της “civil society” (αστικής κοινωνίας ή κοινωνίας των πολιτών), του συνόλου δηλαδή των υλικών συνθηκών αναπαραγωγής της κοινωνικής ζωής και ταυτόχρονα πηγής κατανόησης των νομικών σχέσεων και των πολιτικών μορφών, θα έπρεπε να αναζητηθεί στην δομή της οικονομικής σφαίρας του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής και επομένως στο περιεχόμενο της επιστήμης της πολιτικής οικονομίας. Στον Πρόλογο της “Συμβολής στην Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας” ο Μαρξ εκθέτει συνοπτικά τις αρχές της ***υλιστικής αντίληψης της ιστορίας*** ή του ιστορικού υλισμού που όπως αναφέρει του χρησίμευσαν σαν η οδηγούσα αρχή (“guiding principle”) στις έρευνές του. Η θεώρηση αυτή βρίσκεται σε

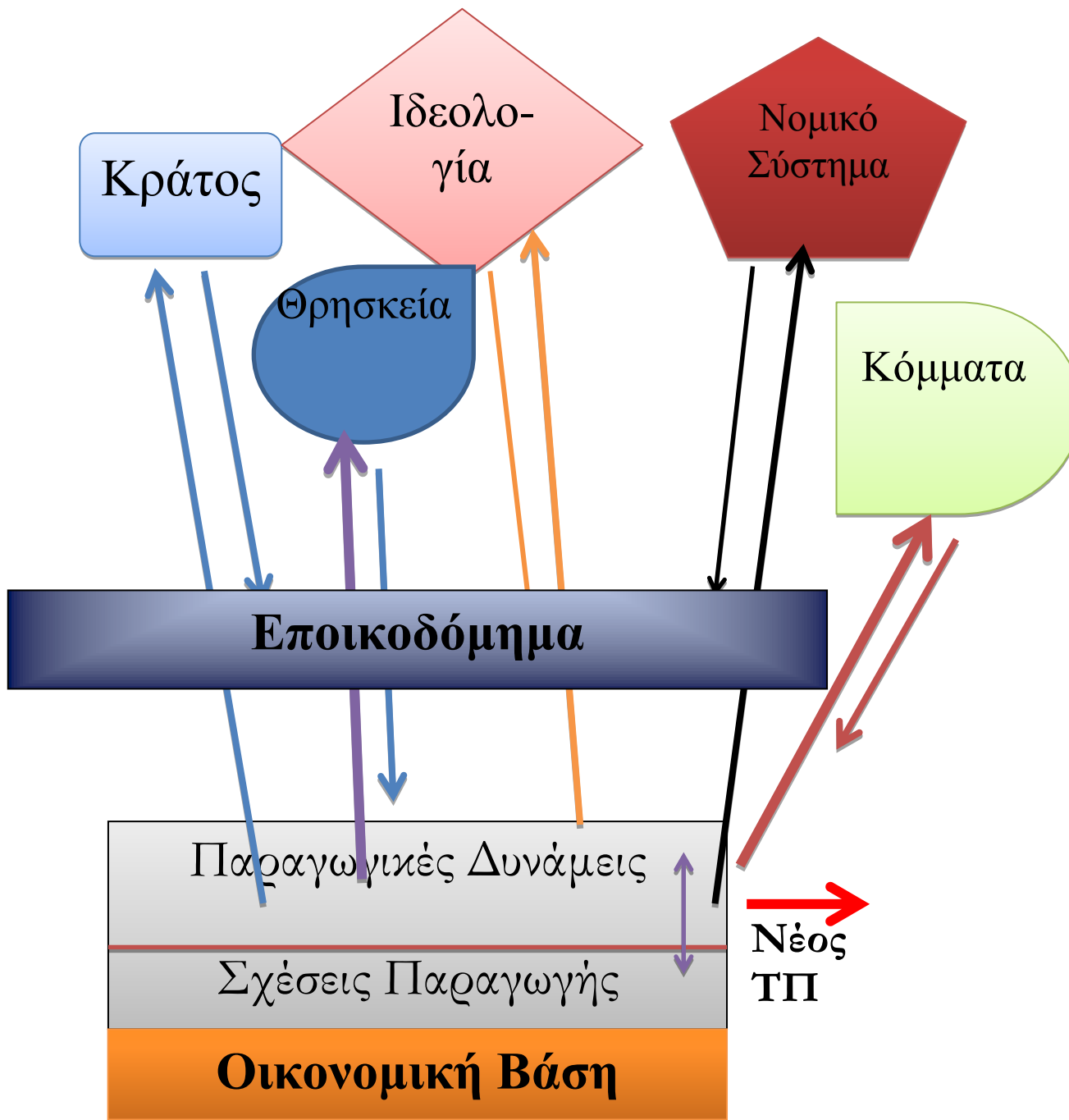
αντίθεση με την κυρίαρχη για την εποχή ιδεαλιστική αντίληψη της ιστορίας του Χέγκελ που έβλεπε την ιστορική εξέλιξη σαν την *διαλεκτική* διαδικασία αποκάλυψης, πραγματοποίησης της Ιδέας, ή του απολύτου πνεύματος που (προ)υπάρχουν ανεξάρτητα από τον υλικό κόσμο που παρατηρούμε και μας περιβάλλει. Η ιδέα ή το απόλυτο πνεύμα παίρνουν τη θέση του δημιουργού του κόσμου και της ιστορίας του μέσα όμως από μια ιδιόμορφη διαδικασία όπου το κάθε τι αφενός εμπεριέχει και το αντίθετό του αφετέρου εξελίσσεται αναπόφευκτα σε κάτι ποιοτικά διαφορετικό μέσα από το σχήμα θέση - αντίθεση - σύνθεση. Αυτή είναι η ουσία της διαλεκτικής για την οποία ο Μαρξ αναφέρει ότι στην ορθολογική της μορφή μπορεί να είναι ριζοσπαστική και προοδευτική "επειδή περιέχει στην κατανόηση του υπάρχοντος την ταυτόχρονη αναγνώριση της άρνησής του, της αναπόφευκτης καταστροφής του, επειδή θεωρεί κάθε ιστορικά αναπτυγμένη μορφή σαν να βρίσκεται σε ένα ρευστό στάδιο, σε κίνηση, και επομένως συλλαμβάνει επίσης και την μεταβατική της μορφή, και επειδή δεν επιτρέπει να εντυπωσιασθεί από τίποτε, όντας στην ουσία της κριτική και επαναστατική." (Κεφάλαιο, Τόμος I, επίλογος στη δεύτερη έκδοση, σελ. 103, Σύγχρονη Εποχή).

Περίπου την ίδια περίοδο ο Λ. Φόουερμαχ, φιλόσοφος που ανήκε στη σχολή των αριστερών Χεγκελιανών (όπως και ο Μαρξ κατά τη διάρκεια των σπουδών του που ολοκληρώθηκαν με τη διδακτορική διατριβή με τίτλο "Για τις διαφορές στη φυσική φιλοσοφία του Δημόκριτου και του Επίκουρου", το 1841) δημοσιεύει το σπουδαιότερο έργο του, *Η Ουσία του Χριστιανισμού* (The Essence of Christianity, 1841) όπου υποστηρίζει ότι στο διαλεκτικό σχήμα της εξέλιξης της ιστορίας δεν είναι η ιδέα, το απόλυτο πνεύμα ή ο Θεός που έχουν το ρόλο του δημιουργού. Αντίθετα, για τον Φόουερμαχ ο άνθρωπος, η φυσική ύπαρξη του οποίου έχει ανεξάρτητο, αυτόνομο χαρακτήρα είναι ο δημιουργός της ιστορίας και ο Θεός δεν είναι τίποτε άλλο από μια δημιουργία (επινοήση) του ανθρώπινου νου καθώς οι άνθρωποι προβάλλουν στην ύπαρξη του Θεού τις επιθυμητές γι αυτούς ιδιότητες, που λείπουν από την κοινωνία. Η διατήρηση της διαλεκτικής μορφής και η υλιστική/ανθρωπιστική αντί της ιδεαλιστικής αντίληψης της κοινωνίας και της ιστορίας από τον Φόουερμαχ είναι η βάση για τον σχηματισμό της υλιστικής αντίληψης της ιστορίας από τον Μαρξ.

Σύμφωνα με την υλιστική αντίληψη της ιστορίας, η ιστορία είναι μία διαδοχή από διαφορετικούς τρόπους παραγωγής όπου ο καθένας ξεχωριστά ορίζεται και

διαφοροποιείται από τους υπόλοιπους με βάση τη μορφή που κάθε φορά παίρνει η ενότητα των υλικών παραγωγικών δυνάμεων της κοινωνίας και των παραγωγικών σχέσεων, ιδιαίτερα των σχέσεων ιδιοκτησίας και ελέγχου των μέσων παραγωγής, οι οποίες με τη σειρά τους καθορίζουν σε μεγάλο βαθμό και τον χωρισμό της κοινωνίας σε ανταγωνιστικές τάξεις. Αυτή η ενότητα, η οικονομική δομή (economic base), αποτελεί την πραγματική βάση της κοινωνίας πάνω στην οποία εγείρεται (και από τα χαρακτηριστικά της οποίας επηρεάζεται, τροποποιείται, ρυθμίζεται σε μεγάλο βαθμό, διατηρώντας όμως πάντοτε μια σχετική αυτονομία και πρωτοκαθεδρία σε τελευταία ανάλυση) μία πολύπλευρη υπερδομή (εποικοδόμημα, superstructure) με επιμέρους στοιχεία το κράτος, την πολιτική, τον πολιτισμό, τη θρησκεία, τη φιλοσοφία, την ιδεολογία και εν τέλει τη συνολική κοινωνική συνείδηση των ατόμων. Οι κατεστημένες παραγωγικές σχέσεις της οικονομικής σφαίρας συγκροτούν ένα σταθερό πλαίσιο (έναν τρόπο παραγωγής) μέσα στο οποίο αναπαράγεται με κανονικό τρόπο η υλική και κοινωνική ζωή, και έτσι ο τρόπος με τον οποίο τα άτομα προσλαμβάνουν τις διάφορες όψεις της κοινωνικής ύπαρξής τους, προσδιορίζεται κατά κύριο λόγο από αυτές τις σχέσεις. Στο πρώτο στάδιο κάθε τρόπου παραγωγής οι νέες παραγωγικές σχέσεις απελευθερώνουν (παραγωγικές) δυνάμεις που δεν μπορούσαν να βρουν διέξοδο στις ιστορικά παρωχημένες σχέσεις ιδιοκτησίας του προηγούμενου τρόπου παραγωγής. Όμως ο Μαρξ πιστεύει επιπρόσθετα πως σε ένα ορισμένο σημείο, όπως ακριβώς συνέβη με τον Ασιατικό, τον δουλοκτητικό και τον φεουδαρχικό τρόπο παραγωγής οι υπάρχουσες παραγωγικές σχέσεις παύουν να αποτελούν το κατάλληλο πλαίσιο ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων, μετατρέπονται σε εμπόδια, τροχοπέδη (“fetter”) στην παραπέρα ανάπτυξή τους και τότε μέσα από την οικονομική κρίση και την κοινωνική αναταραχή που την ακολουθεί είναι πιο εύκολο για τις εκμεταλλεζόμενες κοινωνικές τάξεις να δουν κριτικά την υπάρχουσα τάξη πραγμάτων να αντιληφθούν τον εφήμερο ή ιστορικά προσδιορισμένο χαρακτήρα των σύγχρονων παραγωγικών σχέσεων και να δράσουν πολιτικά για το ξεπέρασμά τους, τη δημιουργία ενός νέου τρόπου παραγωγής. Αυτήν την έννοια έχει η φράση του Μαρξ ότι “...η ιστορία όλων των μέχρι τώρα κοινωνιών είναι η ιστορία των ταξικών αγώνων”. Η ιστορική εξέλιξη είναι προϊόν της ανθρώπινης δράσης που όμως δεν είναι ανεξέλεγκτη και εντελώς αυθόρμητη, γιατί σε κάθε συγκεκριμένη ιστορική συγκυρία επηρεάζεται και διαμορφώνεται σε σημαντικό

Υλιστική Αντίληψη της Ιστορίας

Πολιτική Οικονομία

βαθμό από τα όρια, τους κανόνες και τους περιορισμούς που θέτει το υπάρχον κοινωνικό πλαίσιο στην κοινωνική συνείδηση των ατόμων, οι υπάρχουσες παραγωγικές σχέσεις που αντιστοιχούν στο δεδομένο επίπεδο ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων. Η ιδεαλιστική αντίληψη του κόσμου και της ιστορίας τοποθετεί κάποια μεταφυσική οντότητα στη θέση του δημιουργού της ιστορίας, ενώ η υλιστική τον άνθρωπο και ιδιαίτερα οι ριζοσπαστικές κοινωνικές απόψεις τις περισσότερες φορές τις κοινωνικές τάξεις, τις συγκρούσεις και τις αντιθέσεις τους, την πάλη των τάξεων. Ο Μαρξ ισχυρίζεται ότι η ιστορία του ανθρώπινου είδους είναι η ιστορία της πάλης των τάξεων αλλά αυτή η πάλη διεξάγεται επάνω σε ένα οικονομικό και κοινωνικό τερραίν που μεταβάλλεται και είναι απολύτως χρήσιμο και αναγκαίο για τις τάξεις που θέλουν να προχωρήσουν την ιστορία να γνωρίζουν με επιστημονικό τρόπο την κάθε φορά κατάσταση, τη συγκυρία και πολύ περισσότερο τους νόμους κίνησης της οικονομίας και της κοινωνίας, της βάσης του συνολικού τρόπου παραγωγής.

Αυτή η αντίληψη για την ιστορική εξέλιξη έχει συγκεκριμένες επιπτώσεις στη συγκρότηση του ερευνητικού προγράμματος που διεξάγει ο Μαρξ. Τα αποτελέσματα αυτής της αντίληψης γίνονται περισσότερο ορατά στον (επανα)καθορισμό του περιεχομένου και των ορίων του πεδίου της οικονομικής έρευνας του Μαρξ, ιδίως σε σύγκριση με το περιεχόμενο και τον χαρακτήρα των κατηγοριών της κλασικής πολιτικής οικονομίας.

Αντικείμενο του «Κεφαλαίου»: Όσον αφορά το συγκεκριμένο αντικείμενο του «Κεφαλαίου», ο Μαρξ αναφέρει στον πρόλογο της πρώτης έκδοσης του Κεφαλαίου πώς “αυτό που έχω να ερευνήσω σε αυτό το έργο είναι ο κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγής και οι σχέσεις παραγωγής και ανταλλαγής που αντιστοιχούν σ’ αυτόν.....και ο τελικός σκοπός αυτού του έργου είναι να αποκαλύψει τον οικονομικό νόμο κίνησης της σύγχρονης κοινωνίας...”. (Κεφάλαιο, Τόμος I, σελ. 12, 16). Δεν είναι δηλαδή το "Κεφάλαιο" μία γενική οικονομική θεωρία εφαρμόσιμη σε όλους τους τρόπους παραγωγής (ούτε μπορεί να υπάρξει μία τέτοια θεωρία άλλωστε) όπως δεν είναι και θεωρία για τις άλλες εκτός της οικονομικής σφαίρας περιοχές του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής όπως είναι το κράτος, η ιδεολογία, η φιλοσοφία, κ.ά., παρά τις κάποιες αναφορές στον ρόλο του καπιταλιστικού κράτους, στον «φετιχισμό του εμπορεύματος», κ.λ.π. Επομένως, οι ειδικά μαρξικές έννοιες που συναντάμε στο Κεφάλαιο (αξία, υπεραξία, αφηρημένη εργασία, αξία της εργασιακής

δύναμης, τιμές παραγωγής, κεφάλαιο σαν κοινωνική σχέση, κ.ά.) είναι **ιστορικά καθορισμένες** έννοιες, αντανακλούν δηλαδή τις παραγωγικές και κοινωνικές σχέσεις του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής και χάνουν αυτήν την εννοιολογική τους σημασία σε προ ή μετακαπιταλιστικούς κοινωνικούς σχηματισμούς. Επίσης, όπως θα δούμε ένα βασικό στοιχείο της θεωρίας του Μαρξ είναι η άποψη ότι τα συστατικά δομικά στοιχεία του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής παράγουν συγκεκριμένα αποτελέσματα με τη μορφή **νόμων** οι οποίοι κυριαρχούν και αντισταθμίζουν οποιεσδήποτε τυχόν αντίρροπες τάσεις (π.χ. ο νόμος της αξίας, ο νόμος της πτωτικής τάσης του ποσοστού κέρδους, ο γενικός νόμος της καπιταλιστικής συσσώρευσης). Ακόμη περισσότερο, συνολικά η εξέλιξη και ανάπτυξη του καπιταλισμού διέπεται από έναν τέτοιο νόμο κίνησης. Υπάρχει δηλαδή μία αλληλεπίδραση ανάμεσα στην υλιστική αντίληψη της ιστορίας ή τον ιστορικό υλισμό και την μαρξική οικονομική ανάλυση καθώς οι βασικές αρχές και τα συμπεράσματα της πρώτης κατευθύνουν την κοινωνική έρευνα προς την δεύτερη. Ακολούθως, η μαρξική πολιτική οικονομία παράγει μία σειρά από αντικειμενικά, επιστημονικά βασισμένα αποτελέσματα που τουλάχιστον όσον αφορά την ανακάλυψη του νόμου κίνησης, δηλαδή της καταγωγής της εξέλιξης και των πιθανών ιστορικών ορίων του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, μπορούν να επαληθεύσουν τις βασικές αρχές του ιστορικού υλισμού στην περίπτωση του καπιταλισμού.

Σε αυτήν την έρευνα η **αφαίρεση** (abstraction) χρησιμοποιείται σαν το κύριο μεθοδολογικό εργαλείο της ανάλυσης των οικονομικών μορφών². Οι αφαιρέσεις είναι βασικά στοιχεία της δομής και παραγωγής της γνώσης καθώς μέσω αυτών εξερευνώνται όψεις της πραγματικότητας “ξεκαθαρισμένες” κατά το δυνατόν από τα λιγότερο ουσιώδη στοιχεία τους έτσι ώστε η πραγματικότητα να παρουσιάζεται στην σκέψη μόνο με τις πλέον σχετικές ως προς το υπό διερεύνηση αντικείμενο πλευρές της. Στην μετάβαση από την συγκεκριμένη περίπλοκη εμπειρική πραγματικότητα (concrete) στην αναπαραγωγή της στην σκέψη (abstract) μέσω της αφαίρεσης παράγονται μία σειρά από θεμελιώδεις, απλές έννοιες και καθορισμούς, ένα σύστημα κατηγοριών, ο συνδυασμός η δομή και ιεραρχία των οποίων σκοπό έχει να αναδείξει τους βασικούς νόμους που διέπουν το προς διερεύνηση αντικείμενο και να συμβάλλει

---

² Στην ανάλυση των οικονομικών μορφών δεν μπορούν να μας εξυπηρετήσουν ούτε το μικροσκόπιο ούτε τα χημικά αντιδραστήρια. Και τα δύο πρέπει να τα αντικαταστήσει η δύναμη της αφαίρεσης" Κ. Μαρξ (Κεφάλαιο, τομ. Ι, σελ. 12).

έτσι στην καλύτερη κατανόηση της πραγματικότητας. Αυτοί οι νόμοι από την πιο απλή, αφηρημένη τους μορφή, αρχίζουν να πλησιάζουν μέσα από διαδοχικές προσεγγίσεις και με τη βοήθεια νέων ενδιάμεσων εννοιών και ενδεχόμενων τροποποιήσεων το επίπεδο της συγκεκριμένης πραγματικότητας (concrete) που όμως τώρα παρουσιάζεται δομημένη γύρω από μία σειρά απλών, θεμελιωδών, βασικών προσδιορισμών. Οι νέες, απλές και σύνθετες έννοιες που έχουν παραχθεί από την προηγούμενη θεωρητική δουλειά χρησιμοποιούνται για την εμπειρική επαλήθευση των βασικών θεωρητικών αρχών και τα όποια διαθέσιμα νέα στοιχεία μπορούν να χρησιμοποιηθούν για εμβάθυνση και περαιτέρω εμπλουτισμό της θεωρίας. Σε όλη αυτή τη διαδικασία αφενός η λογική συνοχή και σύνδεση ανάμεσα στις βασικές αρχές και τους νόμους της θεωρίας πρέπει να εξακολουθεί να λειτουργεί και αφετέρου η επάρκεια της θεωρίας σαν μέσου εξήγησης των φαινομένων κρίνεται κάθε φορά από τον βαθμό αντιστοιχίας των πιο συγκεκριμένων κατηγοριών που παράγει και της συσχέτισης τους με τα υπάρχοντα πραγματικά στοιχεία.

Η αφαίρεση από στοιχεία της άμεσης πραγματικότητας είναι κοινός τόπος και για τις φυσικές επιστήμες αλλά και τις άλλες κοινωνικές επιστήμες, στον Μαρξ όμως οι συγκεκριμένες αφαιρέσεις που επιλέγονται (δηλαδή η επιλογή των πεδίων της εμπειρικής πραγματικότητας που τροφοδοτούν την διαδικασία αφαίρεσης) είναι εντελώς διαφορετικές από αυτές της νεοκλασικής θεωρίας για παράδειγμα. Ο Μαρξ απομονώνει (παράγει, εισάγει) έννοιες όπως αφηρημένη εργασία, εργασιακή δύναμη, αξία, υπεραξία, εκμετάλλευση, παραγωγικές σχέσεις σε αντίθεση με τις έννοιες-κλειδιά όπως (οριακή) χρησιμότητα, προτιμήσεις των καταναλωτών, συντελεστές παραγωγής, οριακή παραγωγικότητα και την εμμονή στην αρμονική ανάπτυξη της νεοκλασικής θεωρίας, η οποία επιπλέον επιλέγει την αφαίρεση από τις κρατούσες κοινωνικές σχέσεις παραγωγής και τις κοινωνικές τάξεις ενώ θεωρεί τους θεσμούς και την οργάνωση της καπιταλιστικής οικονομίας αντιπροσωπευτικούς για το σύνολο της ανθρώπινης ιστορίας. Στον Μαρξ ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής και η καπιταλιστική οικονομία δεν είναι παρά ιστορικά προϊόντα με ιδιαίτερα χαρακτηριστικά (την ασυμφιλίωτη αντίθεση κεφαλαίου και εργατικής τάξης βασισμένη στην εκμετάλλευση των άμεσων παραγωγών, τον εξίσου αδυσώπητο ανταγωνισμό μεταξύ των ατομικών κεφαλαίων, την εγγενή τάση του κεφαλαίου για συσσώρευση, συγκέντρωση και συγκεντροποίηση, τη συστηματική δημιουργία ανισοτήτων και σχετικής φτώχειας, όπως και ανεργίας και απόλυτης φτώχειας για

σημαντικά τμήματα του πληθυσμού, καθώς και την παραγωγή σημαντικών επεισοδίων κρίσης-ρήγματος στη συνολική αναπαραγωγή του κεφαλαίου) με δικούς τους νόμους κίνησης οι οποίοι αντικειμενικά δημιουργούν τις προϋποθέσεις για τη μετάβαση σε ένα νέο τρόπο παραγωγής που δεν θα περιέχει κανένα από τα τρία συγκροτησιακά στοιχεία του προηγούμενου, «αγορά» εργασίας, προλεταριοποίηση, παραγωγή εμπορευμάτων με σκοπό το κέρδος.

Καπιταλιστικός Τρόπος Παραγωγής

Αντίθετα, για τον Μαρξ όπως αναφέραμε "οι οικονομικές κατηγορίες δεν μπορούν παρά να είναι οι θεωρητικές εκφράσεις, οι αφαιρέσεις, των κοινωνικών σχέσεων παραγωγής". Επίσης, ένα βασικό χαρακτηριστικό της μαρξικής ανάλυσης είναι ότι προχωρά σε ένα υψηλότερο επίπεδο αφαίρεσης συγκριτικά με τη

νεοκλασική θεωρία στην έρευνα για τους θεμελιώδεις, τους αιτιώδεις παράγοντες που ρυθμίζουν τιμές και εισοδήματα.

Μαρξ: (αφηρημένη) εργασία $\Rightarrow$ αξία (κοινωνικές σχέσεις παραγωγής), υπεραξία, τιμές ανάλογες των αξιών $\Rightarrow$ τιμές παραγωγής, κέρδη $\Rightarrow$ τιμές αγοράς.

Νεοκλασική θεωρία: προτιμήσεις καταναλωτών (ατομική χρησιμότητα), τεχνολογία, ποσότητες συντελεστών παραγωγής $\Rightarrow$ τιμές ισορροπίας $\Rightarrow$ τιμές αγοράς.

Όπως αναφέρει ο Μαρξ, κάθε επιστήμη και επιστημονική προσπάθεια θα ήταν εντελώς περιττή αν τα φαινόμενα της ορατής εμπειρικής πραγματικότητας ήταν ταυτόσημα με την ουσία των πραγμάτων, με τις πραγματικές σχέσεις δηλαδή που βρίσκονται πίσω τους και τα καθορίζουν. Κάνοντας λοιπόν αυτό το επιπλέον βήμα και εστιάζοντας την ανάλυση στη **σφαίρα της παραγωγής και των παραγωγικών σχέσεων**, ο Μαρξ καταφέρνει να δείξει τον εκμεταλλευτικό και εγγενώς αντιφατικό χαρακτήρα της καπιταλιστικής οικονομίας, σε αντίθεση με την ταξικά ουδέτερη και αρμονική εικόνα που παρουσιάζει η τελευταία μέσα από την θεωρητική σκοπιά της νεοκλασικής θεωρίας που παραμένει στο επίπεδο της ανταλλαγής και κυκλοφορίας των εμπορευμάτων.

Τέλος, αυτή η διαδικασία παραγωγής γνώσης δηλαδή η κατασκευή θεωρητικών εννοιών κατάλληλων να εξηγήσουν βασικές πλευρές του (οικονομικού) κόσμου, είναι βασισμένη σε μία **υλιστική μέθοδο ή αντίληψη**. Αυτό σημαίνει ότι ξεκινά και πληροφορείται από “συγκεκριμένες μορφές της κοινωνικής ζωής και εξέλιξης”, και από τα πλέον σύγχρονα κάθε φορά δεδομένα³ και αναγκαστικά καταλήγει πάλι σε αυτά προσπαθώντας να τα εξηγήσει μέσω των εννοιών που έχουν παραχθεί. Βρίσκεται δηλαδή σε αντίθεση είτε με την ιδεαλιστική μέθοδο που

---

³ “Η επιστημονικά σωστή θέση είναι προφανώς αυτή η οποία προσπαθεί να ξεκινήσει από τα εμπειρικά στοιχεία της σύγχρονης επιστήμης για να εξετάσει αν η ουσία των οικονομικών προτάσεων του Μαρξ παραμένει βάσιμη” Mandel (1978, p. 17).

παραμένει στο επίπεδο της σκέψης, της θεωρίας, των ιδεών, χωρίς να δοκιμάζεται με την πραγματικότητα και τότε οι έννοιες της γίνονται αυθαίρετες, μυστικιστικές, αντιεπιστημονικές, είτε με τον εμπειρισμό που εξισώνει την ουσία με την εξωτερική πραγματικότητα, μένει στο επίπεδο των συγκεκριμένων “φαινομένων”, των “στοιχείων” και “βλέπει την γνώση σαν μία απλή, αδιαμεσολάβητη αντανάκλαση της πραγματικότητας” όπως αναφέρει ο Μαρξ στην “Γερμανική Ιδεολογία”.

Έχουμε αναφερθεί ήδη στην σπουδαιότητα των παραγωγικών σχέσεων για την υλιστική αντίληψη της ιστορίας. Άμεση αντανάκλαση αυτής της σπουδαιότητας στο έργο του Μαρξ είναι η πρωτοκαθεδρία, **η πρωταρχικότητα της παραγωγής** πάνω στη σφαίρα της κυκλοφορίας όπως και στα αποτελέσματα της διαδικασίας της διανομής του προϊόντος και του εισοδήματος. Η πρωταρχικότητα αυτή συνάγεται από τον κυρίαρχο ρόλο που παίζει η σφαίρα της παραγωγής στην συνολική κοινωνική αναπαραγωγή, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι και η σφαίρα της παραγωγής δεν επηρεάζεται από τα αποτελέσματα της κυκλοφορίας και της διανομής. “Η διάρθρωση της διανομής καθορίζεται ολοκληρωτικά από τη διάρθρωση της παραγωγής... Το συμπέρασμα όπου καταλήγουμε δεν είναι ότι παραγωγή, διανομή, ανταλλαγή και κατανάλωση ταυτίζονται αλλά ότι όλες τους αποτελούν μέλη μίας ολότητας, διαφορές μέσα σε μία ενότητα. .... Μία ορισμένη παραγωγή καθορίζει λοιπόν μία ορισμένη κατανάλωση, διανομή, ανταλλαγή και ορισμένες σχέσεις ανάμεσα στα διάφορα αυτά συνθετικά στοιχεία” (Grundrisse, σελ. 62, 65) γράφει ο Μαρξ προσθέτοντας ότι από την άλλη πλευρά η αρχική κατανομή των μέσων παραγωγής (και όχι των προϊόντων και του εισοδήματος) που είναι κεφαλαιώδους σημασίας και για την παραγωγή και τις άλλες σφαίρες της κοινωνικής αναπαραγωγής αποτελεί σαν τέτοια συστατικό στοιχείο της σφαίρας της παραγωγής.

Την πρωταρχικότητα της σφαίρας της παραγωγής παρατηρούμε κατ’ αρχήν στις ιεραρχικές σχέσεις των διαφόρων μαρξικών εννοιών με την αξία και την υπεραξία να αποτελούν τις βάσεις ή τους ρυθμιστές των τιμών και των κερδών και τις εξελίξεις στη σφαίρα της παραγωγής να εμφανίζονται με τη μορφή της οικονομικής κρίσης στη σφαίρα της κυκλοφορίας. Είναι όμως παρατηρήσιμη και στην **μέθοδο της παρουσίας**, δηλαδή την διάταξη του υλικού στο Κεφάλαιο. Εκεί, ταυτόχρονα με την παρουσίαση πρώτα των απλών, γενικών, αφηρημένων εννοιών και τη σταδιακή, τμηματική μετάβαση στις πιο συγκεκριμένες έννοιες (π.χ. από τις αξίες στις τιμές τις ανάλογες των αξιών στον πρώτο τόμο και στις τιμές παραγωγής και τιμές αγοράς

στον τρίτο τόμο, ή από το κεφάλαιο και την κεφαλαιακή σχέση γενικά στον πρώτο τόμο στον ανταγωνισμό των ατομικών κεφαλαίων στον τρίτο τόμο) το ίδιο το περιεχόμενο των τριών τόμων υποδηλώνει την πρωταρχικότητα της παραγωγής. Πρώτα εξετάζονται η φύση και τα αποτελέσματα της παραγωγής, της παραγωγικής διαδικασίας, της παραγωγής κεφαλαίου στον πρώτο τόμο κατόπιν εξετάζεται η διαδικασία της κυκλοφορίας των εμπορευμάτων και του κεφαλαίου στον δεύτερο τόμο, και στον τρίτο τόμο αναλύεται το όλο κύκλωμα που περιλαμβάνει την παραγωγή, κυκλοφορία και διανομή της συνολικής αξίας και του εισοδήματος.

Επιπρόσθετα, θα πρέπει να παρατηρήσουμε ότι η σειρά παρουσίασης στο Κεφάλαιο δεν ακολουθεί σε καμία περίπτωση την λογικο-ιστορική μέθοδο (logical-historical method). Η τελευταία αναφέρεται στην παρουσίαση των εννοιών με την σειρά που εμφανίζονται ιστορικά στην οικονομική εξέλιξη της κοινωνίας και έχει υποστηριχθεί στην μαρξιστική βιβλιογραφία ότι υιοθετείται σε κάποιο βαθμό από τον Μαρξ στο Κεφάλαιο. Ο ίδιος ο Μαρξ σχολιάζει σε σχέση με αυτό το θέμα πως “...τίποτε δεν φαίνεται πιο φυσικό από το να αρχίσει κανείς με την γαιοπρόσοδο, με την γαιοκτησία, μια και είναι δεμένη με τη γη (την πηγή κάθε παραγωγής και κάθε ύπαρξης) και με την πρώτη μορφή παραγωγής όλων των σχετικά σταθεροποιημένων κοινωνιών την γεωργία. Δεν θα υπήρχε όμως μεγαλύτερο λάθος.... Σε όλες τις μορφές όπου κυριαρχεί η γαιοκτησία υπερτερεί ακόμη η φυσική σχέση. Στις μορφές όπου κυριαρχεί το κεφάλαιο υπερτερεί το κοινωνικά, ιστορικά δημιουργημένο στοιχείο. Η γαιοπρόσοδος δεν μπορεί να κατανοηθεί χωρίς το κεφάλαιο. Το κεφάλαιο όμως οπωσδήποτε μπορεί χωρίς την γαιοπρόσοδο. Το κεφάλαιο είναι η κυρίαρχη πάνω σε όλα οικονομική δύναμη της αστικής κοινωνίας. Πρέπει να αποτελεί αφετηρία και τέρμα....Θα ήταν λοιπόν άβολο και λαθεμένο να αφεθούν οι οικονομικές κατηγορίες να διαδεχτούν η μία την άλλη με την σειρά που ιστορικά υπήρξαν καθοριστικές” (Grundrisse, σελ. 70-71).

Αφού λοιπόν το κεφάλαιο είναι η κυρίαρχη οικονομική σχέση και κεντρική κατηγορία στον καπιταλισμό και "καθορίζει τον όλο χαρακτήρα του τρόπου παραγωγής" ο Μαρξ αρχίζει την παρουσίαση του υλικού της σπουδαιότερης δουλειάς του με την ανάλυση του κεφαλαίου, δηλαδή την κεφαλαιακή σχέση, και κυρίως τις συνθήκες για τη δημιουργία του, την παραγωγή υπεραξίας στην καπιταλιστική διαδικασία παραγωγής εμπορευμάτων. Επειδή δε “το εμπόρευμα είναι η στοιχειώδης μορφή πλούτου στις κοινωνίες που χαρακτηρίζονται από τον κεφαλαιοκρατικό τρόπο

παραγωγής”, ο πρώτος τόμος του Κεφαλαίου αρχίζει με την ανάλυση του εμπορεύματος.

ΣΧΕΤΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Μαρξ, Κ. **Κεφάλαιο, Τομ. Ι**, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 1978, Πρόλογος στην Πρώτη έκδοση και Επίλογος στην Δεύτερη Έκδοση σελ. 11-26.
- Μαρξ, Κ. **Συμβολή στην Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας**, Οικονομική και Φιλοσοφική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 1956, Πρόλογος σελ. 5-9.
- Μαρξ, Κ. **Grundrisse (Βασικές Γραμμές της Κριτικής της Πολιτικής Οικονομίας, Τομ. Α)** εκδ. Στοχαστής, Αθήνα, 1990, Εισαγωγή.
- Φάιν Μ. **Τι είναι το "Κεφάλαιο" του Μαρξ** εκδ. Γλάρος, Αθήνα, 1976, σελ. 40-51.
- Fine, B. and Harris, L. **Rereading Capital**, Macmillan Press, London, 1979, ch. 1.
- Fine, B. and Saad-Filho, A. (2003) **Marx's Capital**, (4th ed) London, Pluto Press.
- Foley, D. **Understanding Capital** Harvard University Press, Cambridge, 1986, ch.1.
- Καλλίνικος, Άλεξ **Οι επαναστατικές ιδέες του Καρλ Μαρξ**, Εργατική Δημοκρατία, Αθήνα, 1998.
- Little, D. "The Scientific Standing of Marx's Capital" **Review of Radical Political Economics** 17 (4) 1985.
- Mandel, E. **Marxist Economic Theory Vol I** Monthly Review Press, New York, 1971, Introduction.
- Mandel, E. **The Formation of the Economic Thought of Karl Marx** Monthly Review Press, New York, 1971, chs 1, 5, 10.
- Mandel, E. **Late Capitalism** Verso, London, 1978, ch.1.
- Moseley, F. (ed.) **Heterodox Economics: True or False?** Edward Elgar, Aldershot, 1995.
- Oakley, A. **The Making of Marx's Critical Theory** Routledge and Kegan

Paul, London, 1983, chs 1 - 6.

Rosdolsky, R. **The Making of Marx's Capital** Pluto Press, London, 1977,
ch. 2

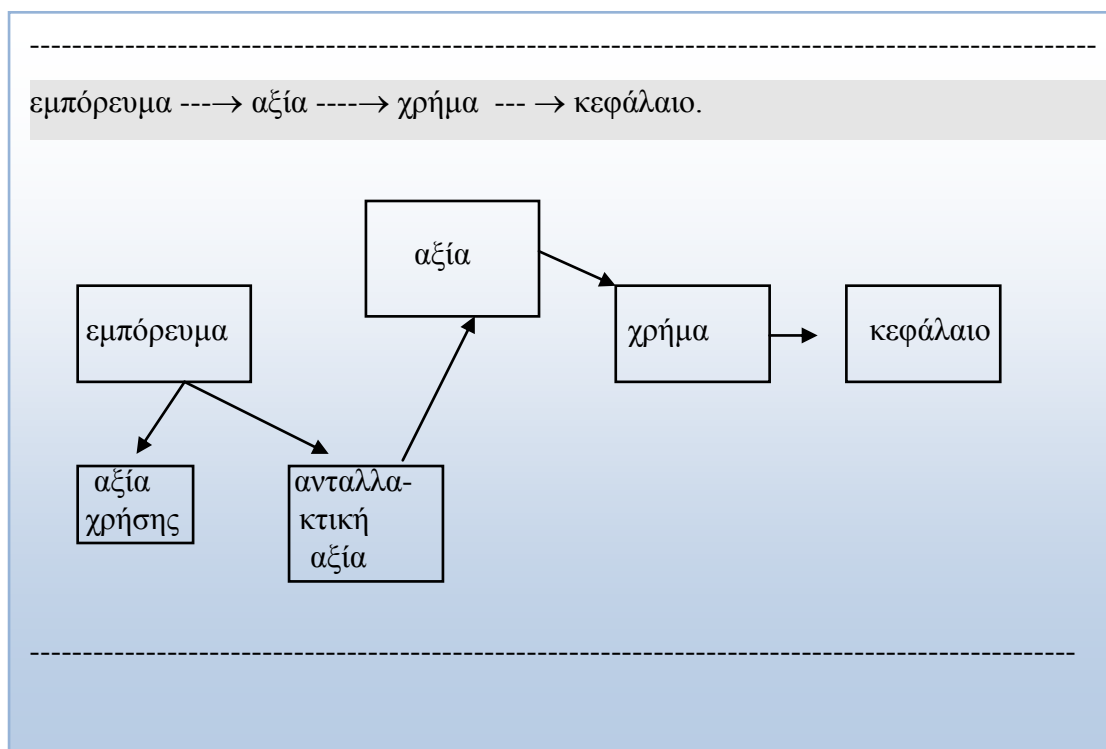

2. Η ΕΡΓΑΣΙΑΚΗ ΘΕΩΡΙΑ ΤΗΣ ΑΞΙΑΣ

2.1. Εισαγωγή

Ο Μαρξ αρχίζει τον πρώτο τόμο του *Κεφαλαίου* με την ανάλυση του εμπορεύματος αναφέροντας πως το τελευταίο αποτελεί τη στοιχειώδη μορφή με την οποία εμφανίζεται ο πλούτος στις καπιταλιστικές κοινωνίες. Στα τρία πρώτα κεφάλαια του πρώτου τόμου που αποτελούν το πρώτο του μέρος συναντάμε τις βάσεις της εργασιακής θεωρίας της αξίας του Μαρξ, μία ιστορική και αναλυτική παρουσίαση της διαδικασίας ανταλλαγής των εμπορευμάτων και μία πρώτη προσέγγιση της θεωρίας χρήματος τουλάχιστον όπως προκύπτει από την απλή εμπορευματική κυκλοφορία.

Καθώς το αντικείμενο του πρώτου τόμου του *Κεφαλαίου* είναι η *διαδικασία παραγωγής κεφαλαίου*, δηλαδή η παρουσίαση και ανάλυση των συστατικών στοιχείων της κεφαλαιακής σχέσης, αυτής της κοινωνικής σχέσης που χαρακτηρίζει και διαφοροποιεί τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής από τους προηγούμενους τρόπους παραγωγής, η μέθοδος και η σειρά παρουσίασης του θεωρητικού υλικού στον πρώτο τόμο παίρνει αναγκαστικά την εξής μορφή:

Αυτή η σειρά παρουσίασης οφείλεται στο γεγονός ότι το κεφάλαιο και οι λειτουργίες του γίνονται αντιληπτά μόνο όταν το κεφάλαιο είναι εκφρασμένο σε χρηματικούς όρους. Είναι ενδεικτικό ότι το δεύτερο μέρος του Κεφαλαίου όπου εισάγεται αρχικά η κεφαλαιακή σχέση έχει τον τίτλο “ο μετασχηματισμός του χρήματος σε κεφάλαιο”. Το χρήμα με τη σειρά του δεν είναι τίποτε άλλο από την ανάπτυξη της αξιακής μορφής, δηλαδή της μορφής με την οποία εμφανίζεται η αξία, η ιδιότητα αυτή των προϊόντων της ανθρώπινης εργασίας η οποία συνδέεται αποκλειστικά με την περίπτωση της γενικευμένης παραγωγής των προϊόντων αυτών με την μορφή εμπορευμάτων.

Αντίστοιχα, όπως θα δούμε αμέσως παρακάτω όσον αφορά τον τρόπο παρουσίασης από τον Μαρξ της αξίας, δηλαδή της ιδιότητας και της μορφής που αποκτούν τα προϊόντα της ανθρώπινης εργασίας όταν αυτά συστηματικά και γενικά υιοθετούν την εμπορευματική μορφή έχουμε το εξής σχήμα:

εμπόρευμα	$\rightarrow$	αξία χρήσης, ανταλλακτική αξία	$\rightarrow$	αξία	$\leftrightarrow$	(αφηρημένη) εργασία
		(μορφή)				(ουσία)

Στο πρώτο μέρος του πρώτου τόμου του *Κεφαλαίου* και πριν από την παρουσίαση της κεφαλαιακής σχέσης καθεαυτή, ο Μαρξ αναφέρεται σε μία ουσιαστικά υποθετική, δηλαδή μη παρατηρημένη ιστορικά οικονομία, η οποία χαρακτηρίζεται από απλή (και όχι καπιταλιστική, βασισμένη στη μισθωτή εργασία) εμπορευματική παραγωγή (simple commodity production). Έχουμε δηλαδή μία οικονομία όπου η μεγάλη πλειοψηφία των προϊόντων της εργασίας προορίζεται όχι για ίδια χρήση από τον παραγωγό αλλά για πώληση στην αγορά άρα παίρνει την μορφή των εμπορευμάτων. Οι παραγωγοί είναι ανεξάρτητοι παραγωγοί με την έννοια ότι τους ανήκουν και τα μέσα παραγωγής που χρησιμοποιούν και το προϊόν που παράγουν. Οι συνθήκες αυτές είναι επαρκείς, δηλαδή κατάλληλες για την παρουσίαση του ζητήματος της ουσίας και του μέτρου της αξίας των εμπορευμάτων, των μορφών με τις οποίες εμφανίζεται η αξία στην σφαίρα της κυκλοφορίας, καθώς και για μία πρώτη παρουσίαση του νόμου της αξίας στην ιδιαίτερη λειτουργία του ως βάσης εξήγησης των τιμών. Η κεφαλαιακή μορφή και η καπιταλιστική διαδικασία παραγωγής με την συνακόλουθη παραγωγή της υπεραξίας καθώς και οι κοινωνικές συνθήκες που τις περιβάλλουν και τις καθορίζουν, για πρώτη φορά εισάγονται ρητά

και εξετάζονται αναλυτικά μετά από το πρώτο μέρος του πρώτου τόμου του Κεφαλαίου.

Η πραγματοποίηση της κοινωνικής αναπαραγωγής κυρίως μέσα από την παραγωγή εμπορευμάτων, δηλαδή προϊόντων της εργασίας με την ιδιότητα της ανταλλαξιμότητας χαρακτηρίζει μόνο ένα πολύ πρόσφατο στάδιο της κοινωνικής και οικονομικής ανάπτυξης. Αυτήν την πλευρά, τον ιστορικά καθορισμένο χαρακτήρα της καπιταλιστικής-εμπορευματικής οικονομίας και των κοινωνικών σχέσεων παραγωγής που την δημιουργούν, προσπαθεί να αναδείξει ο Μαρξ στο όλο έργο του. Η μαρξική προσέγγιση βρίσκεται έτσι σε αντίθεση με τη σε μεγάλο βαθμό ανιστορική φύση της ανάλυσης της κλασικής πολιτικής οικονομίας αλλά και της κυρίαρχης σήμερα νεοκλασικής θεωρίας η οποία εκλαμβάνει τις σχέσεις παραγωγής και τις οικονομικές μορφές της καπιταλιστικής-εμπορευματικής οικονομίας σαν δεδομένες, φυσικές και αιώνιες. Αυτή η διαφορά στις θεωρητικές προσεγγίσεις δεν μπορεί παρά να αντανakλάται και στις θεωρητικές κατηγορίες που παράγονται για να περιγράψουν και να ερμηνεύσουν την τυπική λειτουργία, την εξέλιξη και τις μακροπρόθεσμες προοπτικές του υπό διερεύνηση αντικείμενου, της καπιταλιστικής οικονομίας και του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής γενικότερα. Η μαρξική εργασιακή θεωρία της αξίας αποτελεί ένα ιδιαίτερο παράδειγμα αυτής της διαφορετικής προσέγγισης.

2.2. Εμπόρευμα, αξία χρήσης και ανταλλακτική αξία

Το εμπόρευμα έχει δύο όψεις, ιδιότητες, χαρακτηριστικά, από τη μία πλευρά είναι **αξία χρήσης** (use-value), και από την άλλη είναι ταυτόχρονα και **ανταλλακτική αξία** (exchange-value). Η αξία χρήσης του, η φυσική του μορφή, έχει βάση τη χρησιμότητά του που προκύπτει από τα φυσικά χαρακτηριστικά του (χρώμα, γεύση, εμφάνιση, κ.ά.) και τα οποία ικανοποιούν σε κάποιο βαθμό ανάγκες ή επιθυμίες του αγοραστή του εμπορεύματος. Η αξία χρήσης εκφράζει έτσι μία κυρίως υποκειμενική σχέση ανάμεσα στον χρήστη και το αντικείμενο, πάντα όμως τοποθετημένη μέσα σε ένα συγκεκριμένο κοινωνικό πλαίσιο, είναι δηλαδή σε τελική ανάλυση μία κοινωνική σχέση. Οι αξίες χρήσης επί πλέον, γράφει ο Μαρξ “...στην κοινωνική μορφή που θα εξετασθεί εδώ είναι επίσης οι υλικοί φορείς της ανταλλακτικής αξίας” (Κεφάλαιο, τομ. I, σελ. 50).

Η ανταλλακτική αξία του εμπορεύματος από την άλλη πλευρά, είναι η καθαρά κοινωνική του μορφή και εκφράζει μία καθαρά κοινωνική σχέση δηλαδή την ποσότητα των άλλων εμπορευμάτων με την οποία είναι ισοδύναμο και μπορεί να ανταλλαχθεί στην αγορά. Η συνεχώς μεταβαλλόμενη αυτή ποσοτική σχέση αλλά και αυτή καθ' εαυτή η δυνατότητα γενικής ανταλλαγής των εμπορευμάτων (που είναι κάτι σχετικά καινούργιο, κοινωνικά καθορισμένο και καθόλου φυσικό στοιχείο στην οικονομική ιστορία) υποδηλώνουν την ύπαρξη σε ίσες ποσότητες κάποιου **κοινού παράγοντα ή κοινού στοιχείου, κοινής ουσίας** σε όλα τα εμπορεύματα. Είναι λογικό να υποθέσει κανείς ότι στην αλυσίδα των ισοδυναμιών 20 μέτρα ύφασμα = 1 παλτό = 1 κιλό σιτάρι = 3 γραμμάρια χρυσού = 100 γραμμάρια σιδήρου οι ανταλλακτικές αξίες των εμπορευμάτων δεν μπορούν παρά να είναι ο τρόπος έκφρασης ή η μορφή εμφάνισης αυτής της κοινής ουσίας, του κοινού στοιχείου, και από το οποίο είναι και εμφανίζονται σαν κάτι το εντελώς διαφορετικό και διακριτό.

Ερευνώντας για τους πιθανούς “κοινούς παράγοντες” ή “κοινά στοιχεία”, δηλαδή μία σταθερά η οποία ρυθμίζει τις ποσοτικές σχέσεις ανταλλαγής των εμπορευμάτων και εκφράζεται από αυτές, ο Μαρξ αναφέρει ότι μία πρώτη κοινή ιδιότητα όλων των εμπορευμάτων είναι η αξία χρήσης που έχουν και που χωρίς αυτήν (ανεξάρτητα του αν είναι πραγματική ή φανταστική) κανένα προϊόν δεν μπορεί να γίνει εμπόρευμα. Ο Μαρξ απορρίπτει την αξία χρήσης ή τα συστατικά της (γεωμετρικές, φυσικές, χημικές ή άλλες ιδιότητες) σαν τον κοινό παράγοντα που μπορεί να ρυθμίζει τις σχέσεις ανταλλαγής των εμπορευμάτων ακριβώς επειδή πρόκειται για μία υποκειμενική μη αντικειμενικά μετρήσιμη σχέση την οποία δεν υπολογίζουν οι ανταλλάσσοντες εμπορεύματα “Σαν αξίες χρήσης τα εμπορεύματα διαφέρουν πάνω απ’ όλα ως προς την ποιότητα, σαν ανταλλακτικές αξίες μπορούν να διαφέρουν μόνο ως προς την ποσότητα, και επομένως δεν περιέχουν ούτε ένα άτομο αξίας χρήσης” (Κεφάλαιο τόμος I, σελ. 52). Ο «κοινός παράγοντας» πρέπει να είναι κάποιο ανεξάρτητο, μετρήσιμο μέγεθος «που να περιέχεται στο εμπόρευμα αλλά να είναι διακριτό από αυτό και να μην είναι το ίδιο αξία» (M. Dobb, Political Economy and Capitalism, p. 38).

Η μόνη άλλη κοινή ιδιότητα των εμπορευμάτων είναι ότι αποτελούν προϊόντα της ανθρώπινης εργασίας. Όμως, η αφαίρεση από τις συγκεκριμένες αξίες χρήσης σε μία ισοδύναμη ανταλλαγή εμπορευμάτων συνεπάγεται και την αφαίρεση από τα ειδικά χαρακτηριστικά που προσδιορίζουν αυτές τις αξίες χρήσης και άρα και από τις

ξεχωριστές πλευρές (δεξιότητες) της εργασιακής δραστηριότητας (διαδικασίας) που παράγουν αυτά τα χαρακτηριστικά. Πρόκειται δηλαδή εδώ για ανθρώπινη εργασία με την αφηρημένη, γενική έννοια απαλλαγμένη από τις ειδικές, συγκεκριμένες, χρήσιμες ιδιότητες της, που εφαρμοζόμενες καταλήγουν, δημιουργούν συγκεκριμένα εμπορεύματα. Επομένως τα εμπορεύματα δεν είναι παρά “συμπηγμένες (congealed) ποσότητες ομογενούς ανθρώπινης εργασίας” και “σαν αποκρυσταλλώματα αυτής της **κοινωνικής ουσίας** που είναι κοινή σε όλα, είναι **αξίες**, εμπορευματικές αξίες”. Ο Μαρξ αναφέρει σε αυτό το σημείο ότι η αξία των εμπορευμάτων είναι το ζητούμενο κοινό στοιχείο, ο κοινός παράγοντας που όπως θα δούμε αναγκαστικά εκφράζεται μέσα από την ανταλλακτική τους αξία και προχωρεί στην παραπέρα διερεύνηση της έννοιας της αξίας τόσο ως προς την ουσία όσο και ως προς το μέγεθός της. Το μέγεθος της αξίας του εμπορεύματος καθορίζεται από την λιγότερη ή περισσότερη ποσότητα που περιέχει, εκείνης της “ουσίας που δημιουργεί αξία” δηλαδή της εργασίας είτε σε ζωντανή, άμεση μορφή είτε σε νεκρή, έμμεση, αντικειμενοποιημένη στα χρησιμοποιούμενα (φθαρέντα) μέσα παραγωγής μορφή και φυσικά μετρίεται με τον χρόνο εργασίας εκφρασμένο σε ώρες, ημέρες, κ.λ.π.

Έχουμε δηλαδή μέχρι τώρα ότι η ουσία της αξίας είναι η (αφηρημένη, γενική όπως ορίστηκε πιο πάνω) εργασία και το μέτρο του μεγέθους της είναι ο χρόνος εργασίας. Το τελευταίο δεν σημαίνει ότι όσο λιγότερο αποτελεσματικός είναι ο/η παραγωγός (όσο περισσότερο χρόνο εργασίας χρειάζεται για να παράγει μία δεδομένη ποσότητα εμπορεύματος) τόσο περισσότερη αξία παράγει. Αυτό που στην πραγματικότητα μετράει για τη δημιουργία αξίας είναι μόνο ο κοινωνικά αναγκαίος χρόνος εργασίας (socially necessary labor time) που ορίζεται από τον Μαρξ σαν “...ο χρόνος εργασίας που απαιτείται για να παραχθεί οποιαδήποτε αξία χρήσης με τους υπάρχοντες κοινωνικά κανονικούς όρους παραγωγής και με τον κοινωνικά μέσο βαθμό επιδεξιότητας (skill) και εντατικότητας (intensity) της εργασίας” (Κεφάλαιο, τόμ. I, σελ. 53). Έτσι, η αξία μίας μονάδας ενός εμπορεύματος είναι ευθέως ανάλογη με την ποσότητα της κοινωνικά αναγκαίας εργασίας που απαιτείται για την παραγωγή του και επομένως αντιστρόφως ανάλογη με την παραγωγικότητα αυτής της εργασίας καθώς σε συγκεκριμένο χρόνο παράγεται συγκεκριμένη ποσότητα αξίας και αυξημένη παραγωγικότητα σημαίνει παραγωγή περισσότερων μονάδων του εμπορεύματος στον ίδιο χρόνο και άρα επιμερισμό λιγότερης αξίας από ότι πριν σε κάθε μία μονάδα του εμπορεύματος.

Ατομική αξία και κοινωνική αξία: Επειδή κάθε κλάδος παραγωγής αποτελείται από ατομικούς παραγωγούς με διαφορετική παραγωγικότητα, ο κοινωνικά αναγκαίος χρόνος εργασίας για την παραγωγή του εμπορεύματος προκύπτει σαν η συνισταμένη των χαρακτηριστικών του κάθε επιμέρους παραγωγού, των ατομικών αξιών. Αν υποθέσουμε σε αυτό το επίπεδο αφαίρεσης ότι ο κοινωνικά αναγκαίος χρόνος εργασίας, η κοινωνική αξία είναι ο μέσος χρόνος εργασίας για την παραγωγή μιας μονάδας προϊόντος τότε έχουμε στον πίνακα 2 ότι η αξία του εμπορεύματος είναι ίση με 8.66 ώρες εργασίας δηλαδή είναι διαφορετική από όλες τις ατομικές αξίες του κλάδου.

Πίνακας 2: Ατομικές αξίες και κοινωνική αξία.

Παραγωγοί	Ωρες εργασίας	Προϊόν	Ατομική αξία	Κοινωνική αξία
A	10000	1000	10 ώρες	
B	25000	5000	5 ώρες	
Γ	30000	1500	20 ώρες	
Σύνολο	65000	7500	-----	8.66 ώρες

Υπάρχει όμως και μία δεύτερη έννοια του όρου *κοινωνικά αναγκαίος χρόνος εργασίας* (second sense of socially necessary labor time) για την παραγωγή ενός εμπορεύματος που έχει να κάνει με την σχέση ανάμεσα στην συνολική ποσότητα εργασίας που έχει αφιερωθεί για την συνολική παραγωγή ενός εμπορεύματος και την συνολική κοινωνική ζήτηση (σε φυσικές ποσότητες άρα και σε ώρες εργασίας) γι' αυτό το εμπόρευμα. Στην περίπτωση που υπάρχει μία αναντιστοιχία ανάμεσα στα δύο αυτά μεγέθη (π.χ. η συνολική προσφορά να είναι μεγαλύτερη από την συνολική ζήτηση για το συγκεκριμένο εμπόρευμα στο επίπεδο ολόκληρης της οικονομίας) τότε μία ποσότητα λιγότερη από την συνολική αξία που έχει *παραχθεί (δημιουργηθεί)* στο επίπεδο της παραγωγής, θα *πραγματοποιηθεί* στο επίπεδο της κυκλοφορίας καθώς είτε η τιμή του στην αγορά θα διαμορφωθεί σε κάποιο επίπεδο κάτω από αυτό της αξίας του με την πρώτη έννοια, είτε αν πωληθεί σε τιμή ανάλογη της αξίας του, ένα μέρος της παραχθείσας ποσότητας και αξίας θα παραμείνει αδιάθετο και επομένως η αξία που περιέχεται σε αυτό δεν θα πραγματοποιηθεί.

Για παράδειγμα αν η συνολική παραγωγή σίτου στην οικονομία προέρχεται από δύο παραγωγούς (Α και Β) οι οποίοι είναι εξ' ίσου αποτελεσματικοί, και παράγουν με τις κανονικές (μέσες) συνθήκες παραγωγής, τότε:

Πίνακας 3: Δεδομένα Συνολικής Παραγωγής

Παραγωγοί	Ώρες εργασίας	Ποσότητα παραγωγής
A	60.000 ώρες εργασίας	30.000 κιλά σίτου
B	40.000 ώρες εργασίας	20.000 κιλά σίτου
Σύνολο	100.000 ώρες εργασίας	50.000 κιλά σίτου

Καθώς 100.000 ώρες εργασίας παράγουν 50.000 κιλά σιτάρι

(= Π = συνολική προσφορά) $\Rightarrow$ 1 κιλό σιτάρι = 2 ώρες εργασίας = \$2

αν υποθέσουμε ότι 1 ώρα εργασίας = (δημιουργεί χρηματική αξία ίση με) \$1

Αλλά αν για το σιτάρι η συνολική κοινωνική ζήτηση (Z) είναι Z = 40.000 κιλά και άρα έχουμε $\Pi > Z$ τότε είτε 40.000 X \$2 = \$80.000 ή ώρες εργασίας (αξίας) θα πραγματοποιηθούν, είτε 1 κιλό σιτάρι θα πωληθεί για λιγότερο από \$2 = 2 ώρες εργασίας (ας υποθέσουμε ότι πωλείται προς \$1.6 = 1.6 ώρες εργασίας) και τότε πάλι μόνο 50.000 X \$1.6 = \$80.000 ή ώρες εργασίας (αξίας) θα πραγματοποιηθούν. Η συνολική αξία που έχει παραχθεί είναι 100.000 ώρες εργασίας = \$100.000 όμως μόνο 80.000 ώρες εργασίας = \$80.000 μπορούν να πραγματοποιηθούν στην σφαίρα της κυκλοφορίας με δεδομένους τους περιορισμούς της συνολικής κοινωνικής ζήτησης. Σε αυτήν την περίπτωση ο Μαρξ γράφει ότι “...αν παραβιαστεί αυτή η αναλογία, η αξία του εμπορεύματος ..... που περιέχεται σε αυτό δεν μπορεί να πραγματοποιηθεί” (Κεφάλαιο, Τόμος III, σελ. 791) παρ’ ότι όλη η ποσότητα σιταριού έχει παραχθεί με τις κανονικές (από τεχνική άποψη) συνθήκες παραγωγής δηλαδή μόνο ο κοινωνικά αναγκαίος χρόνος εργασίας υπό την πρώτη έννοια έχει απαιτηθεί για κάθε μονάδα του εμπορεύματος. Και συμπληρώνει ο Μαρξ “Αυτό το ποσοτικό όριο των μερίδων του συνολικού κοινωνικού χρόνου εργασίας που μπορούν να διατεθούν στις διάφορες ιδιαίτερες σφαίρες παραγωγής, είναι απλώς μία παραπέρα εξελιγμένη έκφραση του νόμου της αξίας γενικά αν και ο αναγκαίος χρόνος εργασίας έχει εδώ άλλο νόημα. Από τον χρόνο αυτόν απαιτείται τόσος ή τόσος για την ικανοποίηση της κοινωνικής

ανάγκης. Ο περιορισμός τίθεται εδώ από την αξία χρήσης” (Κεφάλαιο, Τόμος III, σελ. 791).

Αυτή η διάκριση ανάμεσα στην ποσότητα αξίας που δημιουργείται στην παραγωγή και την (δυνητικά διαφορετική) ποσότητα αξίας που πραγματοποιείται στην κυκλοφορία είναι μία μόνο περίπτωση (που έχει να κάνει εδώ περισσότερο με ποσοτικούς προσδιορισμούς) της γενικότερης σχέσης μεταξύ της ουσίας της αξίας στην σφαίρα της παραγωγής και των διαφόρων μορφών με τις οποίες εμφανίζεται η αξία στην σφαίρα της κυκλοφορίας. Επίσης αυτή η διάκριση προϋποθέτει για τις αποκλίσεις που είναι δυνατόν να εμφανισθούν ανάμεσα στις κατηγορίες της παραγωγής και τα μεγέθη τους, και τις αντανάκλασεις τους δηλαδή τις κατηγορίες με τη μορφή των οποίων εμφανίζονται στη σφαίρα της κυκλοφορίας και τα αντίστοιχα μεγέθη τους.

2.3. Συγκεκριμένη και αφηρημένη εργασία

Όπως το εμπόρευμα έχει δύο όψεις, αξία χρήσης και ανταλλακτική αξία, έτσι και η εργασία που το παράγει έχει ένα διπλό χαρακτήρα. Από τη μία είναι **χρήσιμη, συγκεκριμένη εργασία** (useful, concrete labor) δηλαδή παραγωγική δραστηριότητα ενός ορισμένου είδους η οποία κάθε φορά παράγει τις διαφορετικές αξίες χρήσης, και είναι παρατηρήσιμη σε όλες τις κοινωνίες ανεξάρτητα από τον τρόπο οργάνωσής τους. Από την άλλη εάν παραβλέψουμε ή αφαιρέσουμε από το συγκεκριμένο περιεχόμενο που έχει η εργασία σαν παραγωγική δραστηριότητα όταν παράγει τις διάφορες αξίες χρήσης (αυτή η αφαίρεση είναι αντανάκλαση μίας πραγματικής διαδικασίας στις κοινωνίες που χαρακτηρίζονται από την γενικευμένη παραγωγή και ανταλλαγή εμπορευμάτων, την συνακόλουθη κινητικότητα της εργασίας στους διάφορους τομείς της οικονομίας, και την εξομοίωση των προϊόντων της εργασίας στην αγορά) αυτό που μένει σαν το γενικό χαρακτηριστικό της εργασίας είναι ότι “...αποτελεί ξόδεμα ανθρώπινης εργασιακής δύναμης”. Είναι αυτή η πλευρά της εργασίας, που ο Μαρξ αποκαλεί **απλή, αφηρημένη εργασία** (simple, abstract labor) δηλαδή “απλή εργασιακή δύναμη που τη διαθέτει κατά μέσο όρο στον οργανισμό του σώματός του κάθε συνηθισμένος άνθρωπος, χωρίς ιδιαίτερη κατάρτιση” (Κεφάλαιο,

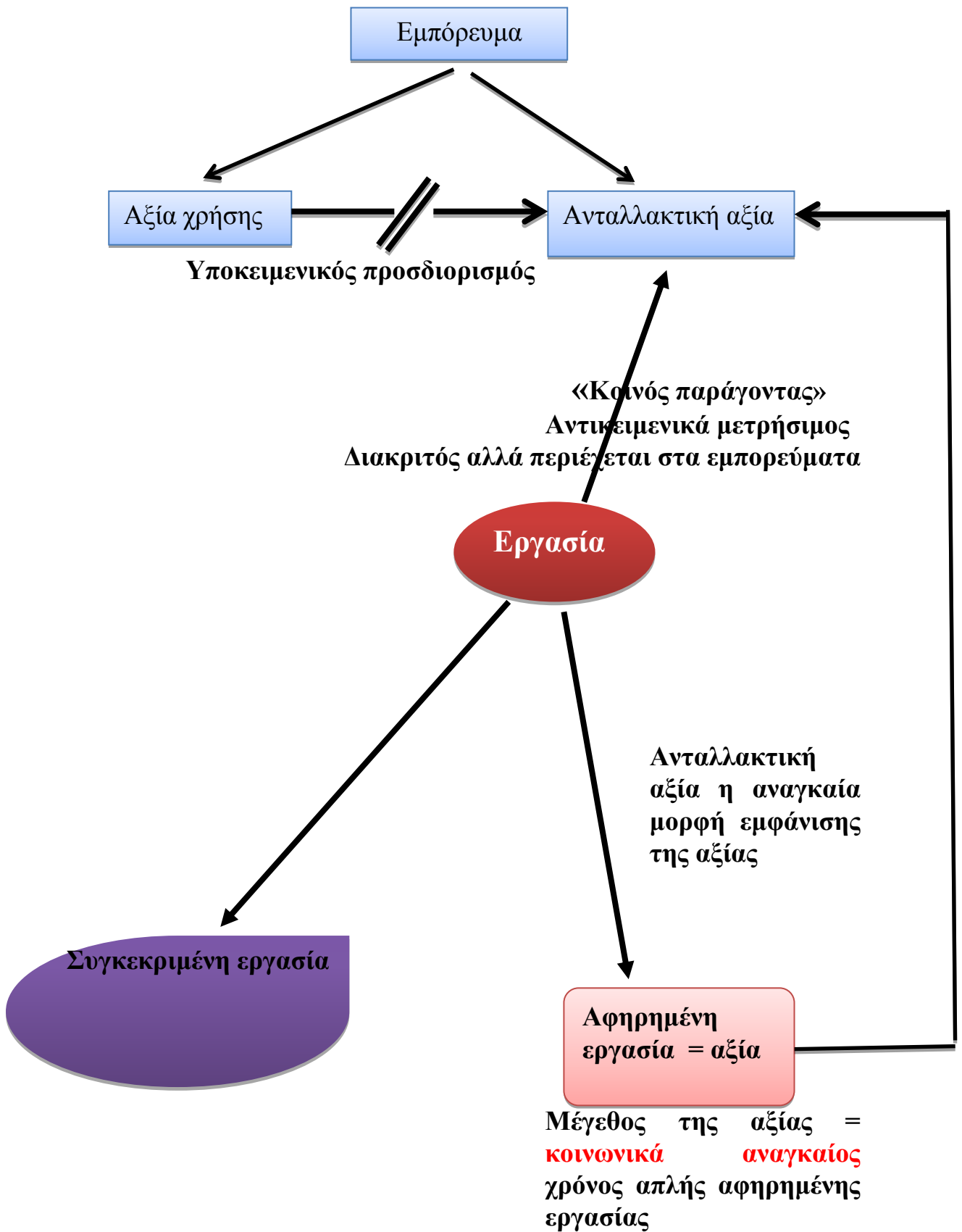
τόμ. I, σελ. 58) η οποία δημιουργεί αξία, και στην παγωμένη, συμπηγμένη (congealed) της μορφή στην υλική μορφή του εμπορεύματος αποτελεί την αξία του εμπορεύματος. Όταν δηλαδή το προϊόν της ανθρώπινης εργασίας γίνεται εμπόρευμα και αποκτά δύο όψεις, αξία χρήσης και *αξία που εκφράζεται με την ανταλλακτική του αξία*, η εργασία που το παράγει αποκτά και αυτή δύο όψεις, συγκεκριμένη εργασία που παράγει την αξία χρήσης και αφηρημένη εργασία που παράγει και αποτελεί την έκφραση, την **ουσία της αξίας** (substance of value).

Ο Μαρξ λοιπόν όπως και οι εκπρόσωποι της κλασικής πολιτικής οικονομίας βλέπει πίσω από τις συνεχώς κυμαινόμενες σχέσεις ανταλλαγής των εμπορευμάτων στην αγορά κάποια κανονικότητα, κάποια ρυθμιστική αρχή (regulating principle) που τοποθετείται θεωρητικά σε πιο θεμελιακό επίπεδο και έχει να κάνει με την ανθρώπινη εργασία που ξοδεύεται για την παραγωγή αυτών των εμπορευμάτων. Προχωρεί όμως πιο πέρα από την κλασική πολιτική οικονομία και ιδίως τον Ρικάρντο ορίζοντας καθαρά σε απόλυτους όρους την αξία των εμπορευμάτων σαν την (ιστορικά προσδιορισμένη) αφηρημένη εργασία που απαιτείται σε κανονικές μέσες συνθήκες για την παραγωγή τους και την τιμή των εμπορευμάτων σαν την μορφή που παίρνει κάθε φορά αυτή η αξία στην σφαίρα της κυκλοφορίας.

εμπορεύματα ← τιμές, κανονικότητα τιμών ← (πιο γενική κατηγορία) αξία ↔ (ουσία της αξίας) = αφηρημένη εργασία.

Ο Μαρξ καταλήγει σε αυτήν την πρώτη έκθεση και διάκριση των εννοιών αξία, αξία χρήσης, συγκεκριμένη εργασία, αφηρημένη εργασία, αναφέροντας συμπερασματικά πως “Κάθε εργασία είναι από τη μία ξόδεμα εργασιακής δύναμης με την φυσιολογική έννοια και είναι με αυτή την ιδιότητα της όμοιας ή αφηρημένης, ανθρώπινης εργασίας που αποτελεί (σχηματίζει) την αξία των εμπορευμάτων. Από την άλλη μεριά, κάθε εργασία είναι ένα ξόδεμα ανθρώπινης εργασιακής δύναμης με μία ιδιαίτερη μορφή και έναν καθορισμένο σκοπό, και είναι με την ιδιότητα αυτή της συγκεκριμένης, χρήσιμης εργασίας που παράγει αξίες χρήσης” (Κεφάλαιο, τόμ. I, σελ. 60).

Αξία, αξία χρήσης, ανταλλακτική αξία

2.4. Αξιακή μορφή ή ανταλλακτική αξία

Όπως αναφέραμε πιο πάνω η αξία των εμπορευμάτων έχει σαν αναγκαία μορφή έκφρασης την ανταλλακτική αξία, η τελευταία είναι με άλλα λόγια μία αξιακή μορφή (value - form). Έτσι ο Μαρξ αφού έχει δείξει πως πίσω από την ανταλλακτική αξία των εμπορευμάτων βρίσκεται η αξία τους σαν “τρίτος, κοινός παράγοντας”, επιστρέφει στο τρίτο τμήμα του πρώτου κεφαλαίου στην εξέταση των μορφών που θεωρητικά και ιστορικά παίρνει η αξιακή σχέση και που έχουν σαν κορύφωση την χρηματική μορφή. Η αξία του εμπορεύματος έχει αντικειμενική υπόσταση η οποία όμως δεν είναι χειροπιαστή όπως η αξία χρήσης, μπορεί να κατανοηθεί, (καταδειχθεί) μόνο μέσα σε ένα κοινωνικό πλαίσιο, στη σχέση του δηλαδή με τα άλλα εμπορεύματα. “Πως εκφράζεται λοιπόν η αξία ενός εμπορεύματος; Πως κερδίζει δηλαδή αυτή η αξία δική της μορφή εμφάνισης; Δια της σχέσης διαφορετικών εμπορευμάτων” (Κ. Μαρξ, Εμπόρευμα και Χρήμα, σελ. 175).

Στη συνέχεια ο Μαρξ εξετάζει κατά σειρά την απλή, ολική, γενική και χρηματική μορφή της αξίας.

• Η απλή, μεμονωμένη ή τυχαία μορφή της αξίας

Αυτή είναι η απλούστερη αξιακή μορφή και εκφράζεται από τον τύπο :
χ ποσότητα του εμπορεύματος A = ψ ποσότητα του εμπορεύματος B
ή 20 πήχεις λινού υφάσματος (πανιού) = 1 σακάκι.

Σε αυτήν την εξίσωση το πανί είναι στην *σχετική μορφή της αξίας* (relative form of value) και το σακάκι στην *ισοδύναμη μορφή* (equivalent form). Αυτοί είναι δύο διαφορετικοί ρόλοι με διαφορετικό περιεχόμενο που υιοθετούν τα εμπορεύματα τα οποία βρίσκονται στους δύο πόλους της αξιακής σχέσης. Το πανί εκφράζει την αξία του στο σακάκι και το σακάκι χρησιμεύει σαν υλικό για την έκφραση αυτής της αξίας. Το πρώτο εμπόρευμα παίζει ενεργητικό και το δεύτερο παθητικό ρόλο. Η αξία του πρώτου εμπορεύματος παριστάνεται σαν σχετική αξία ή βρίσκεται στην σχετική μορφή της αξίας. Το δεύτερο εμπόρευμα λειτουργεί σαν ισοδύναμο της αξίας του πρώτου ή βρίσκεται στην ισοδύναμη μορφή. Η σχετική και η ισοδύναμη μορφή της αξίας είναι αλληλοαποκλειόμενα άκρα της αξιακής έκφρασης

καθώς η σχέση 20 πήχεις πανί = 20 πήχεις πανί δεν έχει νόημα, ένα εμπόρευμα δεν μπορεί να εκφράσει την αξία του πάνω στο ίδιο του το σώμα. Επίσης, το σακάκι εδώ δεν εκφράζει την αξία του, λειτουργεί δηλαδή μόνο σαν αξία χρήσης που πάνω της εκφράζεται η αξία του πανιού. Μόνο στην αντεστραμμένη σχέση 1 σακάκι = 20 πήχεις πανί μπορεί το σακάκι να εκφράσει την αξία του (πάνω στο σώμα του πανιού που λειτουργεί σαν ισοδύναμο αυτή τη φορά). Ωστόσο, στη διαδικασία ανταλλαγής των δύο εμπορευμάτων, για τον κάτοχο του πανιού το πανί βρίσκεται στην σχετική αξιακή μορφή και το σακάκι στην μορφή ισοδυνάμου ενώ για τον κάτοχο του σακακιού το σακάκι βρίσκεται στην σχετική αξιακή μορφή και το πανί στην μορφή ισοδυνάμου.

Εξετάζοντας πιο συγκεκριμένα την σχετική μορφή της αξίας ο Μαρξ αναφέρει ότι οφείλουμε να δούμε καταρχήν την αξιακή σχέση ποιοτικά και ανεξάρτητα από την ποσοτική της πλευρά (επανέρχεται δηλαδή στο θέμα της κοινής ουσίας, της αξίας των ανταλλασσόμενων εμπορευμάτων). Συνήθως λησμονείται ότι τα μεγέθη διαφορετικών πραγμάτων γίνονται ποσοτικά συγκρίσιμα μεταξύ τους μόνο ύστερα από την αναγωγή τους στην ίδια μονάδα. Μόνο τότε είναι ομώνυμα και επομένως σύμμετρα μεγέθη. Πανί = σακάκι, αυτή είναι η βάση της εξίσωσης, η γενική ανταλλαξιμότητα των εμπορευμάτων που τα μετατρέπει και τα δύο σε ομοειδή πράγματα, σε αφηρημένες εργασίες, σε αξίες.

Αλλά αυτά τα δύο εμπορεύματα που εξισώθηκαν ποιοτικά μεταξύ τους δεν παίζουν τον ίδιο ρόλο. Μόνο η αξία του πανιού βρίσκει την έκφραση της. Το σακάκι υπάρχει σαν μορφή ύπαρξης της αξίας σαν η υλική ενσωμάτωση της αξίας. Από την άλλη πλευρά φανερώνεται η αξιακή οντότητα του πανιού ή με άλλα λόγια η αξία του αποκτά ανεξάρτητη έκφραση.

Όταν απλώς λέμε ότι σαν αξίες τα εμπορεύματα είναι μόνο πήγματα ανθρώπινης εργασίας, τα ανάγουμε σε απλή, αφηρημένη αξία δεν τους δίνουμε όμως μία μορφή αξίας που να διαφέρει από τη φυσική τους μορφή. Είναι διαφορετικά όμως με την αξιακή σχέση δύο εμπορευμάτων. Ο αξιακός χαρακτήρας του ενός εμπορεύματος προβάλλει εδώ στη σχέση του με το άλλο εμπόρευμα. Όταν εξισώνουμε τα εμπορεύματα εξισώνουμε τις εργασίες που τα δημιούργησαν τις ανάγουμε σε απλή, αφηρημένη εργασία, αλλά αυτό δεν είναι αρκετό. Η ανθρώπινη εργασιακή δύναμη στη ρευστή της κατάσταση δημιουργεί αξία, δεν είναι όμως η ίδια αξία. Γίνεται αξία σε συμπηγμένη κατάσταση σε αντικειμενοποιημένη μορφή. Για να

εκφράσουμε την αξία του πανιού σαν πηγμα ανθρώπινης εργασίας πρέπει να την εκφράσουμε σαν μία “αντικειμενικότητα” που διαφέρει σαν πράγμα από το ίδιο το πανί και που ταυτόχρονα είναι κοινό στο πανί και όλα τα άλλα εμπορεύματα. Το πρόβλημα λύθηκε κιόλας σημειώνει ο Μαρξ, αν τοποθετηθεί κατ’ αυτόν τον τρόπο.

Αυτό επιτυγχάνεται με το να εκφράσει την αξία του αυτοδύναμα το πανί στην μορφή του σακακιού. Επομένως στην αξιακή σχέση στην οποία το σακάκι είναι το ισοδύναμο του πανιού, η μορφή του σακακιού μετρά σαν η μορφή της αξίας. Η αξία του πανιού σαν εμπόρευμα εκφράζεται από τη φυσική μορφή του εμπορεύματος σακάκι, η αξία του ενός από την αξία χρήσης του άλλου και Έτσι το πανί αποκτά μία μορφή αξίας διαφορετική από την φυσική του μορφή. Η αξία του πανιού εκφρασμένη έτσι με την αξία χρήσης του σακακιού έχει τη μορφή της σχετικής αξίας.

Ο ποσοτικός καθορισμός της σχετικής μορφής της αξίας έχει να κάνει με το ότι η σχετική αξία του εμπορεύματος μπορεί να μεταβάλλεται παρότι η αξία του παραμένει σταθερή ενώ η σχετική αξία του μπορεί να μένει σταθερή παρότι η αξία του αλλάζει στις προφανείς εκείνες περιπτώσεις όπου ο χρόνος εργασίας που απαιτείται για την παραγωγή είτε του εμπορεύματος που βρίσκεται στη σχετική μορφή της αξίας είτε του εμπορεύματος που βρίσκεται στην ισοδύναμη μορφή μεταβάλλεται.

Στην πιο λεπτομερή ανάλυση της ισοδύναμης μορφής στην απλή μορφή της αξίας, ο Μαρξ αναφέρει ότι είναι η μορφή στην οποία είναι άμεσα ανταλλάξιμο με άλλα εμπορεύματα. Το σακάκι υπάρχει στην αξιακή σχέση μόνο σαν μία ορισμένη ποσότητα ενός πράγματος. Δεν μπορεί να εκφράσει το ίδιο, αυτοδύναμα το μέγεθος της αξίας του.

Η ισοδύναμη μορφή του εμπορεύματος εμπεριέχει μία σειρά από ιδιομορφίες. Η πρώτη ιδιομορφία είναι ότι η αξία χρήσης γίνεται η μορφή εμφάνισης του αντίθετου της, της αξίας, δηλαδή η φυσική μορφή του εμπορεύματος γίνεται αξιακή μορφή. Το σακάκι εδώ σε αυτήν την κοινωνική σχέση εκφράζει μόνο αξία όπως στη σύγκριση κοινών φυσικών ιδιοτήτων δύο αντικειμένων το ένα εκφράζει μόνο το βάρος ή το ύψος ή τον όγκο του άλλου.

Η δεύτερη ιδιομορφία της ισοδύναμης μορφής του εμπορεύματος είναι ότι η συγκεκριμένη, χρήσιμη εργασία που παράγει την αξία χρήσης του ισοδυνάμου, του σακακιού, δηλαδή η ραπτική εργασία στο παράδειγμα που χρησιμοποιείται εδώ,

γίνεται η μορφή εμφάνισης και πραγμάτωσης του αντίθετου της, της αφηρημένης γενικής ανθρώπινης εργασίας που παράγει την αξία του πανιού.

Η τρίτη ιδιομορφία της ισοδύναμης μορφής έχει να κάνει με το γεγονός ότι η ατομική, ιδιωτική εργασία του παραγωγού του σακακιού γίνεται η μορφή του αντίθετου της, της εργασίας με άμεσα κοινωνική μορφή, καθώς το προϊόν της το σακάκι είναι άμεσα ανταλλάξιμο με άλλο εμπόρευμα, εδώ το πανί.

Σε αυτό το σημείο ο Μαρξ σχολιάζει την διεισδυτικότητα της σκέψης του Αριστοτέλη που αναφέρει ότι η σχέση 5 κλίνες = μία ορισμένη ποσότητα χρήματος δεν είναι τίποτε άλλο παρά η ανεπτυγμένη μορφή της εξίσωσης 5 κλίναι = 1 οικία που εκφράζει την απλή αξιακή μορφή. Πλην όμως παρατηρεί ο Αριστοτέλης αυτή η ανταλλαγή δεν μπορεί να γίνει χωρίς να υπάρχει ισότητα ούτε η ισότητα έχει νόημα χωρίς να υπάρχει συμμετρία. Αλλά εγκαταλείπει την προσπάθεια για την εύρεση του κοινού παράγοντα πίσω από την ισοδυναμία και την συμμετρία των εμπορευμάτων γιατί όπως αναφέρει ο Μαρξ η δουλοκτητική κοινωνία της εποχής του βασισμένη στην ανισότητα που είναι σύμφυτη με το θεσμό της δουλείας, δεν του επιτρέπει να δει τις διαφορετικές εργασίες στην αφηρημένη τους μορφή σαν ισοδύναμες μεταξύ τους και άρα με την ιδιότητα τους να δημιουργούν αξία. Η έννοια της αξίας είναι ιστορικά καθορισμένη και προϋποθέτει όχι μόνο την πολιτική ισότητα των ατόμων αλλά και την γενική ανταλλαξιμότητα των εμπορευμάτων που εφοδιάζει την ανθρώπινη εργασία με την ιδιότητα της αφηρημένης εργασίας.

Η απλή μορφή της αξίας στο σύνολό της εξεταζόμενη φανερώνει ότι η ανταλλακτική αξία είναι γενικά η αυτοδύναμη μορφή εμφάνισης της αξίας του εμπορεύματος και εκφράζει την εγγενή αντίθεση που περιέχεται στο εμπόρευμα ανάμεσα στη φύση του σαν αξία χρήσης και σαν ανταλλακτική αξία. Το περιορισμένο εύρος της σχέσης αυτής όπου η αξία εκφράζεται μεμονωμένα στο σώμα ενός και μόνο εμπορεύματος κάθε φορά απαιτεί την εξέταση της αξιακής σχέσης σε μια πιο ανεπτυγμένη μορφή.

- **Η ανεπτυγμένη ή ολική μορφή της αξίας**

20 πήχεις πανιού = 1 σακάκι ή 20 πήχεις πανιού = 1/2 κιλό καφές ή 20 πήχεις πανιού = 2 καρέκλες ή 20 πήχεις πανιού = 3 κιλά ψωμί ή 20 πήχεις πανιού = 1 κιλό λάδι, κ.λ.π.

Στην ανεπτυγμένη ή ολική μορφή της αξίας, η αξία του πανιού εκφραζόμενη σε όλες αυτές τις διαφορετικές αξίες χρήσης (ειδικές ισοδύναμες μορφές) εμφανίζεται πιο ανεξάρτητη από κάθε συγκεκριμένη αξία χρήσης και η φύση της αξίας γίνεται πιο διακριτή σε αυτήν την ατελείωτη σειρά συγκρίσεων, όπως επίσης και η εργασία που δημιουργήσε το πανί παρουσιάζεται σαν γενική, απλή εργασία, ίση και αδιάκριτη από τις εργασίες που έχουν δημιουργήσει τα ειδικά ισοδύναμα εμπορεύματα. Η αναλυτική σημασία της ιδιότητας της ανταλλαξιμότητας των εμπορευμάτων και ο ρόλος της αξίας τους στην διαδικασία ανταλλαγής τους είναι τώρα εμφανής, "... η τυχαία σχέση ανάμεσα στους δύο ιδιοκτήτες εμπορευμάτων εξαφανίζεται. Τώρα γίνεται φανερό ότι δεν είναι η ανταλλαγή των εμπορευμάτων που ρυθμίζει το μέγεθος των αξιών τους αλλά το αντίθετο, είναι το μέγεθος της αξίας των εμπορευμάτων που ρυθμίζει την ανταλλαγή τους" (Κεφάλαιο, τομ I, σελ. ...).

Παρ' όλα αυτά η ολική ή ανεπτυγμένη μορφή της αξίας παραμένει μια σειρά από ασύνδετες, μη ιεραρχημένες μορφές έκφρασης της αξίας που επεκτείνεται με την εμφάνιση κάθε νέου εμπορεύματος, χωρίς η αξία να έχει βρει ακόμη μια ενιαία, ενοποιημένη μορφή έκφρασης.

• Η γενική μορφή της αξίας

1 σακάκι

1/2 κιλό καφέ

2 καρέκλες } = 20 πήχεις πανιού

3 κιλά ψωμί

1 κιλό λάδι

κ.λ.π.

Η αντιστροφή της ολικής ή ανεπτυγμένης μορφής της αξίας λύνει το πρόβλημα της ενοποιημένης ή γενικής μορφής της αξίας καθώς όλα τα εμπορεύματα εκφράζουν ταυτόχρονα τώρα την αξία τους ενιαία στην αξία χρήσης ενός μόνο εμπορεύματος που γίνεται έτσι το γενικό ισοδύναμο, η γενική ισοδύναμη μορφή της αξίας, είναι δηλαδή άμεσα ανταλλάξιμο με όλα τα άλλα εμπορεύματα. Αυτό το εμπόρευμα τώρα ζητείται όχι μόνο για τη συγκεκριμένη αξία χρήσης του (στο παράδειγμα μας για τις ιδιότητες του πανιού) αλλά και για την ιδιαίτερη κοινωνική χρησιμότητα του να είναι η γενική ενσάρκωση της αξίας όλων των εμπορευμάτων. Θεωρητικά κάθε εμπόρευμα θα μπορούσε να παίζει τον ρόλο του γενικού

ισοδύναμου όμως “ένα εμπόρευμα δεν λειτουργεί ποτέ πραγματικά σαν γενικό ισοδύναμο παρά μόνον στον βαθμό που ο αποκλεισμός του και ως εκ τούτου η μορφή του τού ισοδύναμου είναι αποτέλεσμα μίας αντικειμενικής κοινωνικής διαδικασίας” (Εμπόρευμα και Χρήμα, σελ. 201) γράφει ο Μαρξ. Ιστορικά, αυτός ο αποκλεισμός, δηλαδή η μετάβαση από την γενική αξιακή μορφή στην χρηματική μορφή, επιφυλάχθηκε κυρίως λόγω φυσικών ιδιοτήτων για τα πολύτιμα μέταλλα και τον χρυσό ειδικότερα. Αυτή είναι και η μόνη αλλαγή σε αυτήν την μετάβαση, δηλαδή η αντικατάσταση του πανιού ή όποιου άλλου εμπορεύματος λειτουργεί σαν γενικό ισοδύναμο με τον χρυσό που τώρα θεωρείται συνώνυμος με το χρηματικό εμπόρευμα.

• Η χρηματική μορφή

1 σακάκι

1/2 κιλό καφές

2 καρέκλες } =2 ουγγιές χρυσού

3 κιλά ψωμί

1 κιλό λάδι

20 πήχεις πανιού

κ.λ.π.

Έτσι, όταν μέσα από μία διαδικασία κοινωνικής επιλογής που έχει και ιστορικό χαρακτήρα, πρώτα ο άργυρος και ύστερα ο χρυσός λόγω των φυσικών ιδιοτήτων τους καταλαμβάνουν τη θέση του γενικού ισοδύναμου τότε έχουμε την *χρηματική μορφή της αξίας*, ή την τιμή, την τιμιακή μορφή (price-form). Αν δηλαδή 20 πήχεις πανιού και 2 ουγκιές χρυσού απαιτούν την ίδια ποσότητα αφηρημένης εργασίας (π.χ. 10 ώρες) για την παραγωγή τους, τότε 20 πήχεις πανιού = \$2, αν \$2 είναι το όνομα των 2 ουγκιών χρυσού ως νομίσματος (δηλαδή όταν 1 ουγγιά χρυσού = \$1 είναι η νομισματική τιμή ή mint price). Να σημειωθεί εδώ ότι η αξία του εμπορεύματος (20 πήχεις πανιού) είναι ήδη ποιοτικά και ποσοτικά διαφορετική από την μορφή της στην κυκλοφορία, την τιμή του εμπορεύματος (αξία = 10 ώρες εργασίας, τιμή = \$2).

Ο Μαρξ σε αυτό το σημείο διευκρινίζει ότι δεν υπάρχει τίποτε το ιδιαίτερο στην φύση του χρυσού σε σχέση με τα άλλα εμπορεύματα, αρχικά είναι και αυτός ένα

εμπόρευμα σαν όλα τα άλλα, “Ο χρυσός παρουσιάζεται σαν χρήμα απέναντι στα άλλα εμπορεύματα, μόνο γιατί προηγούμενα βρισκόταν κιόλας απέναντι τους σαν εμπόρευμα” (Κεφάλαιο, Τόμος. I, σελ. 83).

Κλείνοντας την συζήτηση για την αξιακή μορφή, ο Μαρξ αναφέρει περιληπτικά την νοητική διαδικασία από την απλή εμπορευματική μορφή της αξίας στην χρηματική μορφή, “Βλέπουμε ότι η αυθεντική χρηματική μορφή δεν παρουσιάζει καμιά απολύτως δυσκολία.....Η δυσκολία στην έννοια της χρηματικής μορφής περιορίζεται στην κατανόηση της μορφής του γενικού ισοδυνάμου, δηλ. της γενικής αξιακής μορφής γενικά, της μορφής III. Η μορφή III αναλύεται όμως κατ’ αναστροφή, στην μορφή II (ολική ή ανεπτυγμένη μορφή), και το στοιχείο που συνιστά τη μορφή II είναι η (απλή αξιακή) μορφή I: 20 πήχεις πανιού = 1 σακάκι ή χ εμπόρευμα A = ψ εμπόρευμα B. Αν τώρα γνωρίζει κανείς τι είναι αξία χρήσης και ανταλλακτική αξία, τότε βρίσκει, ότι αυτή η μορφή I είναι ο απλούστερος, ο λιγότερο ανεπτυγμένος τρόπος, να παραστήσει κανείς ένα τυχαίο προϊόν εργασίας, όπως το πανί π.χ. ως εμπόρευμα, δηλαδή ως ενότητα των αντιθέτων αξία χρήσης και ανταλλακτική αξία. Κατόπιν βρίσκει κανείς συγχρόνως εύκολα τη σειρά μεταμορφώσεων, την οποία πρέπει να διανύσει η απλή εμπορευματική μορφή: 20 πήχεις πανιού = 1 σακάκι, για να αποκτήσει την έτοιμη μορφή της: 20 πήχεις πανιού = 2 λίρες στερλίνες, δηλ. την χρηματική μορφή”. (Εμπόρευμα και Χρήμα, σελ. 203 - 204).

2.5. Για το νόμο της αξίας

Ο νόμος της αξίας στην θεωρία του Μαρξ είναι μία επιστημονική πρόταση η οποία στην απλούστερη εκδοχή της ορίζει την βασική, την κατ’ εξοχήν κοινωνική δραστηριότητα, την εργασία, σαν δημιουργό της αξίας στην ρευστή της μορφή, και σαν αυτή καθ’ εαυτή την ουσία της αξίας στην αντικειμενοποιημένη στο σώμα των εμπορευμάτων μορφή της σαν απλή, αφηρημένη εργασία. Το μέγεθος της αξίας μετριέται με τον συνολικό (άμεσο που εκφράζεται από την ζωντανή εργασία και έμμεσο που εκφράζεται από την νεκρή, αντικειμενοποιημένη εργασία στα φθαρέντα μέσα παραγωγής, τις εισροές της παραγωγικής διαδικασίας) κοινωνικά αναγκαίο χρόνο εργασίας που απαιτείται για την παραγωγή του εμπορεύματος. Ο νόμος της

αξίας στη γενική του μορφή εκφράζει και περιγράφει τον ακριβή τρόπο με τον οποίο οι συνθήκες παραγωγής των εμπορευμάτων (δηλαδή ο κοινωνικά αναγκαίος χρόνος εργασίας όπως έχει ορισθεί παραπάνω) καθορίζουν τις συνθήκες ανταλλαγής των εμπορευμάτων (τις τιμές) και άρα την κοινωνική αναπαραγωγή μέσω των αξιών χρήσης αυτών των εμπορευμάτων, σε μία οικονομία που χαρακτηρίζεται από γενικευμένη εμπορευματική παραγωγή και μόνο σε αυτήν. Αυτή η ρύθμιση, ο καθορισμός των τιμών από τις αξίες παίρνει διάφορες μορφές όσο η έρευνα προχωρά σε πιο συγκεκριμένα επίπεδα αφαίρεσης και έτσι οι τιμές οι ευθέως ανάλογες των αξιών («άμεσες τιμές» ή “direct prices”) που εισάγονται στην αρχή του πρώτου τόμου του «Κεφαλαίου» γίνονται διαδοχικά οι τιμές παραγωγής και οι τιμές αγοράς του τρίτου τόμου καθώς όλο και περισσότερα στοιχεία μίας πραγματικής οικονομίας εισάγονται στην ανάλυση και τροποποιούν σε πιο συγκεκριμένη κατεύθυνση τις κάθε φορά λειτουργικές κατηγορίες της. Όπως αναφέρει ο Μαρξ σε ένα γράμμα στον Λ. Κούγκελμαν (11 Ιουλίου 1868) σχολιάζοντας κάποιες αντιδράσεις στο περιεχόμενο των πρώτων κεφαλαίων του πρώτου τόμου του Κεφαλαίου, δεν υπάρχει καμιά ολοκληρωμένη απόδειξη του νόμου της αξίας στην αρχή του πρώτου τόμου και δεν θα μπορούσε άλλωστε να υπάρξει γιατί τότε θα ήταν σαν “να έδινε κανείς την επιστήμη πριν από την επιστήμη”. Γράφει λοιπόν ο Μαρξ σε μία από τις πιο αντιπροσωπευτικές παραθέσεις του θεωρητικού πλαισίου και του περιεχομένου του νόμου της αξίας ότι:

“Ακόμη και αν δεν υπήρχε κεφάλαιο για την “αξία” στο βιβλίο μου, η ανάλυση των πραγματικών σχέσεων που δίνω θα περιείχε την απόδειξη της πραγματικής αξιακής σχέσης. Οι ανοησίες για την αναγκαιότητα της απόδειξης της έννοιας της αξίας προκαλούνται από την πλήρη άγνοια και του θέματος με το οποίο καταπιανόμαστε εδώ και της μεθόδου της επιστήμης. Ακόμη και κάθε παιδί ξέρει ότι μία χώρα που θα σταματούσε να εργάζεται, δεν θα πω για ένα χρόνο, αλλά για λίγες εβδομάδες θα έπαυε να υπάρχει. Κάθε παιδί ξέρει επίσης ότι η μάζα των προϊόντων που αντιστοιχεί στις διάφορες ανάγκες απαιτεί διαφορετικά και ποσοτικά καθορισμένα μέρη της συνολικής εργασίας της κοινωνίας. Είναι αυτονόητο ότι η αναγκαιότητα του καταμερισμού της συνολικής κοινωνικής εργασίας σε καθορισμένες αναλογίες δεν μπορεί να παραμερισθεί από την ειδική μορφή της κοινωνικής παραγωγής αλλά μπορεί μόνο να αλλάξει την μορφή που υιοθετεί. Κανένας φυσικός νόμος δεν μπορεί να παραμερισθεί. Αυτό που μπορεί να αλλάξει σε μεταβαλλόμενες ιστορικές περιστάσεις είναι η μορφή με την οποία αυτοί οι νόμοι λειτουργούν. Και η μορφή με την οποία αυτός ο αναλογικός καταμερισμός της εργασίας λειτουργεί, σε μία κοινωνία όπου οι διασυνδέσεις της κοινωνικής εργασίας φανερώνονται στην ιδιωτική

ανταλλαγή των ατομικών προϊόντων της εργασίας, είναι ακριβώς η ανταλλακτική αξία αυτών των προϊόντων. Η επιστήμη συνίσταται ακριβώς στην επεξεργασία του πως λειτουργεί ο νόμος της αξίας. Έτσι εάν κάποιος θα ήθελε από την αρχή να “εξηγήσει” όλα τα φαινόμενα που μοιάζουν να αντιβαίνουν τον νόμο, θα έπρεπε να δώσει την επιστήμη πριν από την επιστήμη”.

Όπως έχει γίνει συχνά στην μαρξιστική βιβλιογραφία μπορούμε να χρησιμοποιήσουμε αυτήν την περιεκτική περιγραφή που κάνει ο Μαρξ για να εκθέσουμε συνοπτικά το περιεχόμενο και το ιστορικό πλαίσιο του νόμου της αξίας, με κύρια βάση το υλικό των τριών πρώτων κεφαλαίων του πρώτου τόμου του Κεφαλαίου. Εξετάζουμε κατά σειρά τα παρακάτω θέματα που ξεκινούν από κάποιες γενικά ισχύουσες σχέσεις σε όλους τους τρόπους παραγωγής της ανθρώπινης ιστορίας και φθάνουν στην συγκεκριμένη μορφή που παίρνουν στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής.

⇒ Εργασία και αξίες χρήσης για την αναπαραγωγή της οικονομίας. Κοινωνικός καταμερισμός εργασίας για την παραγωγή αυτών των αξιών χρήσης. Σπουδαιότητα της σφαίρας της κυκλοφορίας για την αναπαραγωγή. Μορφές και διαδικασία ανταλλαγής. Νόμος της αξίας. Διαδοχικές προσεγγίσεις του νόμου στην πραγματικότητα. Χρήμα σαν αναγκαία μορφή έκφρασης της αξίας. Φετιχισμός του εμπορεύματος.

◆ Εργασία και αξίες χρήσης

Ο Μαρξ αναφέρει πως η εργασία για την παραγωγή αξιών χρήσης σε κάποιες αναγκαίες ποσότητες είναι η ελάχιστη και άρα η πιο βασική προϋπόθεση για την αναπαραγωγή μίας κοινωνίας ανεξάρτητα από τον τρόπο οργάνωσης της. Οι πιθανές σχέσεις ανάμεσα στην ανθρώπινη εργασία και τις μορφές με τις οποίες εμφανίζονται κοινωνικά οι αξίες χρήσης είναι οι ακόλουθες:

- α) Φυσικές αξίες χρήσης (καθόλου εργασία)
Προϊόντα (αξίες χρήσης που είναι αποτέλεσμα της εργασίας)
- β) Αξίες χρήσης που έχουν παραχθεί για άμεση χρήση του παραγωγού
- γ) Αξίες χρήσης που έχουν παραχθεί για άμεση πώληση για εισόδημα από τον παραγωγό (εμπόρευμα και απλή εμπορευματική παραγωγή)

- δ) Αξίες χρήσης που έχουν παραχθεί για πώληση για κέρδος από κεφάλαιο που απασχολεί εργασία (εμπόρευμα καπιταλιστικά παραγμένο και καπιταλιστική εμπορευματική παραγωγή)

Ενώ στην πρώτη περίπτωση (φυσικές αξίες χρήσης) δεν υπάρχει ανάμιξη της εργασίας σε καμία μορφή, συνήθως η κοινωνική αναπαραγωγή σε κάποια λογική κλίμακα απαιτεί την παραγωγή αξιών χρήσης και άρα την αναγκαία ανάμιξη της εργασίας στην όλη διαδικασία (η διαδικασία παραγωγής είναι κατά βάση μία εργασιακή διαδικασία), απαιτεί δηλαδή διάφορα είδη προϊόντων. Η εργασία που παράγει αξίες χρήσης με σκοπό την άμεση χρήση (κατανάλωση) τους από τον/την παραγωγό είναι μόνο συγκεκριμένη, χρήσιμη εργασία και το προϊόν της παίρνει αποκλειστικά τη μορφή της αξίας χρήσης.

Όταν το προϊόν παίρνει την μορφή του εμπορεύματος και πιο συγκεκριμένα όταν έχει παραχθεί κάτω από συνθήκες απλής εμπορευματικής παραγωγής δηλαδή έχει παραχθεί με σκοπό την πώληση από παραγωγό στον οποίο ανήκουν τα μέσα παραγωγής και το ίδιο το προϊόν, τότε η ανταλλαξιμότητα και η συγκρισιμότητα που έχουν αποκτήσει τα προϊόντα της εργασίας λόγω των κοινωνικών συνθηκών που χαρακτηρίζουν την παραγωγή τους, προσδίδουν στην εργασία την ιδιότητα της αφηρημένης εργασίας. Σε αυτή τη φάση η αφηρημένη εργασία παράγει αξία που εκφράζεται στην ανταλλακτική αξία του εμπορεύματος. Η γενίκευση της εμπορευματικής παραγωγής, δηλαδή η γενίκευση της ανταλλαγής των προϊόντων της εργασίας αναδεικνύει τον διπλό χαρακτήρα της εργασίας σαν συγκεκριμένη, χρήσιμη και απλή, αφηρημένη εργασία, που αντανακλάται τώρα στον διπλό χαρακτήρα του εμπορεύματος σαν αξία χρήσης και σαν αξία (αντικειμενοποιημένη απλή, αφηρημένη εργασία) και ανταλλακτική αξία.

Επίσης, στα επόμενα θα δούμε ότι περνώντας από την (βασικά υποθετική, μη παρατηρημένη ιστορικά) οικονομία της απλής εμπορευματικής παραγωγής στην καπιταλιστική παραγωγή (όπου έχουμε την μονοπώληση των μέσων παραγωγής από μία κοινωνική τάξη και την εργασιακή δύναμη να έχει γίνει εμπόρευμα που πωλείται αναγκαστικά από τους εργαζόμενους και αγοράζεται από το κεφάλαιο για την παραγωγή υπεραξίας και κέρδους) έχουμε βασικά τις ίδιες σχέσεις με πριν. Έχουμε δηλαδή την συγκεκριμένη εργασία να παράγει τις προσδιοριστικές ιδιότητες κάθε αξίας χρήσης, την αφηρημένη εργασία να παράγει αξία, αλλά επιπρόσθετα και ένα μέρος της τώρα να έχει την μορφή της υπερεργασίας (surplus labor) που

πραγματώνεται στην υπεραξία (surplus value) που περιέχεται στην συνολική αξία του εμπορεύματος.

Η παραγωγή, κυκλοφορία και χρησιμοποίηση των αξιών χρήσης για την κοινωνική αναπαραγωγή πραγματοποιείται σε κάθε κοινωνία μέσα στα πλαίσια ενός συγκεκριμένου καταμερισμού εργασίας, δηλαδή της κατανομής των παραγωγικών δυνατοτήτων σε όρους εργασίας σε συγκεκριμένες ποσότητες και αναλογίες στους επί μέρους κλάδους της οικονομίας.

♦ Κοινωνικός καταμερισμός εργασίας

Πιο συγκεκριμένα ο κοινωνικός καταμερισμός εργασίας (social division of labor) αναφέρεται στην κατανομή της εργασίας για την παραγωγή των διάφορων αξιών χρήσης με βάση α) τις απαιτήσεις σε εργασία για την παραγωγή μίας μονάδας προϊόντος και β) την συνολική ποσότητα του προϊόντος (και της αντίστοιχης ποσότητας εργασίας) που απαιτείται για τις ανάγκες όλης της οικονομίας. Στις προκαπιταλιστικές οικονομίες αυτή η κατανομή πραγματοποιείται άμεσα και φανερά πάνω στη βάση νόμων, παραδόσεων, χωρισμού της κοινωνίας σε κάστες, κ.λ.π. Σε μία οικονομία όμως που χαρακτηρίζεται από γενικευμένη εμπορευματική παραγωγή, κάθε παραγωγός παράγει και ενδιαφέρεται μόνο για την ανταλλακτική αξία του εμπορεύματος και όχι για την αξία χρήσης και την συνολική αναπαραγωγή, την οποία όλοι προϋποθέτουν σαν απρόσκοπτη και δεδομένη, όταν παίρνουν τις επί μέρους ιδιωτικές αποφάσεις τους. Αυτήν την αντίφαση ανάμεσα στις ιδιωτικές, ασυντόνιστες, μη σχεδιασμένες συνολικά αποφάσεις και την ανάγκη για υλική αναπαραγωγή βασισμένη σε συγκεκριμένες ποσότητες από κάθε αξία χρήσης, μία εμπορευματική (καπιταλιστική) οικονομία την διευθετεί στην σφαίρα της κυκλοφορίας ή ανταλλαγής (circulation or exchange sphere). Εκεί, οι άναρχες, χωρίς κεντρικό συντονισμό αποφάσεις των παραγωγών δοκιμάζονται για να εξασφαλίσουν ή όχι την κοινωνική επικύρωση εκφρασμένη στην πραγματική, τελική ανταλλακτική αξία (πιο συγκεκριμένα, τιμή) του εμπορεύματος, στην ποσότητα του εμπορεύματος που θα διατεθεί και στο εισόδημα (κέρδος) που θα εξασφαλισθεί από την πώληση. Αυτές οι τιμές και τα εισοδήματα που διαμορφώνονται στην διαδικασία της κυκλοφορίας των εμπορευμάτων χρησιμεύουν σαν ενδείξεις στους παραγωγούς για την αναπροσαρμογή των αποφάσεων τους την επόμενη περίοδο. Έτσι, οι ιδιωτικές άναρχες αποφάσεις των επιμέρους ανεξάρτητων παραγωγών συναρθρώνονται μέσω

των αποτελεσμάτων της ανταλλαγής σε έναν κοινωνικό καταμερισμό της εργασίας. Έπεται ότι η σφαίρα της ανταλλαγής έχει ιδιαίτερη σημασία σε μία καπιταλιστική-εμπορευματική οικονομία γιατί είναι ο συνεκτικός ιστός ανάμεσα στην σφαίρα της παραγωγής και την πραγματοποίηση της αναπαραγωγής και των όρων της.

♦ Μορφές Ανταλλαγής

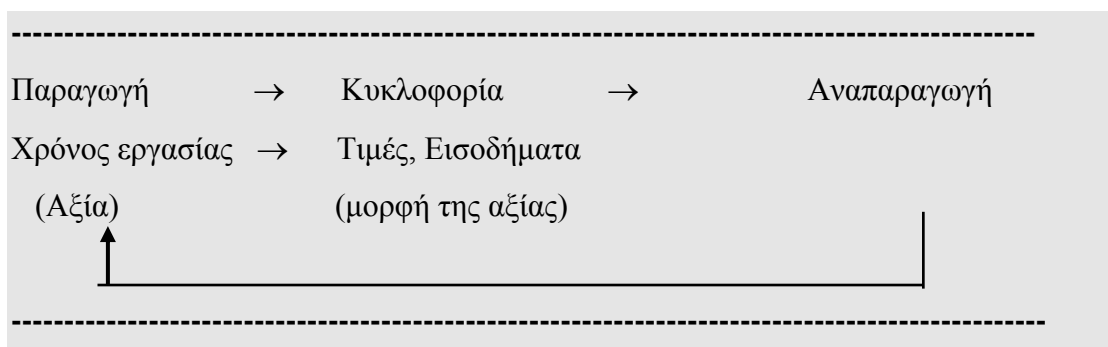
Αν δούμε λοιπόν την διαδικασία και τις μορφές και τους όρους ανταλλαγής πιο λεπτομερειακά και στην ιστορική τους εξέλιξη θα διαπιστώσουμε ότι αρχικά συναντάμε την μορφή του περιστασιακού ή τυχαίου αντιπραγματισμού (occasional or accidental barter), που εμφανίζεται συνήθως στα όρια κοινοτήτων που κανονικά παράγουν προϊόντα για δική τους μόνο χρήση και περιστασιακά ανταλλάσσουν αξίες χρήσης που δεν είναι άμεσα αναγκαίες για την αναπαραγωγή τους. Αυτά τα προϊόντα αρχικά έχουν παραχθεί για την αξία χρήσης τους και όχι για να ανταλλάγουν. Γίνονται εμπορεύματα και αποκτούν ανταλλακτική αξία περιστασιακά μόνο στην σφαίρα της ανταλλαγής. Έτσι, αφ' ενός η παραγωγική διαδικασία δεν επηρεάζεται σε κανένα βαθμό από την ανταλλαγή και τα αποτελέσματά της και αφετέρου οι συνθήκες ανταλλαγής (οι ανταλλακτικές αξίες) των εμπορευμάτων δεν έχουν καμία σχέση με τις συνθήκες παραγωγής τους, και πιο συγκεκριμένα με τον χρόνο εργασίας που απαιτείται για να παραχθούν. Η ανταλλαγή των προϊόντων στην περίπτωση αυτή προσδιορίζεται κάθε φορά από τυχαίους, εξωτερικούς ή παραδοσιακούς παράγοντες. Δεν ισχύει λοιπόν πάντοτε και σε όλες τις συνθήκες ή ιστορικές περιστάσεις η θέση ότι οι συνθήκες ανταλλαγής ρυθμίζονται από τις συνθήκες παραγωγής. Σε ένα πιο προχωρημένο στάδιο εξέλιξης συναντάμε την μορφή του κανονικού αντιπραγματισμού (regular barter) όπου ενώ η παραγωγή για άμεση χρήση είναι ακόμη κυρίαρχη ένα μέρος της συνολικής κοινωνικής παραγωγής πραγματοποιείται εξ αρχής με σκοπό την ανταλλαγή των προϊόντων. Το προϊόν που παράγεται κάτω από αυτές τις συνθήκες έχει αξία χρήσης και αξία που εκφράζεται στην ανταλλακτική του αξία, η εργασία που το παράγει είναι και συγκεκριμένη, χρήσιμη και απλή, αφηρημένη εργασία. Όταν ένα προϊόν αρχίζει να παράγεται αποκλειστικά και μόνο για να ανταλλαγεί, τότε η σφαίρα της ανταλλαγής αρχίζει να έχει επιρροή πάνω στην διαδικασία και τις συνθήκες παραγωγής. Οι παραγωγοί αρχίζουν να ενδιαφέρονται περισσότερο για την ανταλλαξιμότητα και την ανταλλακτική αξία του προϊόντος παρά για την αξία χρήσης του. Κάτω από αυτές τις περιστάσεις οι συνθήκες (όροι)

ανταλλαγής αρχίζουν να εξαρτώνται από τις συνθήκες παραγωγής, δηλαδή την αξία που δημιουργεί η αφηρημένη εργασία. Πλην όμως η αξία δεν ρυθμίζει αποκλειστικά ούτε κυριαρχεί πάνω στις σχέσεις ανταλλαγής, απλώς βάζει κάποια όρια μέσα στα οποία κινούνται οι σχέσεις αυτές. Καθώς η σφαίρα όπου επικρατούν συνθήκες κανονικού αντιπραγματισμού επεκτείνεται και η ανταλλαξιμότητα των εμπορευμάτων γίνεται όλο και πιο κυρίαρχο χαρακτηριστικό, έχουμε την ανάδειξη των διαφορών γενικών ισοδυνάμων που καταλήγουν στο χρηματικό εμπόρευμα. Με την παραπέρα επέκταση της ανταλλαγής και την εμφάνιση του χρήματος σαν μορφή της αξίας περνάμε στην απλή εμπορευματική παραγωγή (simple commodity production). Δεν έχουμε δηλαδή εμπορευματική παραγωγή σε γενικευμένη κλίμακα αλλά μόνο σε ένα αρκετά μεγάλο τμήμα της συνολικής οικονομίας, όπου με την ταυτόχρονη παρουσία εμπορεύματος και χρήματος αρχίζει να λειτουργεί ο νόμος της αξίας.

♦ Ο νόμος της αξίας

Τώρα δηλαδή που η ανταλλαξιμότητα των προϊόντων έχει γίνει η κυρίαρχη πλευρά της διαδικασίας παραγωγής τους, και η ιδιότητα της ανταλλακτικής αξίας κυριαρχεί πάνω στην ιδιότητα της αξίας χρήσης του εμπορεύματος, οι συνθήκες παραγωγής των εμπορευμάτων (ο κοινωνικά αναγκαίος χρόνος εργασίας για την παραγωγή τους, οι αξίες) ρυθμίζουν, καθορίζουν (regulate) τις συνθήκες ανταλλαγής τους, τις τιμές τους. “Μέσα από όλες τις τυχαίες και συνεχώς κυμαινόμενες σχέσεις ανταλλαγής των προϊόντων, ο χρόνος εργασίας που είναι αναγκαίος για την παραγωγή τους επιβάλλεται βίαια σαν ρυθμιστικός νόμος της Φύσης” (Κεφάλαιο, τομ. I, σελ.88). Έχουμε δηλαδή το κυρίαρχο μέγεθος στην παραγωγή, δηλαδή τον συνολικό κοινωνικά αναγκαίο χρόνο αφηρημένης εργασίας από τη μία στην ζωντανή, άμεση της μορφή (l), και από την άλλη στην νεκρή, αντικειμενοποιημένη στα ήδη παραγμένα εμπορεύματα που χρησιμοποιούνται σαν εισροές, έμμεση της μορφή (c), που μαζί ορίζουν το μέγεθος της αξίας ($\lambda = c + l$), να καθορίζει τις τιμές των εμπορευμάτων και τα εισοδήματα των παραγωγών στην σφαίρα της κυκλοφορίας. Με τη σειρά τους επίσης οι τιμές και τα εισοδήματα λειτουργώντας σαν τα σημεία αναφοράς της σφαίρας της κυκλοφορίας “όπου οι αντιφάσεις της παραγωγής εκτίθενται και λύνονται” (Κ. Μαρξ, Συμβολή στην Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας, σελ...) καθορίζουν τις συνθήκες αναπαραγωγής ολόκληρης της οικονομίας. Η παραγωγή και οι σχέσεις παραγωγής ρυθμίζουν και κυριαρχούν στην

δομή και τα αποτελέσματα της σφαίρας της κυκλοφορίας και ποιοτικά αλλά και ποσοτικά.

Ιστορικά βέβαια, καθώς η απλή εμπορευματική παραγωγή δεν γίνεται πουθενά ο κυρίαρχος τρόπος παραγωγής, πρακτικά ο νόμος της αξίας ρυθμίζει τις συνθήκες παραγωγής, ανταλλαγής και αναπαραγωγής των προϊόντων της εργασίας και της κοινωνίας γενικότερα, μόνο όταν ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής έχει κυριαρχήσει πάνω στις άλλες κοινωνικές μορφές παραγωγής που προηγούνται ή συνυπάρχουν μαζί του μέσα στους ιστορικά καθορισμένους κοινωνικοοικονομικούς σχηματισμούς.

♦ Διαδοχικές προσεγγίσεις

Ακόμη και σε αυτό το αρχικό στάδιο (δηλαδή στο πρώτο μέρος του «Κεφαλαίου») οι τιμές είναι διαφορετικές από τις αξίες αλλά είναι ευθέως ανάλογες των αξιών, ονομάζονται «άμεσες τιμές» (direct prices), ρυθμίζονται δηλαδή από τις αξίες κατά έναν άμεσο και προφανή τρόπο. Αν για παράδειγμα η αξία μίας μονάδας εμπορεύματος (σίτου) είναι $\lambda_i = 10$ ώρες/κιλό και η αξία μίας μονάδας του χρηματικού εμπορεύματος (χρυσού) είναι $\lambda_g = 2$ ώρες/ουγγιά και το όνομα (νομισματική τιμή, mint price) μίας ουγγιάς χρυσού είναι 3 δρχ. (1 ουγγιά χρυσού = 3 δρχ.) τότε η τιμή της μονάδας του εμπορεύματος σε όρους χρυσού είναι $P_g = 10$ ώρες/κιλό : 2 ώρες/ουγγιά = 5 ουγγιές/κιλό και η χρηματική τιμή της μονάδας του εμπορεύματος είναι $P_i = 15$ δρχ/κιλό. Έχουμε ήδη σε αυτό το σημείο της ανάλυσης $P_i \neq \lambda_i$ αλλά αυτή η διαφορά διαμεσολαβείται μόνο από την αξία της ποσότητας του χρηματικού εμπορεύματος που χρησιμοποιείται σαν μέτρο τιμών, και είναι πολύ εύκολο να διακρίνει κανείς την σχέση (ρύθμιση) των τιμών με τις αξίες. Είναι δηλαδή

φανερό ότι η τιμή του εμπορεύματος μπορεί να μεταβάλλεται όχι μόνο με τις αλλαγές στις συνθήκες παραγωγής, στην αξία του εμπορεύματος αλλά και με τις αλλαγές στις συνθήκες παραγωγής, στην αξία του χρηματικού εμπορεύματος, όπως και με τις τυχόν μεταβολές στην νομισματική τιμή.

Ο νόμος της αξίας πρέπει να μπορεί να δείχνει ακριβώς πως γίνεται αυτή η ρύθμιση των τιμών από τις αξίες σε κάθε διαδοχικά πιο συγκεκριμένο επίπεδο αφαίρεσης. Έτσι, καθώς ο Μαρξ προχωρά από τις τιμές τις ανάλογες των αξιών στον πρώτο τόμο του Κεφαλαίου στις τιμές παραγωγής και τις τιμές αγοράς στον τρίτο τόμο εισάγει στην ανάλυση όλο και περισσότερα στοιχεία μίας πραγματικής καπιταλιστικής οικονομίας, όπως διαφορετικοί λόγοι κεφαλαίου-εργασίας (οργανική σύνθεση κεφαλαίου) στους τομείς της οικονομίας, διαφορές στον απαιτούμενο χρόνο της παραγωγικής και κυκλοφοριακής διαδικασίας για διαφορετικά εμπορεύματα, διαφορές στην παραγωγικότητα των επί μέρους παραγωγών του ίδιου εμπορεύματος, κ.λ.π., που τροποποιούν την σχέση μεταξύ των αξιών και των τιμών που εξετάζονται κάθε φορά. Σε κάθε περίπτωση όμως όπως έχουμε αναφέρει προηγουμένως, σε αυτήν την νοητική μετάβαση στην εμπειρική πραγματικότητα μέσω των διαδοχικών προσεγγίσεων (πρέπει να) διατηρείται η λογική συνοχή και η θεωρητική σύνδεση ανάμεσα στις αρχικές απλές θεμελιώδεις έννοιες και τις τελικές, σύνθετες πιο συγκεκριμένες έννοιες.

♦ Φετιχισμός του εμπορεύματος

Αναφερθήκαμε πιο πάνω στην σπουδαιότητα της σφαίρας της ανταλλαγής στην διαδικασία της συνολικής κοινωνικής αναπαραγωγής σε μία καπιταλιστική-εμπορευματική οικονομία. Εκεί, οι συνέπειες της έλλειψης οποιουδήποτε αρχικού συντονισμού των αποφάσεων των παραγωγών καθώς και της έλλειψης μίας άμεσης ρύθμισης της οικονομικής δραστηριότητας εμφανίζονται, εξωτερικεύονται και επιλύονται στην αγορά μέσα από τον σχηματισμό των τελικών τιμών των εμπορευμάτων και των εισοδημάτων των παραγωγών. Αυτός ο ειδικός, έμμεσος, καλυμμένος χαρακτήρας της οργάνωσης του κοινωνικού καταμερισμού εργασίας στις καπιταλιστικές-εμπορευματικές οικονομίες παράγει αναγκαστικά ορισμένα φαινόμενα στρεβλής αντίληψης της πραγματικότητας. Ένα από αυτά τα φαινόμενα έχει να κάνει με τον “φετιχισμό του εμπορεύματος” δηλαδή την απόδοση ιδιοτήτων στο προϊόν της εργασίας που ανήκουν στην πραγματικότητα στην ανθρώπινη εργασία

και τον υποκειμενικό φορέα της, τον/την παραγωγό. Η κρισιμότητα της τιμής του εμπορεύματος και επομένως και του εισοδήματος που αποφέρει στον κάτοχό του κάνουν τους ανθρώπους να του προσδίδουν ιδιότητες που δεν έχει και να εκλαμβάνουν τις κοινωνικές παραγωγικές σχέσεις που τους διέπουν και που καταλήγουν στην δημιουργία αυτών των προϊόντων με την ειδική αξιακή τους μορφή, σαν κοινωνικές σχέσεις ανάμεσα στα ίδια τα προϊόντα (εμπορεύματα), σαν αποτελέσματα των φυσικών ιδιοτήτων των εμπορευμάτων.

Γράφει ο Μαρξ για τις αντιλήψεις που δημιουργεί η εμπορευματική, αξιακή μορφή των προϊόντων της εργασίας στον καπιταλισμό ότι “Το μυστηριώδες της εμπορευματικής μορφής συνίσταται λοιπόν απλούστατα στο ότι αντανακλά στους ανθρώπους τα κοινωνικά χαρακτηριστικά της εργασίας τους σαν υλικά χαρακτηριστικά των προϊόντων της εργασίας, σαν φυσικές κοινωνικές ιδιότητες αυτών των πραγμάτων, και γι’ αυτό η κοινωνική σχέση των παραγωγών με την συνολική εργασία, τους εμφανίζεται σαν μία κοινωνική σχέση αντικειμένων που υπάρχει έξω από αυτούς” (Κεφάλαιο, Τόμος I, σελ. 85). Τα φαινόμενα αυτά είναι αναπόσπαστα συνδεδεμένα και πηγάζουν αναπόφευκτα από την ειδική φύση της εμπορευματικής παραγωγής και μπορούν να εκλείψουν μόνον όταν τα προϊόντα της ανθρώπινης εργασίας πάντως να παίρνουν την μορφή του εμπορεύματος.

Η σχέση μεταξύ κεφαλαίου και κέρδους δηλαδή η άποψη ότι το κεφάλαιο δημιουργεί νέα αξία για την οποία αμείβεται με τη μορφή του κέρδους ενώ η εργασία είναι ένας απλός “συντελεστής παραγωγής”, στην ίδια κατηγορία και ομοειδής με την γη και το κεφάλαιο (φυσικά μέσα παραγωγής) αποτελούν χαρακτηριστικά παραδείγματα της φετιχιστικής αντίληψης των οικονομικών φαινομένων σε μία καπιταλιστική εμπορευματική οικονομία, και συγκροτούν την βάση της νεοκλασικής θεωρίας της αξίας και διανομής του εισοδήματος.

2.6. Χρήμα

Έχουμε δει από την συζήτηση για την αξιακή μορφή ότι σε μία οικονομία που χαρακτηρίζεται από γενικευμένη εμπορευματική παραγωγή, το χρήμα είναι όχι απλώς ένα σύμβολο και μόνο, ούτε μία επινόηση για την διευκόλυνση της κυκλοφορίας των εμπορευμάτων αλλά αντίθετα εμφανίζεται φυσικά μέσα από την εμπορευματική σχέση, είναι συστατικό στοιχείο της, εκφράζει την γενική ανταλλαξιμότητα των εμπορευμάτων και αποτελεί την αναγκαία μορφή εμφάνισης της αξίας των

εμπορευμάτων. Το χρήμα είναι αναπόσπαστο, εγγενές στοιχείο μίας οικονομίας που χαρακτηρίζεται από την διάκριση ανάμεσα στην αξία χρήσης και την αξία των προϊόντων της εργασίας και έτσι εισάγεται από τον Μαρξ στην συζήτηση για το εμπόρευμα και την αξία (ιδίως την μορφή της αξίας) από την αρχή της. “Η πιο μεγάλη δυσκολία στην ανάλυση του χρήματος υπερνικήθηκε από τη στιγμή που κατανοήθηκε πως το χρήμα κατάγεται από το ίδιο το εμπόρευμα. Μετά από αυτό είναι μόνο θέμα κατανόησης της ειδικής μορφής που του αντιστοιχεί (του χρήματος)” (Κ. Μαρξ, Συμβολή στην Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας, σελ. 45). Η φύση του χρήματος και ο ρόλος του στην κυκλοφορία των εμπορευμάτων αναδεικνύονται μέσα από την αναφορά στις λειτουργίες του και τις μορφές που παίρνει στην απλή εμπορευματική κυκλοφορία (μορφές του χρήματος που εμφανίζονται αποκλειστικά στην διαδικασία κυκλοφορίας του κεφαλαίου εισάγονται και συζητούνται από τον Μαρξ στον τρίτο τόμο του Κεφαλαίου).

Υπενθυμίζουμε ότι σε όλη αυτή τη συζήτηση ο Μαρξ υποθέτει ότι ο χρυσός λειτουργεί σαν το χρηματικό εμπόρευμα.

♦ Λειτουργίες του χρήματος

1. Λογιστικό χρήμα (Money of account)
  - 1α) Μέτρο αξιών (measure of value)
  - 1β) Μέτρο τιμών (standard of price)
2. Μέσο κυκλοφορίας (Medium of circulation)
  - 2α) Μέσο αγορών (means of purchase)
  - 2β) Μέσο πληρωμών (means of payment)
3. Χρήμα (money).

2.6.1. Λογιστικό χρήμα

Στην λειτουργία του σαν λογιστικό χρήμα και πιο συγκεκριμένα σαν μέτρο αξιών (measure of value) το χρήμα μπορεί να είναι ιδεατό ή φανταστικό, δεν χρειάζεται δηλαδή καν να είναι παρόν, αρκεί το γεγονός ότι η κοινωνία (και συνήθως το ίδιο το Κράτος) έχει επιλέξει το συγκεκριμένο εμπόρευμα σαν το υλικό, το μέσο έκφρασης της αξίας όλων των άλλων εμπορευμάτων. Το μόνο που απαιτείται είναι το χρηματικό εμπόρευμα να είναι ένα παραγόμενο εμπόρευμα, να έχει δηλαδή ορισμένη

αξία (που αλλάζει βέβαια όταν αλλάζουν οι συνθήκες παραγωγής του) με την οποία συγκρίνεται η αξία όλων των άλλων εμπορευμάτων. Γράφει ο Μαρξ ότι, “Η πρώτη λειτουργία του χρυσού είναι ότι προσφέρει στον κόσμο των εμπορευμάτων το υλικό για να εκφράζουν τις αξίες τους ή ότι εκφράζει τις αξίες των εμπορευμάτων σαν ομώνυμα, ποιοτικά όμοια και ποσοτικά συγκρίσιμα μεγέθη. Έτσι λειτουργεί σαν γενικό μέτρο των αξιών και μόνο χάρη σ’ αυτή την λειτουργία ο χρυσός -αυτό το ειδικό ισοδύναμο εμπόρευμα- γίνεται πρώτα χρήμα.” (Κεφάλαιο, Τόμος I, σελ. 107). Και συνεχίζει περιγράφοντας τα χαρακτηριστικά αυτής της χρηματικής λειτουργίας όσον αφορά ειδικότερα τις απαιτήσεις της σε πραγματικό χρήμα, “Η τιμή ή η χρηματική μορφή των εμπορευμάτων είναι όπως γενικά η μορφή της αξίας τους μία μορφή που διαφέρει από την χειροπιαστή πραγματική σωματική μορφή τους είναι επομένως μόνο ιδεατή ή φανταστική μορφή....Μίας και η έκφραση των αξιών των εμπορευμάτων σε χρυσό είναι ιδεατή μπορεί να χρησιμοποιηθεί για το σκοπό αυτό μόνο φανταστικός ή ιδεατός χρυσός. Κάθε κάτοχος εμπορευμάτων ξέρει ότι απέχει πολύ από το να έχει μετατρέψει τα εμπορεύματά του σε χρήμα όταν έχει εκφράσει την αξία τους σε μία τιμή ή όταν τους δίνει μία φανταστική μορφή χρυσού και ότι δεν του χρειάζεται ούτε κόκκος πραγματικού χρυσού για να υπολογίσει σε χρυσό αξίες εμπορευμάτων πολλών εκατομμυρίων” (Κεφάλαιο, Τόμος I, σελ. 108 - 109).

Έχουμε δει πως η επέκταση της σφαίρας της ανταλλαγής (η παραγωγή όλο και μεγαλύτερου τμήματος του συνολικού προϊόντος μίας οικονομίας με σκοπό την ανταλλαγή του) οδηγεί στην ανάδειξη επί μέρους ειδικών ισοδυνάμων και τελικά στην επιλογή του χρυσού σαν γενικού ισοδύναμου της αξίας των εμπορευμάτων, εκφράζοντας έτσι την συγκρισιμότητα και ανταλλαξιμότητα των εμπορευμάτων αποκλείοντας ταυτόχρονα από αυτόν τον ρόλο όλα τα άλλα εμπορεύματα. Το χρήμα είναι αποτέλεσμα και αντανάκλαση της εμπορευματικής κυκλοφορίας, δεν είναι σε καμία περίπτωση η αιτία της κυκλοφορίας των εμπορευμάτων. Όταν το χρηματικό εμπόρευμα (άργυρος και μετέπειτα χρυσός) έχει οριστικά καθιερωθεί και είναι κοινωνικά αποδεκτό τότε μία συγκεκριμένη ποσότητα του επιλέγεται (από το Κράτος ή την Κεντρική Τράπεζα) σαν το μέτρο των τιμών ή η μετρική μονάδα των τιμών (standard of price). Έτσι η έκφραση $P_i = 10$ ουγγιές χρυσού σημαίνει ότι το εμπόρευμα εκφράζει την αξία του στον χρυσό, ο χρυσός δηλαδή είναι το εξωτερικό μέτρο της αξίας (με την εργασία όπως έχουμε δει να είναι το εσωτερικό μέτρο) και μία ορισμένη ποσότητα χρυσού (εδώ, ίση με 1 ουγγιά σε βάρος) γίνεται η μονάδα των

τιμών, με την μονάδα του εμπορεύματος να περιέχει το ίδιο ποσό αξίας (αφηρημένης εργασίας) το οποίο περιέχουν δέκα μονάδες (ουγκιές) του χρηματικού εμπορεύματος, “Το χρήμα σαν μέτρο αξίας είναι η αναγκαία μορφή εμφάνισης του μέτρου της αξίας, του χρόνου εργασίας που ενυπάρχει στα εμπορεύματα” (Κεφάλαιο, Τόμος I, σελ. 107).

Επιπρόσθετα, η νομισματική τιμή (mint price) που είναι το όνομα το οποίο ορίζεται ή δίνεται από το Κράτος σε μία καθορισμένη ποσότητα του χρηματικού εμπορεύματος (π.χ. 1 ουγγιά χρυσού = \$2) συγκεκριμενοποιεί περισσότερο την τιμιακή μορφή (price form) του εμπορεύματος που στο παραπάνω παράδειγμα είναι $P_i = \$20$. “Έτσι οι τιμές ή τα ποσά του χρυσού στα οποία μετατρέπονται ιδεατά οι αξίες των εμπορευμάτων εκφράζονται τώρα με τα χρηματικά ονόματα ή με τα νόμιμα ισχύοντα υπολογιστικά ονόματα της χρυσής κλίμακας. Αντί λοιπόν να λέμε ότι ένα κουάρτερ σιτάρι είναι ίσο με μία ουγγιά χρυσό, στην Αγγλία θα έλεγαν ότι είναι ίσο με 3 λίρες στερλίνες, 17 σελίνια και 10.5 πένες. Έτσι με τα χρηματικά τους ονόματα τα εμπορεύματα λένε το ένα στο άλλο τι αξίζουν και το χρήμα χρησιμεύει σαν λογιστικό χρήμα κάθε φορά που πρόκειται να προσδιοριστεί ένα πράγμα σαν αξία δηλαδή στην χρηματική του μορφή” (Κεφάλαιο, Τόμος I, σελ. 113).

Αφού η τιμή ενός εμπορεύματος είναι η ποσότητα του γενικού ισοδύναμου με την οποία ανταλλάσσεται, συνεπάγεται ότι ο χρυσός σαν χρηματικό εμπόρευμα και μέτρο της αξίας (αν και έχει αξία) δεν έχει τιμή γιατί δεν μπορεί να ανταλλαχθεί ή να συγκριθεί με τον εαυτό του. Η νομισματική τιμή είναι απλώς μία σύμβαση μέσω της οποίας μία ποσότητα (βάρος) χρυσού αποκτά ένα νομισματικό όνομα (λίρα στερλίνα, δολάριο, δραχμή, κ.λ.π.), ώστε το μέτρο των αξιών να λειτουργήσει και ως μέτρο τιμών.

2.6.2. Χρήμα σαν μέσο κυκλοφορίας

Μετά την καθιέρωση του λογιστικού χρήματος αυτό αρχίζει να λειτουργεί σαν μέσο κυκλοφορίας των εμπορευμάτων, να διαμεσολαβεί δηλαδή στην μετάβαση (μεταμόρφωση) από ένα εμπόρευμα σε κάποιο άλλο περισσότερο επιθυμητό για τον ιδιοκτήτη του σύμφωνα με τον γενικό τύπο της απλής εμπορευματικής κυκλοφορίας $E^1 - X - E^2$, όπου E^1, E^2 παριστάνουν δύο διαφορετικά εμπορεύματα (πανί και Βίβλος στο παράδειγμα του Μαρξ) και $X =$ χρήμα. Όταν το χρήμα αλλάζει χέρια ταυτόχρονα με το εμπόρευμα τότε λειτουργεί σαν μέσο αγοράς (means of purchase) ενώ όταν η

κυκλοφορία των εμπορευμάτων έχει γίνει χωρίς την αρχική χρησιμοποίηση χρήματος (απλή πίστη) και το χρήμα αλλάζει χέρια αργότερα για να συμπληρώσει την πώληση τότε λειτουργεί σαν μέσο πληρωμών (means of payment).

Η ιδεατή ή επιθυμητή τιμή που ορίστηκε από τον κάτοχο του εμπορεύματος προηγουμένως σαν μια αντιστοιχία ανάμεσα στο εμπόρευμα του και το χρήμα(τικό εμπόρευμα) πρέπει να μπορεί να πραγματοποιηθεί στην σφαίρα της κυκλοφορίας, το εμπόρευμα πρέπει να μπορεί να μεταμορφωθεί σε χρήμα, Στην γενικά ισοδύναμη και κοινωνικά αποδεκτή μορφή της αξίας. Αυτό γίνεται φανερό ιδιαίτερα στις περιπτώσεις εκείνες όπου υπάρχει κάποια μερική κρίση ή αναταραχή στο επίπεδο της κυκλοφορίας και η μετατροπή μιας μεγάλης μάζας εμπορευμάτων σε χρήμα καθίσταται προβληματική. Μία τέτοιου είδους πιθανότητα ενυπάρχει φυσιολογικά σε μία εμπορευματική οικονομία όπου αφενός είναι ξεχωρισμένες η αξία χρήσης και η γενικά ισοδύναμη μορφή της αξίας και η μεταμόρφωση $E - X$ είναι πάντοτε το ζητούμενο, και αφ' ετέρου το γεγονός ότι όταν κάποιος παραγωγός έχει μόλις ολοκληρώσει την φάση $E - X$ (έχει πουλήσει το εμπόρευμά του για χρήμα) αυτό δεν αποτελεί εγγύηση ότι θα περάσει αμέσως στην φάση $X - E$, στην ενεργό ζήτηση δηλαδή ενός άλλου εμπορεύματος με το χρήμα που διαθέτει. Αν δεν συμβεί αυτό (αν έχουμε δηλαδή μία προσωρινή έστω απόσυρση του χρήματος από την κυκλοφορία, τον αποθησαυρισμό του) συνεπάγεται ότι κάποιος άλλος παραγωγός μπορεί να έχει δυσκολίες να μετατρέψει το εμπόρευμά του σε χρήμα, να πραγματοποιήσει δηλαδή την μεταμόρφωση $E - X$. Αυτή η κατάσταση μπορεί να εξελιχθεί σε μία γενικότερη κρίση στο χώρο της κυκλοφορίας των εμπορευμάτων (με τα εμπορεύματα να συσσωρεύονται και να παραμένουν απούλητα από τη μία πλευρά και το χρήμα να αποθησαυρίζεται από την άλλη) αν και όπως αναφέρει ο Μαρξ αυτό είναι μόνο μία πιθανότητα που έχει τη βάση της στον διαχωρισμό πώλησης και αγοράς για κάθε συγκεκριμένο παραγωγό.

Ενώ στην λειτουργία του σαν λογιστικό χρήμα, το χρήμα δεν χρειάζεται να είναι παρόν ή χειροπιαστό, σαν μέσο κυκλοφορίας είναι η πρακτική εγγύηση του λογιστικού χρήματος και αν τυχαίνει όπως θα δούμε παρακάτω το λογιστικό χρήμα και το χρήμα (η μορφή χρήματος) που λειτουργεί σαν το μέσο κυκλοφορίας να είναι διαφορετικά τότε θα πρέπει να υπάρχει κάποια σύνδεση μεταξύ των δύο. Και αυτό γιατί όπως είναι γνωστό πολύ σύντομα μετά την καθιέρωση του χρυσού ή των ευγενών μετάλλων σαν μέτρου των αξιών, για πρακτικούς συνήθως λόγους μια σειρά

από παραστάσεις ή σύμβολα του χρυσού (ακόμη και νόμισμα από χρυσό αλλά μικρότερου βάρους από αυτό που αρχικά είχε ή υποδηλώνεται με το όνομά του) εισάγονται σαν υποκατάστατά του στην σφαίρα της κυκλοφορίας. Εξετάζοντας αυτές τις **μορφές του χρήματος** (forms of money) μπορούμε να αναφερθούμε επίσης στον νόμο της κυκλοφορίας του χρήματος στην θεωρία χρήματος του Μαρξ και να τον αντιπαραβάλλουμε με την ποσοτική θεωρία χρήματος .

- Χρυσός σαν μέσο κυκλοφορίας (gold coins)

Στην περίπτωση που ο ίδιος ο χρυσός λειτουργεί σαν μέσο κυκλοφορίας έχουμε δει ότι η μοναδιαία τιμή ενός τυπικού εμπορεύματος δίνεται από τον τύπο:

$$P_i = (\lambda_i / \lambda_g) R$$

όπου P_i = η μοναδιαία τιμή του εμπορεύματος, λ_i = η μοναδιαία αξία (ώρες αφηρημένης εργασίας) του εμπορεύματος, λ_g = η αξία (ώρες αφηρημένης εργασίας) μιας ορισμένης ποσότητας χρυσού (π.χ. μίας ουγκιάς), R η νομισματική τιμή ή mint price της ορισμένης ποσότητας χρυσού (π.χ. 1 ουγκιά χρυσού = \$2). Ενώ σαν λογιστικό χρήμα η ποσότητα και ακόμη και η ίδια η παρουσία του χρήματος δεν έχουν ιδιαίτερη σημασία, στην λειτουργία του σαν μέσο κυκλοφορίας των εμπορευμάτων η κατάλληλη ποσότητα του χρήματος για την απρόσκοπτη πραγματοποίηση των συναλλαγών είναι κεφαλαιώδους σημασίας, και επομένως η ποσότητα της μορφής του χρήματος που κάθε φορά χρησιμοποιείται στην κυκλοφορία θα πρέπει να μπορεί να προσαρμόζεται στις ανάγκες της κυκλοφορίας. Η αξία δηλαδή του χρηματικού εμπορεύματος είναι δεδομένη από τις συνθήκες παραγωγής του ενώ η ποσότητά του η οποία λειτουργεί στην σφαίρα της κυκλοφορίας είναι μεταβαλλόμενη και καθορίζεται από τις ανάγκες της κυκλοφορίας. πιο συγκεκριμένα αν εξετάσουμε την ταυτότητα που εκφράζει η εξίσωση της ανταλλαγής:

$$M_{\text{circ}} V \equiv P Q \Leftrightarrow M_{\text{circ}} = P Q / V = (\lambda / \lambda_g) R (Q / V)$$

$$M = M_{\text{circ}} + M_{\text{hoards}}$$

όπου, M = συνολικό απόθεμα χρήματος, M_{circ} = η ποσότητα χρήματος που χρησιμοποιείται στην κυκλοφορία, M_{hoards} = αποθησαυρισμένο χρήμα, V = ταχύτητα κυκλοφορίας χρήματος, δηλαδή ο μέσος όρος που κάθε χρηματική μονάδα χρησιμοποιείται για την κυκλοφορία των εμπορευμάτων, P = γενικό επίπεδο τιμών, Q = συνολικό προϊόν (εισόδημα), και θεωρήσουμε ότι βραχυχρόνια είναι καθορισμένα (δεδομένα) και το προϊόν από τις αποφάσεις των παραγωγών και των καταναλωτών, όπως επίσης και η ταχύτητα κυκλοφορίας του χρήματος από θεσμικούς παράγοντες (συχνότητα και τρόπος πληρωμών, επίπεδο ανάπτυξης της πίστης, κλπ.) τότε η μάζα του χρήματος που απαιτείται για τις ανάγκες της κυκλοφορίας και που λειτουργεί κάθε φορά σαν μέσο κυκλοφορίας M_{circ} , καθορίζεται από τις συγκεκριμένες ανάγκες που υπάρχουν για την κυκλοφορία των εμπορευμάτων (δηλ. το άθροισμα τιμών των εμπορευμάτων διαιρεμένο με την ταχύτητα κυκλοφορίας του χρήματος) που με τη σειρά τους εξαρτώνται από τις αξιακές σχέσεις ανάμεσα σε όλα τα εμπορεύματα (λ), το χρηματικό εμπόρευμα (λ_g) καθώς και την νομισματική τιμή (σχέση), R . Γενικά όμως έχουμε ότι το συνολικό απόθεμα χρήματος στην οικονομία είναι μεγαλύτερο από την ποσότητα που χρησιμοποιείται σαν μέσο κυκλοφορίας σε μία συγκεκριμένη περίοδο, $M > M_{\text{circ}}$, και η διαφορά τους κάθε φορά δηλαδή το αποθησαυρισμένο χρήμα, M_{hoards} χρησιμεύει σαν εφεδρεία για να πραγματοποιούνται ομαλά και ανάλογα με τις διακυμάνσεις της κυκλοφορίας οι συναλλαγές. Σε αυτό το σημείο μπορούν να γίνουν δύο ενδιαφέρουσες παρατηρήσεις. Πρώτον, ότι στην θεωρία χρήματος του Μαρξ (όπως και σε άλλες ενδογενείς θεωρίες χρήματος) η φορά αιτιότητας είναι από το επίπεδο τιμών (και τις αξιακές σχέσεις που το καθορίζουν) προς την ποσότητα χρήματος που κυκλοφορεί ($\lambda, \lambda_g, R \Rightarrow P \Rightarrow M_{\text{circ}}$). Η θέση αυτή έρχεται σε αντίθεση με το βασικό συμπέρασμα της ποσοτικής θεωρίας χρήματος. Η τελευταία (σε μία από τις πιο απλοϊκές της εκδοχές) παίρνοντας τα μεγέθη Q και V σαν δεδομένα, κάτω από την υπόθεση πως όλη η υπάρχουσα ποσότητα χρήματος χρησιμοποιείται πάντοτε για την αγορά εμπορευμάτων ακόμη και στην περίπτωση που ο χρυσός λειτουργεί σαν μέσο κυκλοφορίας, ισχυρίζεται ότι η ποσότητα χρήματος είναι η μοναδική μεταβλητή που προσδιορίζει το γενικό επίπεδο τιμών ($M \Rightarrow P$). Ενώ δηλαδή στον Μαρξ η παραγωγή και διακίνηση (κυκλοφορία) των εμπορευμάτων καθορίζει την κυκλοφορία του χρήματος στην ποσοτική θεωρία συμβαίνει ακριβώς το αντίθετο, κυρίως γιατί η μόνη λειτουργία που αναγνωρίζεται στο χρήμα είναι αυτή του μέσου κυκλοφορίας και έτσι η οποιαδήποτε υπερβάλλουσα

ποσότητα του γίνεται αυτόματα υπερβάλλουσα ζήτηση για εμπορεύματα που με τη σειρά της αυξάνει το γενικό επίπεδο τιμών. Δεύτερον, αυτή η συνεχής ροή του χρήματος από τη σφαίρα της κυκλοφορίας προς την αποθησαυρισμένη του μορφή και το αντίθετο, υποδηλώνει ότι το χρήμα οφείλει να έχει ορισμένα χαρακτηριστικά ή ιδιότητες που να του επιτρέπουν αυτήν την μετακίνηση και την συνεχή αλλαγή μορφής (από ενεργό μέσο κυκλοφορίας σε παθητικό αποθησαυρισμένο χρήμα) σε ικανοποιητικά ασφαλή για τον κάτοχό του βαθμό, ιδίως στις συνθήκες εκείνες (π.χ. μερικής ή γενικής οικονομικής κρίσης) που η ομαλή κυκλοφορία των εμπορευμάτων δηλαδή η μετατροπή τους στο γενικό ισοδύναμο της αξίας δεν εμφανίζεται εξασφαλισμένη. Περισσότερα γι' αυτό το σημείο στην συζήτηση παρακάτω για την τρίτη λειτουργία του χρήματος.

- Χρήμα μετατρέψιμο σε χρυσό (convertible tokens of gold)

Όταν για ιστορικούς και πρακτικούς λόγους που έχουν να κάνουν με την κρατική διαχείριση του χρήματος και την φθορά του χρυσού στη λειτουργία του σαν μέσο κυκλοφορίας, το κράτος εκδίδει μορφές χρήματος, υποκατάστατα του χρυσού που δεν έχουν καμία εγγενή αξία (paper money) είναι όμως άμεσα μετατρέψιμες σε χρυσό από τις κρατικές αρχές σε μία ορισμένη ισοτιμία εγγυημένη από το κράτος (π.χ. 1 ουγκιά χρυσού = \$2 όπως και πιο πάνω μόνο που τώρα το νόμισμα (\$) δεν είναι χρυσός αλλά κάποιο άλλο υλικό μηδαμινής αξίας) οι ίδιες σχέσεις που περιγράψαμε πιο πάνω εξακολουθούν να ισχύουν. Στην περίπτωση τώρα που το κράτος εκδίδει περισσότερο χρήμα από αυτό που χρειάζεται για τις ανάγκες της κυκλοφορίας αυτό αρχικά αποθησαυρίζεται και στην συνέχεια (αν η αυξημένη έκδοση συνεχισθεί) παρουσιάζεται στο κράτος σαν αυξημένη ζήτηση για μετατροπή του νομίσματος σε χρυσό στην καθορισμένη από το κράτος αναλογία. Τότε το κράτος ή απλώς επιβραδύνει την έκδοση του νομίσματος ή (ανάλογα με τα αποθέματα χρυσού που διαθέτει) αναιρεί ολωσδιόλου την μετατρέψιμότητα του νομίσματος σε χρυσό, ή αλλάζει την ισοτιμία του νομίσματος με τον χρυσό δηλαδή την νομισματική τιμή R (π.χ. 1 ουγκιά χρυσού = \$4 αντί για \$2 όπως πριν). Αυτή η αλλαγή στο R θα προκαλέσει μία άνοδο στο γενικό επίπεδο τιμών, P αλλά αυτό που συμβαίνει στην πραγματικότητα είναι η απαξίωση (υποτίμηση) του υποκατάστατου του χρυσού απέναντι στον χρυσό, ενώ οι τιμές των εμπορευμάτων σε όρους χρυσού παραμένουν οι ίδιες στο βαθμό που λ και λ_g δεν αλλάζουν. Ο Μαρξ αναφέρει ότι, “Ένας ειδικός

νόμος της κυκλοφορίας του χαρτονομίσματος μπορεί να προέλθει μόνο από την αντιπροσωπευτική του σχέση με τον χρυσό. Και ο νόμος αυτός είναι απλούστατα ο ακόλουθος: η έκδοση του χαρτονομίσματος πρέπει να περιορίζεται στην ποσότητα στην οποία θα έπρεπε πραγματικά να κυκλοφορεί ο χρυσός που τον παρασταίνει συμβολικά .... Αν όμως το χαρτονόμισμα ξεπεράσει το μέτρο του, δηλαδή την ποσότητα των χρυσών νομισμάτων της ίδιας ονομασίας που θα μπορούσαν να κυκλοφορούν, εκτός από το ότι διατρέχει τον κίνδυνο της γενικής δυσφήμισης του δεν μπορεί μέσα στον κόσμο των εμπορευμάτων να παρασταίνει παρά μόνο την ποσότητα χρυσού που καθορίζεται από τους εσωτερικούς του νόμους και που επομένως μόνο αυτή είναι αντιπροσωπεύσιμη. Όταν η μάζα των χαρτονομισμάτων παριστάνει λχ. την 1 ουγγιά χρυσού με 2 ουγγιές τότε στην πραγματικότητα η 1 λίρα στερλίνα γίνεται η χρηματική ονομασία λχ. του 1/8 της ουγγιάς χρυσού αντί του 1/4. Το αποτέλεσμα είναι το ίδιο σαν να έχει αλλάξει ο ίδιος ο χρυσός στην λειτουργία του σαν μέτρο των τιμών. Έτσι οι ίδιες αξίες που προηγούμενα εκφράζονταν με την τιμή της 1 λίρας στερλίνας εκφράζονται τώρα με την τιμή των 2 λιρών στερλινών” (Κεφάλαιο, Τόμος I, σελ. 140-141). Σε κάθε περίπτωση ακόμη και όταν το Q και V εκληφθούν ως σταθερά (κάτι που ισχύει μόνο σε εξαιρετικά βραχυχρόνιες περιόδους) το επίπεδο τιμών P εξαρτάται από τρεις παράγοντες λ , λ_g και R και όχι από την ποσότητα του χρήματος και μόνο όπως διατείνεται η ποσοτική θεωρία χρήματος.

Βλέπουμε λοιπόν ότι στην περίπτωση που σαν μέσο κυκλοφορίας λειτουργεί κάποιο (άνευ αξίας) υποκατάστατο του χρηματικού εμπορεύματος δηλαδή του χρυσού που η μετατρεψιμότητα του σε χρυσό σε μία ορισμένη ισοτιμία είναι εγγυημένη από το κράτος τότε η τιμή αγοράς του χρυσού θα κυμαίνεται πολύ κοντά στα στενά όρια που θέτει αυτή η επίσημη ισοτιμία (mint price). Όμως αυτή η ισοτιμία είναι κατ’ όνομα μόνο σταθερή δεν είναι εγγυημένη για πάντοτε και για όλες τις συνθήκες. Εξαρτάται από τις αντικειμενικές δυνατότητες του κράτους να καλύψει την νομισματική τιμή που έχει ορίσει με τα αποθέματα χρυσού που διαθέτει. Αν δεν μπορεί να το κάνει τότε η ισοτιμία χρυσού και του υποκατάστατου του στην κυκλοφορία αλλάζει και μία νέα “σταθερή” ισοτιμία εμφανίζεται. Με άλλα λόγια σταθερή ισοτιμία (νομίσματος και χρυσού) δεν σημαίνει εντελώς αμετάβλητη ή φυσικά δεδομένη σχέση, σημαίνει ότι είναι νομικά κατοχυρωμένη για όσο διάστημα οι δυνατότητες του κράτους του επιτρέπουν να μετατρέπει (ή να πείθει ότι μπορεί να μετατρέψει) το νόμισμα που εκδίδει σε χρυσό.

- Χρήμα μη μετατρέψιμο σε χρυσό (inconvertible paper money)

Σε αυτήν την περίπτωση το κράτος εκδίδει χαρτονόμισμα το οποίο γίνεται αποδεκτό και χρησιμοποιείται στην κυκλοφορία μόνο με την κρατική εγγύηση και δεν έχει καμία έστω και παροδικά σταθερή ισοτιμία με τον χρυσό. Αυτό δεν σημαίνει ότι το χρήμα αυτό δεν είναι γενικά μετατρέψιμο σε χρυσό γιατί αυτό μπορεί να γίνει στην αγορά του χρυσού ανά πάσα στιγμή. Η διαφορά με την πιο πάνω περίπτωση είναι ότι τώρα δεν υπάρχει η εγγύηση του κράτους για μετατροπή του νομίσματος σε χρυσό στη βάση μίας σταθερής ισοτιμίας και έτσι ο κάτοχος του μη μετατρέψιμου χρήματος οφείλει να αποδεχθεί την τιμή που έχει διαμορφωθεί στην αγορά του χρυσού. Αν το κράτος έχει εκδώσει περισσότερο χρήμα από το απαιτούμενο, τότε αυτό εκδηλώνεται όχι πλέον σαν ζήτηση για τα κρατικά αποθέματα χρυσού αλλά σαν υπερβάλλουσα ζήτηση στην αγορά χρυσού δηλαδή η τιμή αγοράς του χρυσού αυξάνεται και υπάρχει στην ουσία ένα καθεστώς μεταβαλλόμενων ισοτιμιών ανάμεσα στον χρυσό και το χρήμα που λειτουργεί σαν μέσο κυκλοφορίας. Στα πλαίσια της χρηματικής θεωρίας του Μαρξ αυτή η περίπτωση δεν διαφέρει ποιοτικά σημαντικά από την προηγούμενη μίας και οι όροι της τυπικής μετατρεψιμότητας του χρήματος που υπήρχαν εκεί πολλές φορές διέφεραν από αυτούς της πραγματικής μετατρεψιμότητας όταν το κράτος δεν είχε την δυνατότητα να τους τηρήσει. Οι τιμές των εμπορευμάτων πάντως αυξάνονται τώρα περισσότερο σε συντονισμό με τις αλλαγές στην ποσότητα (προσφορά) χρήματος μέσω της αλλαγής στο R (οι αλλαγές είναι συνεχείς σε αντίθεση με προηγουμένως όπου η σχέση κυκλοφορούντος χρήματος και χρυσού αλλάζει όταν το κράτος αποφασίζει ότι η υπάρχουσα ισοτιμία δεν μπορεί να διατηρηθεί), αλλά ακόμη υπάρχουν και άλλοι παράγοντες που επιδρούν στον σχηματισμό του γενικού επιπέδου τιμών, P και ιδίως οι αξιακές σχέσεις που αναφέραμε πιο πάνω. Η ποσοτική θεωρία χρήματος συλλαμβάνει ορισμένα πραγματικά φαινόμενα αλλά είναι αρκετά απλοϊκή σε σχέση με την πραγματικότητα μη αναγνωρίζοντας άλλους προσδιοριστικούς παράγοντες του επιπέδου τιμών εκτός από την προσφορά χρήματος. Πάντως, οι απόλυτες τιμές των εμπορευμάτων παύουν να έχουν μία συστηματική σχέση με την αξία του χρυσού τώρα που ο τελευταίος δεν λειτουργεί σαν το χρηματικό εμπόρευμα και εξαρτώνται περισσότερο από τις εξελίξεις στην παραγωγικότητα της εργασίας, την λογιστική μονάδα που λειτουργεί σαν μέτρο αξιών (δραχμή, δολάριο, λίρα στερλίνα, κ.λ.π.) καθώς και από τις

συνθήκες στην αγορά χρήματος (προσφορά και ζήτηση χρήματος σε σχέση με το επίπεδο παραγωγής) και το επίπεδο ανάπτυξης της πίστης κατά ένα σύνθετο τρόπο που δεν μπορεί να αναλυθεί ικανοποιητικά σε αυτό το σημείο. Σημαίνει αυτό ότι οι παρατηρήσεις που έγιναν πιο πάνω και αφορούσαν ένα νομισματικό σύστημα με βάση το χρηματικό εμπόρευμα (commodity money) δεν ισχύουν στην περίπτωση των σύγχρονων νομισματικών ρυθμίσεων (συστημάτων) που βασίζονται στο χαρτονόμισμα (paper money) χωρίς καμία κρατικά εγγυημένη κάλυψη από τον χρυσό ή οποιοδήποτε άλλο εμπόρευμα; Η απάντηση στο ερώτημα αυτό οφείλει να συνεξετάσει την τρίτη λειτουργία του χρήματος, αυτήν που ο Μαρξ ονομάζει “χρήμα σαν χρήμα” και ολοκληρώνει την ανάλυση του χρήματος τουλάχιστον σε αυτό το επίπεδο, αυτό δηλαδή της απλής εμπορευματικής κυκλοφορίας μη λαμβάνοντας υπ’ όψιν τις χρηματικές μορφές ή/και τις μορφές πίστης που γεννά η κυκλοφορία του χρήματος σαν κεφάλαιο.

2.6.3. Χρήμα σαν Χρήμα

Ο Μαρξ αρχίζει την περιγραφή της τρίτης και βασικότερης λειτουργίας του χρήματος ως εξής: “Το εμπόρευμα που λειτουργεί σαν μέτρο της αξίας και επομένως αυτοπροσώπως ή με αντιπροσώπους σαν μέσο κυκλοφορίας είναι χρήμα. Γι’ αυτό ο χρυσός (ή ο άργυρος) είναι χρήμα. Σαν χρήμα λειτουργεί από τη μία εκεί όπου είναι υποχρεωμένος να εμφανίζεται με την χρυσή (ή αργυρή) σωματικότητά του δηλαδή σαν χρηματικό εμπόρευμα επομένως ούτε απλώς ιδεατά όπως γίνεται με το μέτρο της αξίας ούτε και σαν κάτι κατάλληλο να αντιπροσωπεύεται όπως γίνεται με το μέσο κυκλοφορίας, από την άλλη εκεί όπου η λειτουργία του τον παγιώνει σαν μοναδική μορφή της αξίας ή σαν μοναδική κατάλληλη ύπαρξη της ανταλλακτικής αξίας απέναντι σε όλα τα άλλα εμπορεύματα που αποτελούν απλές αξίες χρήσης, αδιάφορο αν την ασκεί αυτήν την λειτουργία ο ίδιος ή με αντιπροσώπους του” (Κεφάλαιο, Τόμος I, σελ. 142).

Στις δύο πρώτες λειτουργίες του χρήματος η παρουσία του χρηματικού εμπορεύματος καθ’ εαυτού δεν είναι απαραίτητη. Σαν λογιστικό χρήμα, το χρήμα μπορεί να είναι ιδεατό και η τιμή του εμπορεύματος να μην έχει πραγματοποιηθεί ακόμη, σαν μέσο κυκλοφορίας είναι η πρακτική εγγύηση της πρώτης λειτουργίας και πρέπει να είναι παρόν στις ανταλλαγές αλλά μπορεί να παρασταθεί (αντικατασταθεί)

και από αντικείμενα χωρίς καμία αξία, όπως χαρτονομίσματα (fiat paper money). Τότε όμως θα πρέπει να υπάρχει κάποια πρακτική εγγύηση για να μπορούν οι κάτοχοι του άνευ αξίας χρήματος να το αποσύρουν από την κυκλοφορία κατά βούληση χωρίς κίνδυνο να χάσει την αξία του, ιδίως σε συνθήκες οικονομικής κρίσης. Και αυτή είναι η τρίτη λειτουργία του χρήματος, χρήμα σαν χρήμα, σαν κάτι που έχει εγγενή, αυτοτελή αξία και έτσι έχει την κατάλληλη (και πρακτική) μορφή να αποσυρθεί από την κυκλοφορία όταν οι περιστάσεις το απαιτούν. Σε αυτήν του την λειτουργία που αποτελεί και το υπόβαθρο για τις άλλες δύο λειτουργίες το χρήμα δεν μπορεί να είναι ούτε ιδεατό ούτε μπορεί να αναπαρίσταται από σύμβολα, όπως πριν. Από την άλλη, δεν είναι απαραίτητο να είναι ο χρυσός συγκεκριμένα, ούτε και να έχει απαραίτητα την εγγύηση του κράτους όπως το μετατρέψιμο χρήμα, αλλά οφείλει να έχει αξία όπως όλα τα άλλα εμπορεύματα και να είναι κοινωνικά αποδεκτό και γενικά ανταλλάξιμο με αυτά. Σε ένα οικονομικό σύστημα όπου ο πλούτος δεν χρειάζεται να φυλάσσεται ή να συσσωρεύεται σε αυτήν την ιδιαίτερη μορφή το χρηματικό εμπόρευμα ή ακόμη και το χρήμα γενικά δεν θα ήταν αναγκαίο. Το επιχείρημα του Μαρξ είναι ότι αυτή η ανάγκη είναι εγγενής στην καπιταλιστική (εμπορευματική) οικονομία και αναπόφευκτα επανεμφανίζεται περιοδικά στις περιπτώσεις εκείνες όπου οι συνθήκες κυκλοφορίας ξεφεύγουν από τη συνηθισμένη τους πορεία. Αυτό δεν σημαίνει ότι η αξία του χρυσού έχει αναγκαστικά κάποια συστηματική σχέση με το επίπεδο τιμών ακόμη και σήμερα, αλλά ούτε και ότι το χρήμα που λειτουργεί στις σημερινές οικονομίες δεν οφείλει να έχει τα χαρακτηριστικά που περιγράψαμε πιο πάνω. “Η οικονομική σπουδαιότητα του χρήματος έχει να κάνει όχι με την επίδραση των αλλαγών στην ποσότητά του πάνω στις τιμές αλλά με την μορφή του σαν γενικό ισοδύναμο” (S. DeBrunhoff, Marx on Money, Urizen Books, New York, 1976, p. 42)

Αυτό γίνεται περισσότερο φανερό στις περιπτώσεις του αποθησαυρισμού, της χρησιμοποίησης του χρήματος σαν μέσου πληρωμών, και του παγκόσμιου χρήματος τις οποίες αναλύει ο Μαρξ στο τελευταίο τμήμα του κεφαλαίου για το χρήμα.

Ο αποθησαυρισμός (hoarding) εκφράζεται από την ζήτηση χρήματος σαν χρήμα καθ' εαυτό δηλαδή σαν το γενικό ισοδύναμο, σαν αυτοσκοπός και όχι σαν μέσο κυκλοφορίας. Η τακτοποίηση συναλλαγών που έχουν γίνει είτε με την μορφή απλής πίστης είτε σαν διεθνείς συναλλαγές επίσης απαιτούν χρήμα με τα χαρακτηριστικά του γενικού ισοδύναμου της αξίας. Στην εποχή που γράφει ο Μαρξ ο χρυσός ήταν ακόμη το “παγκόσμιο χρήμα” με την έννοια ότι αποτελούσε σχεδόν το

μοναδικό μέσο διακανονισμού των διεθνών συναλλαγών. Σήμερα τον ρόλο αυτό παίζουν πότε το δολάριο πότε άλλα “ισχυρά” νομίσματα που δεν έχουν βέβαια εγγενή αξία αλλά θεωρούνται οι πλέον ασφαλείς μορφές διατήρησης της αξίας, στον βαθμό βέβαια που οι αντίστοιχες κρατικές αρχές που ελέγχουν την κυκλοφορία τους δεν υπερεκδίδουν συνειδητά ή από αβλεψία τα νομίσματα αυτά. Αυτή η δέσμευση κάνει αρκετούς αναλυτές να καλούν από καιρού εις καιρόν για επιστροφή σε ένα σύστημα όπου ο χρυσός (ή κάποιο άλλο εμπόρευμα) θα παίζει έναν περισσότερο άμεσο και σημαντικότερο ρυθμιστικό ρόλο από ότι συμβαίνει έστω και με έμμεσο τρόπο τώρα.

---

3. ΕΡΓΑΣΙΑΚΗ ΔΥΝΑΜΗ ΕΚΜΕΤΑΛΛΕΥΣΗ ΚΑΙ ΥΠΕΡΑΞΙΑ

3.1. Η Μετατροπή του Χρήματος σε Κεφάλαιο

Στο δεύτερο μέρος του πρώτου τόμου του Κεφαλαίου, ο Μαρξ πραγματεύεται τους όρους και τις συνθήκες που απαιτούνται για τη μετατροπή του χρήματος σε κεφάλαιο συνεχίζοντας έτσι το θεωρητικό σχήμα που έχει να κάνει με την ανάπτυξη και την αλληλουχία των εννοιών, εργασία → αξία → χρήμα → κεφάλαιο. Για τον σκοπό αυτό ο Μαρξ αρχικά αντιπαραβάλλει τον γενικό τύπο κυκλοφορίας του κεφαλαίου με την απλή εμπορευματική κυκλοφορία, έπειτα αναλύει την φύση και τη λειτουργία της εργασιακής δύναμης σαν εμπόρευμα στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής και τέλος παρουσιάζει τον τρόπο δημιουργίας της υπεραξίας στην παραγωγική διαδικασία.

Στην αρχή του τέταρτου κεφαλαίου οι βασικές διαφορές ανάμεσα στην φύση και την μορφή της απλής εμπορευματικής κυκλοφορίας $E - X - E$ από τη μία και της κυκλοφορίας του κεφαλαίου $X - E - X'$ από την άλλη εντοπίζονται από τον Μαρξ και χρησιμοποιούνται για μία πρώτη περιγραφή των εξωτερικών γνωρισμάτων της κεφαλαιακής σχέσης όπως επίσης και για την ανίχνευση των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών της κυκλοφορίας του κεφαλαίου, καθώς “Το χρήμα σαν χρήμα και το χρήμα σαν κεφάλαιο διακρίνονται πριν από όλα μόνο από την διαφορετική μορφή της κυκλοφορίας τους” (Κεφάλαιο, Τόμος I, σελ. 159).

Η πρώτη βασική διαφορά έχει να κάνει με το σκοπό των δύο διαφορετικών διαδικασιών (κυκλήσεων, circuits). Στην απλή εμπορευματική κυκλοφορία, τα δύο άκρα περιέχουν την ίδια ποσότητα αξίας καθώς η μόνη διαφορά των δύο πόλων είναι το γεγονός ότι αναπαριστούν δύο ποιοτικά διαφορετικά εμπορεύματα, διαφορετικές αξίες χρήσης. Ο κάτοχος (παραγωγός) του αρχικού εμπορεύματος (E) πουλά πρώτα για να αγοράσει αργότερα δηλαδή ανταλλάσσει το εμπόρευμά του με χρήμα (E - X) και έπειτα με αυτό το χρήμα αγοράζει κάποιο άλλο εμπόρευμα (X - E) που ικανοποιεί

περισσότερο τις ανάγκες του από το αρχικό εμπόρευμα. Είναι φανερό ότι ο σκοπός αυτής της διαδικασίας είναι η κατανάλωση και οι οποιεσδήποτε διαφορές στην αξία του αρχικού και του τελικού εμπορεύματος είναι τυχαίες και μη συστηματικές. Άλλωστε σε όλη αυτή τη συζήτηση για την δημιουργία, την φύση και την κυκλοφορία του κεφαλαίου ο Μαρξ υποθέτει ότι ο κανόνας είναι πως στην σφαίρα της κυκλοφορίας ανταλλάσσονται ισοδύναμες αξίες.

Στον τύπο $X - E - X'$, όπου ο κάτοχος του χρήματος αρχικά αγοράζει εμπόρευμα(τα) για να πουλήσει αργότερα, τα δύο άκρα είναι ποιοτικά όμοια, αναπαριστούν και τα δύο χρηματικές ποσότητες. Έτσι λογικά το παν σε όλη αυτήν την διαδικασία δεν μπορεί παρά να είναι η ποσοτική διαφορά των δύο άκρων, ο σκοπός της δηλαδή εστιάζεται στην όσο το δυνατόν μεγαλύτερη διαφορά ανάμεσα στο X' και το X , εντελώς ανεξάρτητα από τις αξίες χρήσης που εμπλέκονται στην όλη διαδικασία. “Αυτήν την προσαύξηση ή αυτό το περίσσειμα πάνω από την αρχική αξία το ονομάζω: **υπεραξία (surplus value)**. Έτσι, η αξία που προκαταβλήθηκε αρχικά όχι μόνο διατηρείται στην κυκλοφορία αλλά μέσα σε αυτήν αλλάζει το μέγεθος της, προσθέτει στον εαυτό της μία υπεραξία, ή αξιοποιείται (valorized). Και αυτή η κίνηση την μετατρέπει σε κεφάλαιο”. (Κεφάλαιο, Τόμος I, σελ. 163). Είναι δηλαδή το κεφάλαιο μία ποσότητα χρήματος που (προ)καταβάλλεται από τον κάτοχό της για την αγορά εμπορευμάτων με αποκλειστικό σκοπό την επέκταση του μεγέθους της μέσα από τη διαδικασία που θα δούμε παρακάτω.

Η δεύτερη διαφορά των δύο τύπων συνίσταται επομένως στο ότι το χρήμα και ιδιαίτερα η ποσότητά του στον τύπο $X - E - X'$ εμφανίζονται σαν αυτοσκοπός, σαν η μοναδική επιδίωξη της όλης διαδικασίας, ενώ στην απλή εμπορευματική κυκλοφορία $E - X - E$ το χρήμα εμφανίζεται μόνο παροδικά σαν η διαμεσολαβούσα μορφή της μετάβασης από το ένα εμπόρευμα στο άλλο. Στην πρώτη περίπτωση έχουμε χρήμα που λειτουργεί σαν κεφάλαιο ενώ στην δεύτερη χρήμα που λειτουργεί σαν μέσο κυκλοφορίας.

Μία τρίτη διαφορά έχει να κάνει με το ότι το χρήμα που λειτουργεί σαν κεφάλαιο προκαταβάλλεται σαν X και επιστρέφει σαν X' στον κάτοχό του. Αντίθετα, στον τύπο $E - X - E$ το χρήμα ξοδεύεται με την έννοια ότι η αγορά εμπορεύματος δεν οδηγεί από μόνη της στην επανεμφάνιση του, το χρήμα απομακρύνεται οριστικά από τον κάτοχό του. Η επαναροή δηλαδή του χρήματος στο αρχικό του σημείο εξαρτάται από τον τρόπο με τον οποίο καταβάλλεται. Αυτό σχετίζεται με μία άλλη διαφορά

ανάμεσα στους δύο διαφορετικούς τύπους της κυκλοφορίας του χρήματος. Η συμπλήρωση της διαδικασίας $X - E - X'$ επιτρέπει την επανάληψη της και μάλιστα σε διευρυμένη κλίμακα. Αντίθετα η συμπλήρωση της κύκλισης $E - X - E$ αποτελεί το τέλος της που συμπίπτει και με την κατανάλωση του τελικού εμπορεύματος και για να επαναλάβει την διαδικασία αυτή κάποιος θα πρέπει να έχει στην κατοχή του ή να παράγει ένα άλλο εμπόρευμα. Τέλος, σαν υποκειμενικός φορέας και διεκπεραιωτής της διαδικασίας $E - X - E$ ο κάτοχος του χρήματος λειτουργεί, γίνεται καταναλωτής μιας και η κατανάλωση είναι ο μοναδικός σκοπός αυτής της διαδικασίας ενώ ο κάτοχος του χρήματος στην διαδικασία $X - E - X'$ γίνεται καπιταλιστής. Η αξιοποίηση ή η επέκταση της αξίας, που είναι η αντικειμενική βάση αυτής της διαδικασίας γίνεται πλέον ο υποκειμενικός σκοπός του καπιταλιστή που στο πρόσωπό του τώρα υποκειμενικοποιείται η κεφαλαιακή σχέση.

Παρ' όλα αυτά, όπως αναφέρει ο Μαρξ στο τμήμα (κεφάλαιο) όπου πραγματεύεται τις αντιφάσεις του γενικού τύπου της κυκλοφορίας του κεφαλαίου, “Η μορφή της κυκλοφορίας όπου το χρήμα μεταμορφώνεται σε κεφάλαιο αντιφάσκει με όλους τους νόμους που αναπτύξαμε προηγούμενα σχετικά με την φύση του εμπορεύματος, της αξίας, του χρήματος και της ίδιας της κυκλοφορίας” (Κεφάλαιο, Τόμος I, σελ. 168). Εννοεί εδώ ο Μαρξ ότι και οι δύο φάσεις της κύκλισης (circuit) $X - E - X'$ δηλαδή η αρχική αγορά εμπορεύματος ή εμπορευμάτων ($X - E$) και η μετέπειτα πώλησή τους ($E - X$) λαμβάνουν χώρα αποκλειστικά στην σφαίρα της κυκλοφορίας. Όπως έχουμε αναφέρει, για τον Μαρξ νέα αξία δημιουργείται μόνο στην σφαίρα της παραγωγής και το μόνο που συμβαίνει στην σφαίρα της κυκλοφορίας είναι η μεταμόρφωση ή η αλλαγή μορφής ενός συγκεκριμένου μεγέθους αξίας από την εμπορευματική στην χρηματική μορφή και το αντίστροφο. Υπάρχει δηλαδή ανάγκη εξήγησης της προέλευσης της υπεραξίας που ορίστηκε σαν η διαφορά ανάμεσα στην ποσότητα χρήματος με την οποία ξεκινά ο καπιταλιστής και την ποσότητα χρήματος με την οποία καταλήγει ($s = X' - X$). Και αυτό γιατί “Είναι φανερό ότι όταν ανταλλάσσονται εμπορεύματα ή εμπορεύματα και χρήμα ίσης ανταλλακτικής αξίας όταν δηλαδή ανταλλάσσονται ισοδύναμα κανένας δεν αποσύρει από την κυκλοφορία περισσότερη αξία από την αξία που ρίχνει σε αυτήν. Ωστε λοιπόν δεν γίνεται παραγωγή υπεραξίας” (Κεφάλαιο, Τόμος I, σελ. 172-173). Ερευνώντας παραπέρα για την πιθανή πηγή προέλευσης της υπεραξίας ο Μαρξ κάνει μία σειρά από υποθέσεις που αντιβαίνουν τον νόμο της ανταλλαγής ισοδυνάμων

αξιών στην κυκλοφορία των εμπορευμάτων. Είτε όμως αυτή η υπόθεση είναι ότι τα εμπορεύματα πωλούνται κάτω από την αξία τους κατά ένα ορισμένο ποσοστό είτε πάνω από αυτήν δεν μπορεί κανείς να εξηγήσει σε αυτή τη βάση την συστηματική απόσπαση υπεραξίας από τον κεφαλαιοκράτη φορέα της κύκλισης $X - E - X'$. Και αυτό γιατί τότε ότι κερδίζει (χάνει) ο καπιταλιστής αγοράζοντας τα προϊόντα κάτω (πάνω) από την αξία τους στην αρχική αγορά ($X - E$) αντισταθμίζεται εντελώς στην επόμενη φάση ($E - X$) από την αντίστοιχη απώλεια (κέρδος) που έχει ο καπιταλιστής όταν πωλεί τα προϊόντά του κατά το ίδιο ποσοστό κάτω (πάνω) από την αξία τους. Τότε μόνο μπορεί να εξηγηθεί η υπεραξία στην βάση της συστηματικής πώλησης των εμπορευμάτων πάνω από την αξία τους αν υπάρχει μία τάξη που μόνο αγοράζει και ποτέ δεν πωλεί. Αυτό φυσικά είναι αδύνατο μέσα στα πλαίσια μίας οικονομίας και όπως αναφέρει ο Μαρξ ιστορικά συμβαίνει μόνο σε περιπτώσεις όπου οι αγοραστές αποκτούν το εισόδημα τους χάρη σε εξωοικονομικούς καταναγκασμούς (συνήθως σε βάρος των ίδιων των πωλητών) και έτσι είναι ικανοί να συνεχίσουν αυτήν την διαδικασία επιστρέφοντας απλώς μέρος του φόρου που έχουν αποσπάσει μέσω της αγοράς εμπορευμάτων πάνω από την αξία τους (η περίπτωση της Ρώμης και των φόρου υποτελών σε αυτήν πόλεων της Μ. Ασίας). Τα ίδια ισχύουν και στην περίπτωση που εξετάζουμε τις ανταλλαγές μεμονωμένων ατόμων αντί κοινωνικών τάξεων ή κατηγοριών. Αν υποθέσουμε ότι κάποιος ικανός διαπραγματευτής κατορθώνει να ανταλλάξει ένα εμπόρευμα αξίας 40 δρχ. με ένα άλλο μεγαλύτερης αξίας (50 δρχ.) τότε το κέρδος του ενός συναλλασσόμενου ισούται ακριβώς με την απώλεια του άλλου, και η συνολική αξία (90 δρχ.) παραμένει η ίδια πριν και μετά την ανταλλαγή. Το μόνο που συμβαίνει είναι μία μεταβίβαση αξίας προς τον ένα από τους δύο συναλλασσόμενους αλλά δεν υπάρχει δημιουργία ή προσαύξηση αξίας στην όλη διαδικασία. “Όσο λοιπόν και αν στριφογυρίσει κανείς τα πράγματα το αποτέλεσμα παραμένει το ίδιο. Όταν ανταλλάσσονται ισοδύναμα δεν δημιουργείται υπεραξία και όταν ανταλλάσσονται μη-ισοδύναμα πάλι δεν δημιουργείται υπεραξία. Η κυκλοφορία ή η ανταλλαγή εμπορευμάτων δεν δημιουργεί αξία” (Κεφάλαιο, Τόμος I, σελ. 176).

Αν όμως η υπεραξία δημιουργείται έξω από την σφαίρα της κυκλοφορίας είναι σαφές από την άλλη πλευρά ότι δεν μπορεί παρά να πραγματοποιείται αναγκαστικά σε αυτήν όταν τα εμπορεύματα πωλούνται για την αυξημένη ποσότητα χρήματος (X'). “Το κεφάλαιο δεν μπορεί να πηγάζει από την κυκλοφορία και εξίσου δεν μπορεί να μην πηγάζει από την κυκλοφορία. Πρέπει να πηγάζει ταυτόχρονα και

μέσα σε αυτήν και όχι μέσα σε αυτήν” (Κεφάλαιο, Τόμος I, σελ. 178). Έτσι, τα δεδομένα του προβλήματος είναι ότι ο καπιταλιστής αγοράζει τα εμπορεύματα στην αξία τους, τα πωλεί στην αξία τους και ταυτόχρονα αποσπά υπεραξία από την όλη διαδικασία. Η με άλλα λόγια ότι παραγωγή νέας καθαρής αξίας γίνεται μόνο στη σφαίρα της παραγωγής ενώ στην σφαίρα της κυκλοφορίας η συγκεκριμένη ποσότητα αξίας κυκλοφορεί κάτω από τον κανόνα της ανταλλαγής ισοδυνάμων αξιών. Η λύση του προβλήματος βρίσκεται στην ιδιαίτερη φύση, δηλαδή στην αξία χρήσης ενός από τα εμπορεύματα που κάθε καπιταλιστής αγοράζει για να χρησιμοποιήσει στην παραγωγική διαδικασία και που η χρησιμοποίηση (κατανάλωσή) του έχει σαν αποτέλεσμα την δημιουργία αξίας γενικά, και πιο συγκεκριμένα αξίας μεγαλύτερης από αυτήν του ίδιου του εμπορεύματος που την δημιουργεί. Το εμπόρευμα αυτό είναι η **εργασιακή δύναμη (labor power)** δηλαδή η ικανότητα που έχει κάθε ανθρώπινος οργανισμός να παράγει αξίες χρήσης όταν χρησιμοποιεί για αυτό το σκοπό τις φυσικές και πνευματικές του δυνατότητες. Έχουμε ήδη δει από την συζήτηση για τη θεωρία της αξίας του Μαρξ ότι η ενεργοποίηση αυτών των ικανοτήτων δηλαδή η ζωντανή εργασία είναι για την εργασιακή θεωρία της αξίας η πηγή δημιουργίας της αξίας. Αυτό το ειδικό εμπόρευμα, η εργασιακή δύναμη, είναι γενικά διαθέσιμο υπό κανονικές συνθήκες στην αγορά, μόνο στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής όπου από τη μία ο εργαζόμενος είναι ελεύθερος να διαθέσει (πωλήσει, ενοικιάσει) την εργασιακή του δύναμη σε όποιον κεφαλαιοκράτη θέλει και για όσο καιρό θέλει (σε αντίθεση με τον δούλο ή τον δουλοπάροικο σε προηγούμενους τρόπους παραγωγής) και από την άλλη είναι “ελεύθερος” από την κατοχή μέσων παραγωγής δηλαδή δεν μπορεί να παράγει ο ίδιος τις αξίες χρήσης εκείνες που χρειάζονται για την αναπαραγωγή του (και των ατόμων που εξαρτώνται από αυτόν/ήν). Αυτή η διπλή “ελευθερία” των εργαζομένων από τη μία και η μονοπώληση των μέσων παραγωγής από την αστική τάξη από την άλλη δεν είναι κάτι το φυσικό ή κοινό σε όλους τους τρόπους παραγωγής, αλλά αντίθετα είναι το αποτέλεσμα μίας ιστορικής διαδικασίας που έχει να κάνει εκτός των άλλων και με την πρωταρχική συσσώρευση του κεφαλαίου, την παγιοποίηση της κεφαλαιακής σχέσης, και σηματοδοτεί την εμφάνιση και την θεμελίωση του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. “Το κεφάλαιο γεννιέται μόνον εκεί όπου ο κάτοχος μέσων παραγωγής και μέσων συντήρησης βρίσκεται στην αγορά τον ελεύθερο εργάτη σαν πωλητή της εργασιακής του δύναμης και αυτός ο ένας ιστορικός όρος περικλείει μέσα του μία ολόκληρη παγκόσμια ιστορία. Γι’ αυτό

το κεφάλαιο από την αρχή είναι ο προάγγελος μιας νέας εποχής της κοινωνικής διαδικασίας παραγωγής” (Κεφάλαιο, Τόμος I, σελ. 183).

Κατόπιν ο Μαρξ εξετάζει την **αξία της εργασιακής δύναμης (value of labor power)**. Αυτή ορίζεται όπως και για κάθε άλλο εμπόρευμα σαν ο αναγκαίος χρόνος εργασίας που χρειάζεται κάτω από κανονικές συνθήκες για την απρόσκοπτη αναπαραγωγή του εμπορεύματος. Εδώ όμως πρόκειται για τον αναγκαίο χρόνο εργασίας για την παραγωγή των εμπορευμάτων εκείνων που απαιτούνται για να αναπαράγουν στην ίδια τουλάχιστον φυσική, φυσιολογική κατάσταση τον/την εργαζόμενο/η και τους άμεσα εξαρτώμενους από αυτούς. Στην αξία των εμπορευμάτων αυτών συμπεριλαμβάνεται και ο αναγκαίος χρόνος εργασίας που απαιτείται για την μόρφωση και εκπαίδευση των εργαζομένων ώστε να αποκτήσουν τις δεξιότητες εκείνες που χρειάζονται για την ομαλή διεξαγωγή της παραγωγικής διαδικασίας με δεδομένο κάθε φορά το επίπεδο ανάπτυξης της τεχνολογίας και των παραγωγικών δυνάμεων γενικότερα. Έτσι η αξία της εργασιακής δύναμης παρουσιάζει διακυμάνσεις ανάλογα με τις εξελίξεις στην παραγωγικότητα της εργασίας η οποία χρησιμοποιείται για να παράγει αυτά τα εμπορεύματα αλλά και τα μέσα παραγωγής που χρησιμοποιούνται στην παραγωγή τους. Μία αύξηση στην παραγωγικότητα αυτή σημαίνει μείωση της αξίας των εμπορευμάτων (μέσων συντήρησης και αναπαραγωγής των εργαζομένων) και άρα μείωση της αξίας της εργασιακής δύναμης και το αντίστροφο.

Όμως η εργασιακή δύναμη διαφέρει ως προς τον καθορισμό της αξίας της από όλα τα άλλα εμπορεύματα κατά το εξής: ενώ το ελάχιστο επίπεδο της εξαρτάται από την αξία εκείνης της ποσότητας εμπορευμάτων που είναι απολύτως απαραίτητα για την επιβίωση του εργαζόμενου και της οικογένειάς του, το απόλυτο ύψος της σε κάθε συγκεκριμένη περίπτωση (μπορεί να) περιλαμβάνει ένα πρόσθετο “ιστορικό ή ηθικό” στοιχείο (μάζα εμπορευμάτων) πάνω από το φυσιολογικό μίνιμουμ. Αυτό εξαρτάται κάθε φορά από την ιστορική πορεία της κεφαλαιακής συσσώρευσης, τους όρους συγκρότησης και διαμόρφωσης της εργατικής τάξης, το βαθμό συνδικαλιστικής οργάνωσης της, άλλα πολιτισμικά στοιχεία που διαφέρουν για κάθε ξεχωριστή οικονομία ή χώρα, αλλά είναι γνωστά και δεδομένα σε κάθε περίπτωση όπου χρειάζεται να ορισθεί εκ των προτέρων το συγκεκριμένο ύψος της αξίας της εργασιακής δύναμης. Να σημειωθεί εδώ ότι αυτός ο εξωγενής καθορισμός της αξίας της εργασιακής δύναμης ή/και της χρηματικής της έκφρασης δηλαδή του μισθού

αποτελεί ένα από τα βασικά στοιχεία της κλασικής Πολιτικής Οικονομίας και βέβαια και της μαρξικής ανάλυσης.

Επίσης πρέπει να διευκρινισθεί ότι ο όρος αξία της εργασιακής δύναμης αναφέρεται στο τμήμα εκείνο από τις συνολικές αξίες χρήσης που χρειάζονται για την αναπαραγωγή του εργαζόμενου το οποίο αξιοποιείται (valorized) δηλαδή παίρνει τη μορφή εμπορευμάτων. Ανάλογα με τον βαθμό στον οποίο κάποια μέσα παραγωγής (συνήθως μικρές εκτάσεις γης) παραμένουν στην κατοχή της εργατικής τάξης και επομένως ανάλογα με την δυνατότητα που έχει να παράγει αυτόνομα αξίες χρήσης, το σύνολο των αξιών χρήσης που καταναλώνει ο μέσος εργαζόμενος σε μία δεδομένη οικονομία δηλαδή το βιοτικό του επίπεδο, μπορεί να είναι μεγαλύτερο από την ποσότητα αξιών χρήσης που συνιστούν την αξία της εργασιακής δύναμης (βλέπε πίνακα 6). Ένα μέρος δηλαδή των αξιών χρήσης μέσω των οποίων αναπαράγεται ο εργαζόμενος και οι εξαρτώμενοι από αυτόν παράγεται έξω από τις καπιταλιστικές σχέσεις παραγωγής. Αυτό συμβαίνει έτσι κι αλλιώς στην περίπτωση της οικιακής εργασίας (domestic labor) που απαιτείται στο χώρο της κατοικίας του/της εργαζόμενου/ης για την αναπαραγωγή τους (καθαρισμός, σίτιση, φροντίδα παιδιών, κα) όπως επίσης και των εξαρτώμενων από αυτούς. Το κεφάλαιο είναι υπεύθυνο μόνο για την κάλυψη της αξίας της εργασιακής δύναμης που συνήθως είναι τόσο μικρότερη όσο μεγαλύτερη είναι η δυνατότητα κάλυψης των αναγκών της εργατικής τάξης από την αυτόνομη παραγωγή αξιών χρήσης για αυτοκατανάλωση. Έτσι μπορεί να παρατηρείται ιστορικά το φαινόμενο ιδιαίτερα σε περιόδους όπου οι εργαζόμενοι αποχωρίζονται (αποξενώνονται) με τη θέλησή τους ή όχι από τα τελευταία μέσα παραγωγής που ιστορικά κατείχαν, η αξία της εργασιακής τους δύναμης να ανεβαίνει και ταυτόχρονα το βιοτικό τους επίπεδο να μειώνεται.

Ακόμη πιο συγκεκριμένα το βιοτικό επίπεδο των εργαζομένων περιέχει και ένα τρίτο τμήμα ("ακαθάριστος κοινωνικός μισθός") που παρέχεται από το κράτος είτε με τη μορφή της συλλογικής κατανάλωσης αξιών χρήσης (πχ. υπηρεσίες υγείας, εκπαίδευσης, αναψυχής, πολιτιστικές, κα) είτε με τη μορφή των χρηματικών μεταβιβάσεων (πχ. συντάξεις, επιδόματα ανεργίας, επιδόματα πρόνοιας, κα). Φυσικά τα κρατικά έσοδα που καλύπτουν τις δαπάνες αυτές προέρχονται και από τους φόρους που επιβάλλονται στο ακαθάριστο εισόδημα της εργατικής τάξης (τμήμα Β στον πίνακα 6). Σε πολλές περιπτώσεις οι φόροι αυτοί μπορεί να υπερβαίνουν τον ακαθάριστο κοινωνικό μισθό και έτσι η καθαρή συνεισφορά του κράτους στο βιοτικό

επίπεδο της εργατικής τάξης ("καθαρός κοινωνικός μισθός") μπορεί να είναι αρνητική. Στο παράδειγμα του πίνακα 4 ο καθαρός κοινωνικός μισθός συμβαίνει να είναι θετικός.

Πίνακας 4.

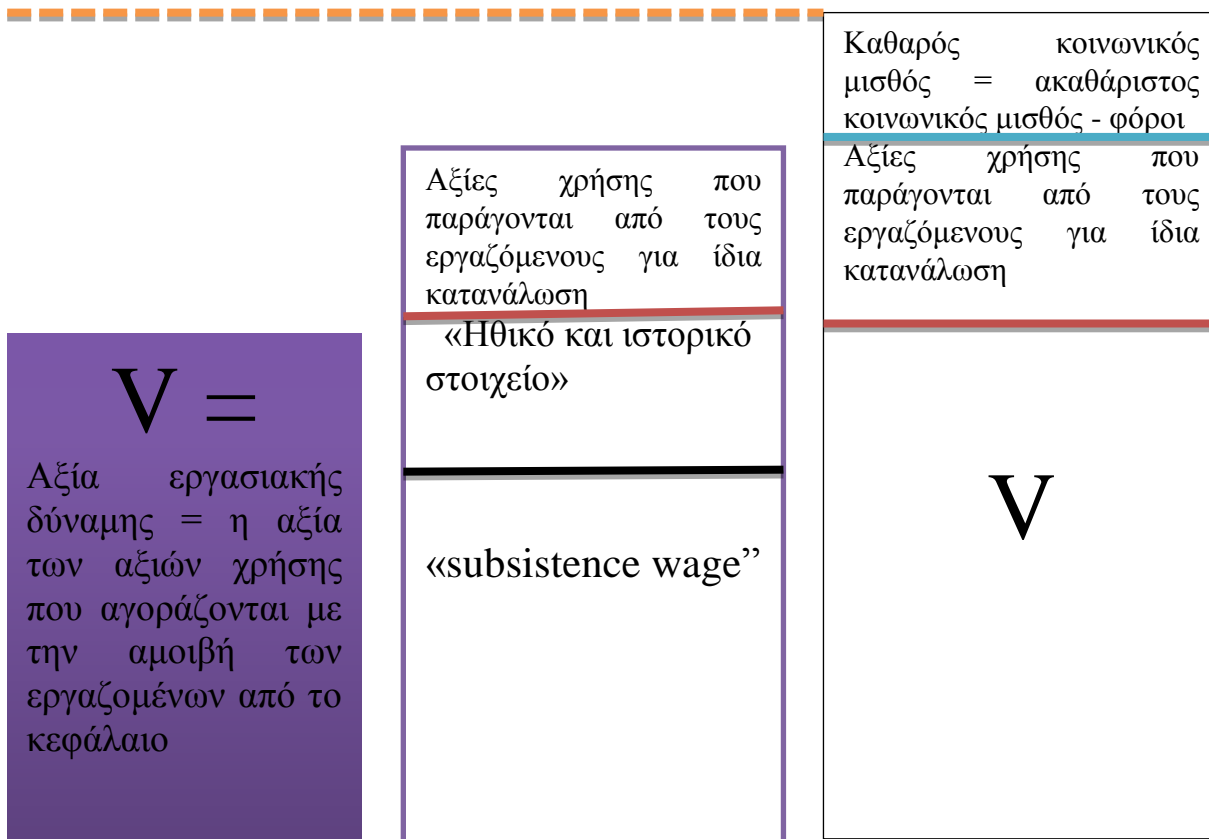
Βιοτικό Επίπεδο = A + B + Γ

Αξίες χρήσης που παράγονται από τους εργαζόμενους για ίδια κατανάλωση. (A)

Αξία εργασιακής δύναμης = η αξία των αξιών χρήσης που αγοράζονται με την αμοιβή των εργαζομένων από το κεφάλαιο. (B)

Καθαρός κοινωνικός μισθός = ακαθάριστος κοινωνικός μισθός - φόροι εργασίας (Γ)

Βιοτικό επίπεδο = V + Ίδια κατανάλωση ± Καθαρός κοινωνικός μισθός

Κλείνοντας το δεύτερο μέρος του πρώτου τόμου ο Μαρξ αναφέρει ότι “Η διαδικασία κατανάλωσης της εργασιακής δύναμης είναι ταυτόχρονα η διαδικασία παραγωγής εμπορευμάτων και υπεραξίας. Όπως η κατανάλωση κάθε άλλου εμπορεύματος έτσι και η κατανάλωση της εργασιακής δύναμης συντελείται έξω από την αγορά ή έξω από τη σφαίρα κυκλοφορίας” (Κεφάλαιο, Τόμος I, σελ. 188). Έτσι ο Μαρξ περνάει στην περιγραφή και ανάλυση της παραγωγικής διαδικασίας και της παραγωγής υπεραξίας στο τρίτο μέρος του πρώτου τόμου.

3.2. Παραγωγική διαδικασία και παραγωγή απόλυτης υπεραξίας.

- Διαδικασία εργασίας και διαδικασία αξιοποίησης

Όπως το εμπόρευμα είναι μία ενότητα αξίας χρήσης και (ανταλλακτικής) αξίας έτσι και η παραγωγική διαδικασία της οποίας αποτελεί το αποτέλεσμα μπορεί να θεωρηθεί σαν η ενότητα της **διαδικασίας εργασίας (labor process)** και της **διαδικασίας αξιοποίησης (valorization process)**. Η πρώτη βασίζεται σε κάποια κοινά χαρακτηριστικά που παρατηρούνται σε όλους τους τρόπους παραγωγής όταν παράγονται αξίες χρήσης ενώ η δεύτερη είναι η πλευρά εκείνη που είναι σύμφυτη με την καπιταλιστική διαδικασία παραγωγής δηλαδή την παραγωγή αξίας και ταυτόχρονα υπεραξίας. “Η γενική φύση της παραγωγής αξιών χρήσης ή αγαθών δεν αλλάζει από το γεγονός ότι γίνεται για τον κεφαλαιοκράτη και κάτω από τον έλεγχό του. Γι αυτό πρέπει να εξετάσουμε τη διαδικασία εργασίας πρώτα ανεξάρτητα από κάθε καθορισμένη κοινωνική μορφή” (Κεφάλαιο, Τόμος Ι, σελ. 190).

Ο Μαρξ ορίζει σαν τα βασικά συστατικά της διαδικασίας εργασίας την σκόπιμη ή προαποφασισμένη ανθρώπινη δραστηριότητα δηλαδή την εργασία καθ’ εαυτή, τα μέσα εργασίας και το αντικείμενο εργασίας. Αυτό που είναι σημαντικό εδώ είναι ο ορισμός της εργασίας που δίνει ο Μαρξ και που εμπεριέχει σε όλες της τις μορφές και ανεξάρτητα από το αποτέλεσμά της κάποια είτε απλή είτε περισσότερο σύνθετη διανοητική διεργασία εκ μέρους του εργαζόμενου. “Στο τέλος της διαδικασίας εργασίας προκύπτει ένα αποτέλεσμα που υπήρχε κιάλας από την αρχή στην παράσταση του εργάτη δηλαδή υπήρχε κιάλας ιδεατά” (Κεφάλαιο, Τόμος Ι, σελ. 191). Κάθε εργασία έχει σαν συστατικό της στοιχείο μία κάποιας μορφής διανοητική διαδικασία είναι δηλαδή εξ’ ορισμού διανοητική εργασία και έτσι ο συνήθης διαχωρισμός που γίνεται στην βιβλιογραφία και που αντιπαραβάλλει χειρωνακτική και πνευματική εργασία (manual and mental labor) σαν εντελώς αντίθετους και αλληλοαποκλειόμενους όρους είτε δεν έχει καθόλου βάση στην πραγματικότητα είτε πρέπει να ορισθεί εκ νέου με περισσότερη ακρίβεια ως προς το περιεχόμενό του που αφορά την διάκριση των δύο όρων.

Ξαναγυρνώντας στην γενική περιγραφή της εργασιακής διαδικασίας έχουμε το ακόλουθο σχήμα :

Εργασιακή διαδικασία → Παραγωγική Εργασία + Μέσα Παραγωγής {Μέσα εργασίας (κτιριακός και μηχανολογικός εξοπλισμός) + Αντικείμενα εργασίας (πρώτες ύλες + βοηθητικές ύλες) }.

Στην διάρκεια της εργασιακής διαδικασίας ο εργάτης χειριζόμενος τα μέσα εργασίας (π.χ. εργαλεία) επενεργεί στο αντικείμενο εργασίας και το μετασχηματίζει παράγοντας μία διαφορετική τελική αξία χρήσης (μεταβάλλοντας την φύση και ταυτόχρονα τον ίδιο του τον εαυτό όπως λέει ο Μαρξ) ενώ το συνολικό εγχείρημα έχει σχεδιασθεί στον ανθρώπινο νου από την αρχή της όλης διαδικασίας. Η δραστηριότητά του είναι **παραγωγική εργασία** και τα μέσα και το αντικείμενο εργασίας είναι **μέσα παραγωγής**.

Όπως προαναφέραμε η διαδικασία παραγωγής στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής είναι την ίδια στιγμή όχι μόνο παραγωγή αξιών χρήσης αλλά και παραγωγή αξίας και υπεραξίας και αν παρατηρηθεί από αυτή τη σκοπιά, η παραγωγική διαδικασία ονομάζεται από τον Μαρξ διαδικασία αξιοποίησης.

Τρία στοιχεία είναι ενδιαφέροντα και πρέπει να αναφερθούν σε αυτό το σημείο. Πρώτον, ότι η συνολική φύση της παραγωγικής διαδικασίας όπως προϋπήρχε της οριστικής επικράτησης του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής δεν αλλάζει αυτόματα με την παρέμβαση και κυριαρχία του καπιταλιστή αλλά διατηρεί αρχικά τουλάχιστον τα ειδικά χαρακτηριστικά της. Οι αιτίες και η φύση των αλλαγών στην εργασιακή διαδικασία που εισάγει ο καινούργιος τρόπος παραγωγής εξετάζονται από τον Μαρξ στο επόμενο (τέταρτο) μέρος του Κεφαλαίου. Δεύτερον, ότι ο έλεγχος της παραγωγικής διαδικασίας τώρα ανήκει στον καπιταλιστή ο οποίος καθορίζει τον ρυθμό την εντατικότητα της και τις γενικότερες συνθήκες της και επιβλέπει ώστε να διεξάγεται με την όσο το δυνατόν περισσότερη οικονομία υλικών και γενικότερα εισροών σε σχέση με την ποσότητα των αξιών χρήσης που παράγονται. Το προϊόν οφείλει να είναι αξία χρήσης για να υπάρχει κάποια ζήτηση γι' αυτό αλλά όσον αφορά τον καπιταλιστή που οργανώνει και ελέγχει την όλη διαδικασία το προϊόν παράγεται αποκλειστικά και μόνο για την αξία και πιο συγκεκριμένα την υπεραξία που περιέχει. Η αξία χρήσης του προϊόντος τον ενδιαφέρει μόνο στον βαθμό που είναι ο υλικός φορέας της (ανταλλακτικής) αξίας του προϊόντος ή πιο συγκεκριμένα του εμπορεύματος. Και τρίτον, ότι το προϊόν τώρα ανήκει στον καπιταλιστή και όχι στον άμεσο παραγωγό του ο οποίος αποξενώνεται από αυτό παίρνοντας σαν αποζημίωση για την συμμετοχή του στην παραγωγική διαδικασία μόνο την αξία της εργασιακής του δύναμης.

Εξετάζοντας λεπτομερειακά την διαδικασία αξιοποίησης, δηλαδή τον τρόπο με τον οποίο το X επεκτείνεται και γίνεται X' ο Μαρξ παραθέτει ένα παράδειγμα παραγωγής νήματος.

Αν στην οικονομία που εξετάζουμε 1 ώρα (απλής αφηρημένης) εργασίας παράγει 1 ουγγιά χρυσού και η νομισματική τιμή (mint price) της μίας ουγκιάς χρυσού είναι 1/2 δρχ. τότε 1 ώρα εργασίας παράγει νέα αξία που σε χρηματική μορφή είναι ίση με 1/2 δρχ. Επί πλέον, τα “τεχνικά” χαρακτηριστικά της διαδικασίας παραγωγής είναι ότι σε 1 ώρα εργασίας, 1 και 2/3 κιλά βαμβάκι μετατρέπονται από την ανθρώπινη εργασία σε 1 και 2/3 κιλά νήμα. Αυτό συνεπάγεται κατ’ αρχήν ότι σε 6 ώρες εργασίας, 10 κιλά βαμβάκι που υποθέτουμε ότι η αξία του είναι ίση με 20 ώρες αντικειμενικοποιημένης εργασίας ή 10 δρχ., και συγκεκριμένη ποσότητα (απόσβεση) αδραχτιού που αντιπροσωπεύει επίσης όλα τα άλλα μέσα παραγωγής που καταναλώθηκαν, αξίας ίσης με 4 ώρες εργασίας δηλαδή 2 δρχ. μετατρέπονται σε 10 κιλά νήμα. Έχουμε δηλαδή ότι τα μέσα παραγωγής που χρησιμοποιούνται για την παραγωγή 10 κιλών νήματος έχουν μία αξία ίση με 24 ώρες εργασίας ή 12 δρχ. και καθώς ο εργάτης παράγει νήμα μετασχηματίζοντας την μορφή των μέσων παραγωγής στην μορφή του τελικού προϊόντος (νήμα) ταυτόχρονα μεταβιβάζει αυτούσια την αξία των μέσων παραγωγής στην αξία του τελικού προϊόντος. “Οι αξίες των μέσων παραγωγής, του βαμβακιού και του αδραχτιού ... αποτελούν λοιπόν συστατικά μέρη της αξίας του νήματος ή της αξίας του προϊόντος” (Κεφάλαιο, Τόμος I, σελ. 201). Υπό μία έννοια οι παραγωγικές διαδικασίες των οποίων αποτέλεσμα είναι το βαμβάκι και το αδράχτι μπορούν να θεωρηθούν σαν πρότερα (αρχικά) στάδια της διαδικασίας παραγωγής του νήματος.

Επίσης υποθέτουμε ότι η αξία της εργασιακής δύναμης είναι δεδομένη με τον τρόπο που περιγράψαμε πιο πάνω και είναι ίση με 3 δρχ. ή ίση με 6 ώρες εργασίας.

Όσον αφορά τώρα την ζωντανή εργασία δηλαδή την κλωστική εργασία αυτή ενδιαφέρει εδώ όχι σαν τέτοια δηλαδή σαν συγκεκριμένη, χρήσιμη εργασία με ειδικά χαρακτηριστικά αλλά σαν γενική, αφηρημένη, μέση κοινωνική εργασία, *εργασία που δημιουργεί νέα αξία* με το ξόδεμα της και που σημαίνει επί πλέον ότι προϋποθέτουμε πως ξοδεύεται (πραγματοποιείται) κάτω από τις κανονικές κοινωνικά μέσες συνθήκες παραγωγής. Σε αυτό το σημείο ο Μαρξ εξετάζει το αποτέλεσμα της παραγωγικής διαδικασίας μετά από 6 ώρες, όσες δηλαδή χρειάζονται για να παραχθεί από την ζωντανή (κλωστική) εργασία μία αξία ισοδύναμη της αξίας της εργασιακής δύναμης

(βλ. πίνακα 5α). Είναι φανερό ότι στο τέλος αυτής της διαδικασίας ο καπιταλιστής έχει στα χέρια του ένα προϊόν (10 κιλά νήμα) του οποίου η αξία (15 δρχ. ή 30 ώρες) είναι ακριβώς ίση με την αξία που κατέβαλλε για μέσα παραγωγής και εργασιακή δύναμη. Επομένως, από τη σκοπιά του που είναι αυτή της δημιουργίας υπεραξίας η όλη διαδικασία δεν έχει κανένα νόημα καθώς θα μπορούσε απ' ευθείας να αγοράσει το νήμα στην αγορά και να μην εμπλακεί στην παραγωγική διαδικασία.

Φυσικά, συνεχίζει ο Μαρξ οι πραγματικές συνθήκες είναι διαφορετικές καθώς δεν υπάρχει τίποτε που να περιορίζει την διάρκεια της εργάσιμης ημέρας στον χρόνο που χρειάζεται για την αναπαραγωγή της αξίας της εργασιακής δύναμης, το αντίθετο μάλιστα καθώς "...η αξία της εργασιακής δύναμης και η αξιοποίησή της, η αξία που μπορεί να παράγει στην διαδικασία εργασίας είναι δύο διαφορετικά μεγέθη. Αυτήν τη διαφορά στην αξία είχε υπ' όψιν του ο κεφαλαιοκράτης όταν αγόραζε την εργασιακή δύναμη" (Κεφάλαιο, Τόμος I, σελ. 206). Η εργάσιμη ημέρα εκτείνεται πέρα από τον αναγκαίο χρόνο για την παραγωγή αξίας ίσης με την εργασιακή δύναμη δηλαδή ο εργαζόμενος βρίσκεται στο χώρο παραγωγής υλικά για να εργασθεί όχι 6 αλλά 12 ώρες και αυτή είναι η αναγκαία και ικανή συνθήκη για την παραγωγή υπεραξίας, για την μετατροπή του χρήματος σε κεφάλαιο (βλέπε πίνακα 5β). Το συνολικό προϊόν είναι 20 κιλά νήμα και η συνολική νέα αξία είναι 12 ώρες εργασίας (όση δηλαδή και η εργάσιμη ημέρα) ή 6 δρχ. από τις οποίες οι 3 δρχ. (6 ώρες) όπως και πριν αντιπροσωπεύουν το κόστος του καπιταλιστή για την αγορά εργασιακής δύναμης ενώ οι υπόλοιπες 3 δρχ. (6 ώρες) αποτελούν την **υπεραξία** δηλαδή την μορφή που παίρνει η απλήρωτη εργασία που αποσπά ο καπιταλιστής σαν κάτοχος των μέσων παραγωγής και του συνολικού προϊόντος της παραγωγικής διαδικασίας. Γράφει ο Μαρξ "Το τέχνασμα πέτυχε επιτέλους. Το χρήμα μετατράπηκε σε κεφάλαιο. Όλοι οι όροι του προβλήματος λύθηκαν χωρίς να καταπατηθούν καθόλου οι νόμοι της ανταλλαγής εμπορευμάτων. Ανταλλάχθηκε ισοδύναμο με ισοδύναμο. Ο κεφαλαιοκράτης σαν αγοραστής πλήρωσε το κάθε εμπόρευμα στην αξία του, το βαμβάκι το αδράχτι, την εργασιακή δύναμη. Έκανε έπειτα ότι κάνει κάθε άλλος αγοραστής εμπορευμάτων. Κατανάλωσε την αξία χρήσης τους. Η διαδικασία κατανάλωσης της εργασιακής δύναμης που είναι ταυτόχρονα και διαδικασία παραγωγής του εμπορεύματος απέδωσε ένα προϊόν 20 λίβρες (κιλά) νήμα αξίας 30 σελινιών (δρχ.). Ο κεφαλαιοκράτης επιστρέφει τώρα στην αγορά όπου είχε αγοράσει προηγούμενα εμπόρευμα και πωλεί εμπόρευμα. Πωλεί το νήμα προς 1.5 σελίνια (δρχ.) τη λίβρα

(κικό), ακριβώς στην αξία του. Και όμως αποσπά από την κυκλοφορία 3 σελίνια (δρχ.) περισσότερα από όσα είχε ρίξει αρχικά σε αυτήν. Όλη αυτή η πορεία, η μετατροπή του χρήματος του σε κεφάλαιο, συντελείται μέσα στην σφαίρα της κυκλοφορίας και δεν συντελείται μέσα στην σφαίρα της κυκλοφορίας. Συντελείται με τη μεσολάβηση της κυκλοφορίας επειδή εξαρτάται από την αγορά της εργασιακής δύναμης στην αγορά εμπορευμάτων. Δεν συντελείται στην κυκλοφορία, γιατί η κυκλοφορία προετοιμάζει απλώς τη διαδικασία αξιοποίησης που συντελείται στη σφαίρα της παραγωγής” (Κεφάλαιο, Τόμος I, σελ. 207). Εδώ ο Μαρξ επίσης διευκρινίζει περισσότερο τον όρο διαδικασία αξιοποίησης (valorization process) ο οποίος αναφέρεται στην διαδικασία δημιουργία αξίας αλλά πιο συγκεκριμένα όταν η τελευταία συνεχίζεται πέρα από το χρονικό σημείο κατά το οποίο έχει παραχθεί νέα αξία ισοδύναμη της αξίας της εργασιακής δύναμης που πληρώνει το κεφάλαιο και έτσι πληρούνται οι όροι για την αυτοπέκταση της αξίας (self-expansion of value). Συνοψίζοντας αυτό το κεφάλαιο ο Μαρξ αναφέρει ότι “Σαν ενότητα της διαδικασίας εργασίας και της διαδικασίας δημιουργίας αξίας η διαδικασία παραγωγής είναι διαδικασία παραγωγής εμπορευμάτων, σαν ενότητα της διαδικασίας εργασίας και της διαδικασίας αξιοποίησης είναι καπιταλιστική διαδικασία παραγωγής, καπιταλιστική μορφή της εμπορευματικής παραγωγής” (Κεφάλαιο, Τόμος I, σελ. 209).

Πίνακας 5α

Παραγωγή Υπεραξίας (Κεφάλαιο, Τόμος I, σελ. 199-211)

3α) Εργάσιμη ημέρα = 6 ώρες (= αναγκαίος χρόνος εργασίας)

Νεκρή, αντικειμενοποιημένη εργασία	Ζωντανή εργασία	Προϊόν	Μοναδιαία αξία
10 κιλά Βαμβάκι αδράχτι +	κλωστική εργασία ⇒	10 κιλ. νήμα	
20 ώρες + = 24 ώρες + 4 ώρες	6 ώρες =	30 ώρες ⇒	1κιλό=1.5δρχ. = 3 ώρες
10δρχ + =12 δρχ. + 2δρχ.	3 δρχ. =	15 δρχ.	

1 ώρα εργασίας = 1 ουγκιά χρυσού, 1 ουγκιά χρυσού = 1/2 δρχ (mint price). Σε 1 ώρα 1 και 2/3 κιλά βαμβάκι μετατρέπονται σε 1 και 2/3 κιλά νήμα. 1 κιλό βαμβάκι περιέχει 2 ώρες αντικειμενοποιημένης εργασίας. Σε 6 ώρες 10 κιλά βαμβάκι και ποσότητα (απόσβεση) αδραχτιού με αξία ίση με 4 ώρες = 2 δρχ. μετατρέπονται σε 10 κιλά νήμα. Αξία εργασιακής δύναμης = 3 δρχ = 6 ώρες

Πίνακας 5β

Παραγωγή υπεραξίας: εργάσιμη ημέρα = 12 ώρες (= αναγκαίος χρόνος εργασίας + χρόνος υπερεργασίας)

Νεκρή, αντικειμενοποιημένη εργασία	Ζωντανή εργασία	Προϊόν	Μοναδιαία αξία
20 κιλ. βαμβάκι αδράχτι +	κλωστική εργασία ⇒	20 κιλ. νήμα	
40 ώρες + = 48 ώρες + 8 ώρες	6 ώρες (v) + = 12 ώρες = 6 ώρες (s)	60 ώρες ⇒	1 κιλό = 1.5 δρχ = = 3 ώρες
20 δρχ + = 24 δρχ. + 4 δρχ.	3 δρχ (v) + = 6 δρχ. = 3 δρχ (s)	30 δρχ.	

Η επέκταση της εργάσιμης ημέρας πέρα από τον χρόνο που απαιτείται για την αναπαραγωγή της αξίας της εργασιακής δύναμης έχει σαν αποτέλεσμα την παραγωγή υπεραξίας την οποία καρπώνεται αποκλειστικά ο καπιταλιστής στον οποίο ανήκει ολόκληρο το προϊόν. Και στις δύο περιπτώσεις η αξία (τιμή) μίας μονάδας του εμπορεύματος είναι η ίδια. Το εμπόρευμα πωλείται στην αξία του η εργασιακή δύναμη πωλείται στην αξία της, όπως και τα μέσα παραγωγής και έχουμε και

δημιουργία υπεραξίας. Αυτό γιατί ο εργαζόμενος πληρώνεται την αξία της εργασιακής του δύναμης (3 δρχ. = 6 ώρες) αλλά όχι ολόκληρη την αξία που δημιουργεί (6 δρχ. = 12 ώρες).

Έτσι η πιο αναλυτική ή ολοκληρωμένη μορφή της κυκλοφορίας του κεφαλαίου που ως τώρα έχει παρασταθεί από τον τύπο $X - E - X'$ είναι στην πραγματικότητα η ακόλουθη:

$$X - E (MP, ED) \dots \Pi \dots E' - X' = X + \Delta X$$

όπου ΜΠ = Μέσα Παραγωγής, ΕΔ = Εργασιακή Δύναμη, Π = Παραγωγική Διαδικασία, $\Delta X = X' - X = \text{Υπεραξία}$.

Είναι φανερό επίσης ότι τα στοιχεία της εργασιακής διαδικασίας που αντιστοιχούν στα συστατικά μέρη του συνολικού κεφαλαίου που προκαταβάλλει ο καπιταλιστής διαδραματίζουν ριζικά διαφορετικούς ρόλους στην διαδικασία αξιοποίησης. Η εργασιακή δύναμη όταν χρησιμοποιείται, όταν γίνεται πραγματική εργασία στην ρευστή της μορφή προσθέτει νέα αξία στην ήδη υπάρχουσα αξία των υλικών με τα οποία δουλεύει και τα οποία μετασχηματίζει στην μορφή του τελικού προϊόντος. Αντίθετα η αξία των μέσων παραγωγής (μέσα εργασίας και αντικείμενα εργασίας δηλαδή πρώτες και βοηθητικές ύλες) μεταβιβάζεται όπως έχει (τουλάχιστον όσον αφορά τις πρώτες ύλες γιατί τα μέσα παραγωγής που έχουν διάρκεια ζωής μεγαλύτερη από μία περίοδο παραγωγής εισέρχονται στην αξία του τελικού προϊόντος τμηματικά, όπως απαξιώνονται) από ποσοτική άποψη στην αξία του τελικού προϊόντος του οποίου αποτελεί συστατικό στοιχείο. Όσο χρήσιμο και να είναι κάποιο μέσο παραγωγής σε μία συγκεκριμένη παραγωγική διαδικασία δεν μπορεί να μεταβιβάσει στο τελικό προϊόν αξία μεγαλύτερη από την αξία του που έχει ήδη καθορισθεί από τις συνθήκες παραγωγής κάτω από τις οποίες δημιουργήθηκε. Το μέρος λοιπόν του κεφαλαίου το οποίο καταβάλλεται για την αγορά μέσων παραγωγής ονομάζεται **σταθερό κεφάλαιο (constant capital)** μιας και η αξία των στοιχείων του που ενσωματώνονται στο τελικό προϊόν παραμένει σταθερή μετά το τέλος της παραγωγικής διαδικασίας. Αντίθετα, το μέρος του κεφαλαίου εκείνο που καταβάλλεται για την αγορά εργασιακής δύναμης ονομάζεται **μεταβλητό κεφάλαιο (variable capital)** μιας και αποτελεί την χρηματική μορφή του στοιχείου εκείνου της παραγωγικής διαδικασίας που στην διάρκεια της τελευταίας “μεταβάλλει” την αξία

του ή καλύτερα δημιουργεί αξία μεγαλύτερη από αυτήν που χρειάζεται για να αγορασθεί το ίδιο.

Έτσι, ενώ στην ανάλυση της διαδικασίας εργασίας τα στοιχεία της χωρίζονται σε αντικειμενικούς (μέσα παραγωγής) και υποκειμενικούς (παραγωγική εργασία) παράγοντες στην ανάλυση της διαδικασίας αξιοποίησης έχουμε τον διαχωρισμό ανάμεσα σε σταθερό και μεταβλητό κεφάλαιο με βάση την σταθερότητα ή την επέκταση στην αξία του κάθε μέρους του κεφαλαίου.

- Ποσοστό υπεραξίας

Επί πλέον αν συγκρίνει κανείς τις διάφορες μορφές (χρονική, χρηματική ή αξιακή, φυσική εμπορευματική) που παίρνει το απλήρωτο από τον καπιταλιστή μέρος της εργάσιμης ημέρας και τις συγκρίνει με τις αντίστοιχες μορφές του μέρους της εργάσιμης ημέρας για το οποίο αμείβεται ο εργάτης τότε έχουμε ένα μέτρο (δείκτη) του βαθμού εκμετάλλευσης της εργασιακής δύναμης και πιο συγκεκριμένα το **ποσοστό υπεραξίας (rate of surplus value)**. Πάνω στην συγκεκριμένη μορφή ή μηχανισμό εκμετάλλευσης βασίζεται ο κάθε τρόπος παραγωγής, η πρώτη αποτελεί τον πυρήνα του δεύτερου, και μία σειρά από τα χαρακτηριστικά του νομικού, πολιτικού και ιδεολογικού εποικοδομήματος οφείλουν την καταγωγή τους και τα όρια τους στην ουσία και την μορφή των εκμεταλλευτικών σχέσεων παραγωγής. Για τον Μαρξ, “Οι οικονομικοί κοινωνικοί σχηματισμοί λχ. η δουλοκτητική κοινωνία και η κοινωνία της μισθωτής εργασίας, διαφέρουν μεταξύ τους μόνο στη μορφή με την οποία αποσπάται από τον άμεσο παραγωγό, από τον εργάτη, αυτή η υπερεργασία” (Κεφάλαιο, Τόμος I, σελ. 229). Ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής ξεχωρίζει γιατί σε αυτόν η απόσπαση της υπερεργασίας δεν γίνεται με τον εμφανή τρόπο που συμβαίνει στον δουλοκτητικό ή τον φεουδαρχικό τρόπο παραγωγής για παράδειγμα, αλλά αντίθετα περιβάλλεται και επικαλύπτεται εν μέρει από την ανταλλαγή ισοδυνάμων στην σφαίρα της κυκλοφορίας ($X - E$ και $E' - X'$) που δίνει μια επίφαση ισότητας στην όλη διαδικασία. Ακριβώς επειδή στον καπιταλισμό δεν υπάρχουν οι εμφανείς εξωοικονομικοί καταναγκασμοί των προηγούμενων τρόπων παραγωγής είναι περισσότερο δύσκολο να αναδειχθεί η βάση του εκμεταλλευτικού χαρακτήρα του και ιδιαίτερα στον βαθμό που κάποιος δεν εστιάζει την ανάλυση στις σχέσεις παραγωγής, την διανομή των μέσων παραγωγής και τα στοιχεία της παραγωγικής διαδικασίας που απορρέουν από αυτές, αλλά είτε τα θεωρεί δεδομένα και φυσικά είτε

αφαιρεί εντελώς από αυτά περιοριζόμενος στην σφαίρα και τα φαινόμενα της κυκλοφορίας όπως κάνει η νεοκλασική οικονομική θεωρία.

Πίνακας 6

Ποσοστό υπεραξίας και μορφές του

A	+	B	=	Εργάσιμη ημέρα
<i>Χρόνος αναγκαίας εργασίας (6 ώρες)</i>	+	<i>Χρόνος υπερεργασίας (6 ώρες)</i>	=	<i>Συνολικός χρόνος εργασίας (12 ώρες)</i>
Μεταβλητό κεφάλαιο (3 δρχ.)	+	Υπεραξία (3 δρχ.)	=	Συνολική νέα αξία (6 δρχ.)
Αναγκαίο προϊόν (2 κιλ. νήμα)	+	Υπερπροϊόν (2 κιλ. νήμα)	=	Νέο προϊόν (4 κιλ. νήμα)

<-----Εργάσιμη Ημέρα----->

Ποσοστό υπεραξίας = B/A = 100%

Το ποσοστό υπεραξίας λοιπόν στην αξιακή του μορφή εκφράζει τη σχέση ανάμεσα στα συστατικά στοιχεία της νέας αξίας δηλαδή την υπεραξία (s) και την πηγή δημιουργίας της το μεταβλητό κεφάλαιο (v) μόνο, και όχι με το συνολικό κόστος που προκαταβάλλει ο καπιταλιστής δηλαδή το συνολικό κεφάλαιο, σταθερό (c) και μεταβλητό (v). Η τελευταία σχέση δίνει το ποσοστό κέρδους που εισάγεται από τον Μαρξ στον τρίτο τόμο του Κεφαλαίου όταν εισάγονται και εξετάζονται οι πιο συγκεκριμένες οικονομικές κατηγορίες της καπιταλιστικής οικονομίας όπως το κέρδος αλλά και ο τόκος, η γαιοπρόσοδος κ.λ.π. Αναφέρει όμως ο Μαρξ πως όπως η υπεραξία είναι η υλική και θεωρητική βάση για την εξήγηση του κέρδους έτσι και το ποσοστό υπεραξίας είναι βασικό συστατικό στοιχείο του ποσοστού κέρδους και συνδέει καθαρά το τελευταίο με τις βασικές αρχές της εργασιακής θεωρίας της αξίας και πιο συγκεκριμένα την ζωντανή εργασία σαν πηγή δημιουργίας της αξίας και υπεραξίας. Γι' αυτό και ο Μαρξ ξεκινά την ανάλυση στον πρώτο τόμο από την δημιουργία υπεραξίας στην βάση της εργασιακής θεωρίας της αξίας και καταλήγει αργότερα στο κέρδος σαν μία από τις διαμεσολαβημένες, πιο συγκεκριμένες μορφές εμφάνισης της υπεραξίας στην σφαίρα της κυκλοφορίας. Αν αντίθετα ξεκινήσει

κανείς όπως ο Ρικάρντο από το ποσοστό κέρδους χωρίς να εξετάσει αναλυτικά την προέλευση και τη φύση της κατηγορίας του κέρδους και επιμένει στην θέση ότι η ποσότητα εργασίας δημιουργεί, ρυθμίζει το μέγεθος της αξίας (πιο συγκεκριμένα για τον Ρικάρντο, της τιμής) τότε δεν μπορεί να εξηγήσει ικανοποιητικά ούτε το ένα (τιμές) ούτε το άλλο (κέρδος).

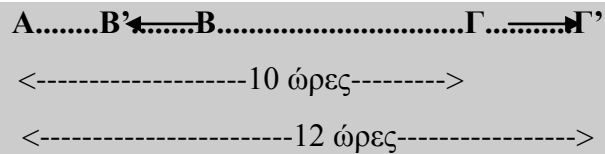
- Απόλυτη υπεραξία

Αμέσως μετά τον ορισμό και την συζήτηση για την υπεραξία και το ποσοστό υπεραξίας, στο κεφάλαιο για την εργάσιμη ημέρα, δηλαδή την διάρκεια της, ο Μαρξ αρχίζει να εισάγει μία σειρά από τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της κεφαλαιακής σχέσης και του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής γενικότερα. Ένα από αυτά είναι η ακόρεστη δίψα και ανάγκη του κεφαλαίου για απόσπαση υπεραξίας η οποία ακολούθως συσσωρεύεται και επεκτείνει την κεφαλαιακή σχέση. Αυτή η ανάγκη δεν είναι αποτέλεσμα υποκειμενικών ιδιομορφιών ή της απληστίας του ενός ή του άλλου καπιταλιστή αλλά αντίθετα πηγάζει αντικειμενικά από την εσωτερική φύση του κεφαλαίου είναι όρος ύπαρξης και επιβίωσης του και εξωτερικεύεται μέσα από την πίεση και την επίδραση του καπιταλιστικού ανταγωνισμού στα επί μέρους κεφάλαια. “Το κεφάλαιο έχει μία μοναδική κινητήρια δύναμη, το κίνητρο να αξιοποιείται, να δημιουργεί υπεραξία, να απορροφά με το σταθερό του μέρος, με τα μέσα παραγωγής, όσο το δυνατόν μεγαλύτερη μάζα υπερεργασίας” (Κεφάλαιο, Τόμος I, σελ. 244).

Έπεται ότι οι προσπάθειες για την συνεχή αύξηση του ποσοστού υπεραξίας δηλαδή για την απομύζηση όλο και μεγαλύτερης μάζας υπεραξίας από δεδομένη ποσότητα εργασιακής δύναμης (μεταβλητού κεφαλαίου) αποτελούν μόνιμο και αναπόσπαστο χαρακτηριστικό του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής όπου η ανταλλακτική αξία και όχι η αξία χρήσης είναι η κυρίαρχη πλευρά του προϊόντος, φτάνοντας μέχρι το σημείο να καθορίσουν και την ίδια την μορφή της εξέλιξης του πολλές φορές.

Η πιο συνηθισμένη και ιστορικά πρότερη μορφή που παίρνουν οι προσπάθειες για αύξηση του ποσοστού υπεραξίας είναι η επέκταση της εργάσιμης ημέρας (με σταθερή την αξία της εργασιακής δύναμης, AB) η οποία αποτελεί μία μεταβλητή ποσότητα με φυσικά καθορισμένη μέγιστη τιμή μεν, αλλά με αρκετά ελαστικά και κοινωνικά καθορίσιμα όρια από την άλλη, από το ΑΓ στο ΑΓ' αυξάνοντας έτσι το ποσοστό υπεραξίας από ΒΓ/AB σε ΒΓ'/AB.

Απόλυτη και σχετική υπεραξία

Την παραγωγή υπεραξίας που προκύπτει από την επέκταση της εργάσιμης ημέρας πέρα από τα κάθε φορά δεδομένα όριά της (ή και από την εντατικοποίηση της εργασίας ώστε να μειώνονται οι νεκροί χρόνοι και να αυξάνεται η ποσότητα παρεχόμενης εργασίας σε ένα δεδομένο χρονικό διάστημα) ονομάζει ο Μαρξ παραγωγή **απόλυτης υπεραξίας (absolute surplus value)**. Από την άλλη πλευρά όπως θα δούμε στα επόμενα την αύξηση στο ποσοστό και την μάζα υπεραξίας που προκύπτουν από την σύντμηση του χρόνου εργασίας που χρειάζεται για την παραγωγή αξίας ίσης με την αξία της εργασιακής δύναμης όταν η τελευταία μειώνεται από αυξήσεις στην παραγωγικότητα της εργασίας ο Μαρξ την ονομάζει παραγωγή **σχετικής υπεραξίας (relative surplus value)**. Στην περίπτωση αυτή το ποσοστό υπεραξίας με αμετάβλητη την διάρκεια της εργάσιμης ημέρας αυξάνεται από $B\Gamma/AB$ σε $B'\Gamma/AB'$.

Στην διαπραγμάτευση για τον καθορισμό της εργάσιμης ημέρας, δηλαδή για τον βαθμό χρησιμοποίησης της εργασιακής δύναμης, και ο εργάτης και ο καπιταλιστής επικαλούνται τους νόμους της ανταλλαγής εμπορευμάτων. Ο καπιταλιστής ζητά να χρησιμοποιήσει όσο γίνεται περισσότερο το εμπόρευμα που έχει αγοράσει, να εκμεταλλευθεί στο έπακρο την αξία χρήσης του, ενώ ο εργάτης αντιτάσσει ότι η χρησιμοποίηση του εμπορεύματος δεν πρέπει να φθάνει μέχρι την καταστροφή του και ότι πούλησε την εργασιακή του δύναμη για μία “κανονική” εργάσιμη ημέρα και μόνο. Όπου υπάρχουν ίσα δικαιώματα η σχετική δύναμη των δύο πλευρών παίζει τον αποφασιστικό ρόλο. Και επειδή ο κάθε εργαζόμενος ξεχωριστά είναι ανίσχυρος μπροστά στην διαπραγματευτική δύναμη του κεφαλαίου η διαμάχη, για τα όρια της εργάσιμης ημέρας ιστορικά γίνεται η πρώτη αφορμή για τον σχηματισμό εργατικών ενώσεων. Ο καθορισμός του περιεχόμενου του όρου “κανονική” εργάσιμη ημέρα γίνεται έτσι το αντικείμενο της ταξικής πάλης ανάμεσα

στο κεφάλαιο και την εργασία και εδώ είναι η πρώτη φορά στο Κεφάλαιο που ο Μαρξ αναφέρει ταυτόχρονα και στην αντιπαλότητά τους τις δύο βασικές τάξεις του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. “Γι’ αυτό στην ιστορία της καπιταλιστικής παραγωγής η ρύθμιση της εργάσιμης ημέρας παρουσιάζεται σαν πάλη για τα όρια της εργάσιμης ημέρας πάλι ανάμεσα στον συνολικό καπιταλιστή δηλαδή την τάξη των καπιταλιστών, και στον συνολικό εργάτη, δηλαδή την εργατική τάξη” (Κεφάλαιο, Τόμος I, σελ. 246).

Επίσης, στην συζήτηση για τον καθορισμό της εργάσιμης ημέρας ο Μαρξ αναφέρει ένα παράδειγμα για τον ρόλο του κράτους στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής. Στην διαμάχη για τον καθορισμό της διάρκειας της εργάσιμης ημέρας που ξεκίνησε με την εγκαθίδρυση του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής και συνεχίζεται μέχρι σήμερα, το αστικό κράτος αρχικά λειτουργεί βοηθητικά και συμπληρώνει τον ρόλο της αστικής τάξης στην διαδικασία της πρωταρχικής συσσώρευσης κεφαλαίου. Αυτό γίνεται με την ολοκλήρωση της απομάκρυνσης, αποξένωσης μεγάλων στρωμάτων του πληθυσμού από τα μέσα παραγωγής και κυρίως τη γη, δημιουργώντας έτσι αναγκαστικά μία τάξη μισθωτών εργατών η οποία στα αρχικά στάδια του καπιταλισμού υποχρεώνεται να εργάζεται κάτω από ιδιαίτερα εκμεταλλευτικές συνθήκες. Όταν όμως σε κάποια φάση αυτή η υπερεκμετάλλευση, δηλαδή η υπερβολικά μεγάλη διάρκεια της εργάσιμης ημέρας κινδυνεύει να υπονομεύσει την κανονική αναπαραγωγή της εργατικής τάξης, δηλαδή την πηγή παραγωγής αξίας και υπεραξίας στον καπιταλισμό, τότε και κάτω από την οικονομική και πολιτική πίεση της εργατικής τάξης το κράτος λειτουργώντας αντικειμενικά προς όφελος της αστικής τάξης σαν σύνολο και της αναπαραγωγής του συστήματος γενικότερα παρεμβαίνει και βάζει κάποια όρια στην διάρκεια και την εντατικότητα της εργάσιμης ημέρας. Όπως αναφέρει ο Μαρξ, δεν είναι το κράτος που επινοεί ή κατασκευάζει τους νόμους κίνησης του συστήματος, απλώς τους αναγνωρίζει και με την εξουσία που διαθέτει μεριμνά ώστε οι επί μέρους συμπεριφορές των κοινωνικών τάξεων ή μερίδων τους να μη ξεφεύγουν συστηματικά από τις ανάγκες αναπαραγωγής του συστήματος. Σχολιάζει λοιπόν ο Μαρξ για τη νομοθεσία γύρω από την εργάσιμη ημέρα, “Είδαμε ότι αυτές οι πολύ λεπτομερειακές διατάξεις που ρυθμίζουν με τόση στρατιωτική ομοιομορφία τη διάρκεια, τα όρια και τα διαλείμματα της εργασίας δεν ήταν καθόλου προϊόντα της φαντασίας των μελών του Κοινοβουλίου. Αναπτύχθηκαν βαθμιαία από τις περιστάσεις σαν φυσικοί νόμοι του

σύγχρονου τρόπου παραγωγής. Η διατύπωσή τους, η επίσημη αναγνώρισή τους και η διακήρυξή τους από το κράτος ήταν το αποτέλεσμα μακρόχρονων ταξικών αγώνων” (Κεφάλαιο, Τόμος I, σελ. 296).

Το τρίτο μέρος του Κεφαλαίου για την παραγωγή της απόλυτης υπεραξίας κλείνει με το κεφάλαιο για το ποσοστό και τη μάζα της υπεραξίας. Η τελευταία ενδιαφέρει ιδιαίτερα την δυναμική ανάλυση της καπιταλιστικής οικονομίας καθώς αποτελεί την βάση για τη συσσώρευση του κεφαλαίου και την ανάπτυξή της. Μάλιστα Όπως θα δούμε στα επόμενα και η θεωρία οικονομικής κρίσης του Μαρξ που αναπτύσσεται στο τρίτο μέρος του τρίτου τόμου του Κεφαλαίου αλλά και οι άλλες μαρξιστικές θεωρίες κρίσης βασίζονται άμεσα στην ποσότητα (μάζα) της συνολικής υπεραξίας (κέρδους) και τη σχέση της είτε με το συνολικά απασχολούμενο κεφάλαιο (Μαρξική θεωρία της πτωτικής τάσης του ποσοστού κέρδους) είτε με το μεταβλητό κεφάλαιο ή τους μισθούς (θεωρία της “συμπίεσης των κερδών” ή της πτώσης του ποσοστού κέρδους λόγω των υψηλών μισθών) είτε με την συνολική ενεργό ζήτηση (θεωρία υποκατανάλωσης).

Ο Μαρξ αναφέρει εδώ τρεις απλούς νόμους που απορρέουν από τον τύπο του ποσοστού υπεραξίας και αφορούν την επίδραση του στην μάζα της υπεραξίας.

Ο **πρώτος νόμος** έχει να κάνει με το ότι η μάζα της υπεραξίας εξαρτάται από το ύψος του ποσοστού υπεραξίας και το συνολικό μεταβλητό κεφάλαιο ή την αξία της εργασιακής δύναμης ανά εργάτη επί τον αριθμό των απασχολούμενων εργατών :

$$S = V \times S/V = N \times v \times (S/V)$$

όπου S = μάζα υπεραξίας, V = συνολικό μεταβλητό κεφάλαιο, S/V = ποσοστό υπεραξίας, N = αριθμός απασχολούμενων εργατών, v = αξία εργασιακής δύναμης.

Αυτό σημαίνει ότι γενικά οι μειώσεις στον αριθμό των απασχολούμενων εργατών μπορούν να αντισταθμίζονται από ανάλογες αυξήσεις στο ποσοστό υπεραξίας, αφήνοντας τη μάζα της υπεραξίας αμετάβλητη. Όμως, και αυτός είναι ο **δεύτερος νόμος** που αναφέρει ο Μαρξ υπάρχουν όρια στον βαθμό και την έκταση που μπορεί να συμβαίνει αυτή η αντιστάθμιση. Τα όρια αυτά τα θέτουν τα φυσικά όρια της εργάσιμης ημέρας που δεν μπορεί να υπερβαίνει τις 24 ώρες. Στο παράδειγμα του πίνακα 7 παρακάτω, η μείωση του αριθμού των εργατών είναι

αδύνατον να αντισταθμισθεί όσον αφορά τη παραγωγή μάζας υπεραξίας με όποια επέκταση της εργάσιμης ημέρας μέσα σε λογικά πλαίσια.

Πίνακας 7

Ζωντανή εργασία, ποσοστό υπεραξίας και μάζα υπεραξίας. (Κεφάλαιο, Τόμος I, κεφ. 9)

Εργάσιμη ημέρα	Αριθμός εργατών (N)	Αξία εργασι- ακής δύναμης (v)	Μεταβλητό κεφάλαιο (V)	Προστιθέ- μενη αξία (V+S)	Υπεραξία (S)
12 ώρες s/v=100%	500	3 δρχ. (6 ώρες)	1500 δρχ. (3000 ώρες)	3000 δρχ. (6000 ώρες)	1500 δρχ. (3000ώρες)
18 ώρες s/v=200%	200	3 δρχ. (6 ώρες)	600 δρχ. (1200 ώρες)	1800 δρχ. (3600 ώρες)	1200 δρχ. (2400 ώρες)

Η αύξηση της εργάσιμης ημέρας από 12 σε 18 ώρες δηλαδή η αύξηση του ποσοστού υπεραξίας από 100% σε 200% δεν αντισταθμίζει την μείωση του απασχολούμενου αριθμού εργατών και έτσι η μάζα της υπεραξίας μειώνεται.

Εδώ ο Μαρξ προετοιμάζει το έδαφος για να συνδέσει την μάζα της υπεραξίας με μία σειρά από άλλα χαρακτηριστικά της εξέλιξης μιας τυπικής καπιταλιστικής οικονομίας όπως είναι η αυξανόμενη οργανική σύνθεση κεφαλαίου (ο λόγος κεφαλαίου - εργασίας που χρησιμοποιείται στην παραγωγική διαδικασία) και η συνακόλουθη πτωτική τάση στο ποσοστό κέρδους.

Πιο συγκεκριμένα, “Αυτός ο αυτονόητος δεύτερος νόμος είναι σπουδαίος για την εξήγηση πολλών φαινομένων που πηγάζουν από την τάση του κεφαλαίου -που θα αναπτύξουμε αργότερα- να ελαττώνει όσο είναι δυνατό τον αριθμό των εργατών που απασχολεί ή το μεταβλητό συστατικό του μέρος που μετατρέπεται σε εργασιακή δύναμη, πράγμα που βρίσκεται σε αντίφαση με την άλλη του τάση να παράγει όσο το δυνατόν μεγαλύτερη μάζα υπεραξίας” (Κεφάλαιο, Τόμος I, σελ. 319 - 320). Αυτό είναι ένα παράδειγμα της διαφοράς της μαρξικής ανάλυσης με άλλες “αρμονικού”

τύπου αναλύσεις της καπιταλιστικής οικονομίας καθώς εδώ βλέπουμε να συνυπάρχουν δύο αντίρροπες εγγενείς τάσεις του συστήματος (ανάγκη για σχετική μείωση του μεταβλητού κεφαλαίου και ανάγκη για όλο και περισσότερη υπεραξία που παράγεται μόνο από το μεταβλητό κεφάλαιο) που αναγκαστικά παράγουν μία εγγενή αντίφαση της οποίας τα αποτελέσματα (σχετική μείωση της μάζας της υπεραξίας σε σχέση με το συνολικά απασχολούμενο κεφάλαιο) αργά ή γρήγορα γίνονται ορατά στην διαδικασία της καπιταλιστικής ανάπτυξης.

Ένας **τρίτος νόμος** που αναφέρει ο Μαρξ σε αυτό το σημείο και είναι επίσης σπουδαίος για την συζήτηση που ακολουθεί (για τον μετασχηματισμό των τιμών των ανάλογων των αξιών σε τιμές παραγωγής στον τρίτο τόμο του Κεφαλαίου) είναι ότι με δεδομένη την αξία της εργασιακής δύναμης και το ποσοστό υπεραξίας η μάζα της υπεραξίας που παράγει (και θα όφειλε να καρπούται) κάθε κεφάλαιο είναι ανάλογη του μεταβλητού κεφαλαίου που απασχολεί. Πλην όμως ξέρουμε ότι η υπεραξία (το κέρδος) επιμερίζεται στα διάφορα κεφάλαια όχι ανάλογα με την ποσότητα μεταβλητού κεφαλαίου που απασχολούν αλλά ανάλογα με το συνολικό (σταθερό και μεταβλητό) μέγεθός τους. “Για την λύση αυτής της φαινομενικής αντίφασης χρειάζονται ακόμη πολλοί ενδιάμεσοι κρίκοι...” αναφέρει ο Μαρξ σχολιάζοντας την προαναφερθείσα τάση της Κλασικής Πολιτικής Οικονομίας και ιδιαίτερα του Ρικάρντο να παίρνει σαν δεδομένη την εξίσωση του ποσοστού κέρδους για τα διάφορα κεφάλαια και να προσπαθεί να την συμβιβάσει με τον τρίτο αυτό νόμο που είναι άμεση συνέπεια της εργασιακής θεωρίας της αξίας δηλαδή της θέσης ότι η αξία και άρα και η τιμή του εμπορεύματος είναι ανάλογη με την συνολική εργασία που έχει ξοδευθεί για την παραγωγή του. Ο Μαρξ αντίθετα, όπως αναφέραμε πιο πάνω εξηγεί πρώτα τη δημιουργία αξίας και υπεραξίας από τη ζωντανή εργασία στην βάση της εργασιακής θεωρίας της αξίας και κατόπιν εισάγει διαδοχικά μία σειρά από ενδιάμεσους παράγοντες (διαφορές στον χρόνο κύκλωσης των κεφαλαίων, διαφορές στην οργανική σύνθεση των κεφαλαίων, διαφορές στην ατομική και κοινωνική αξία σε κάθε κλάδο, κλπ.) όσο η ανάλυση προχωρά σε πιο συγκεκριμένα, πιο περίπλοκα επίπεδα αφαίρεσης. Οι παράγοντες αυτοί επιδρούν με τέτοιο τρόπο ώστε να τροποποιούν σε συγκεκριμένη κατεύθυνση τις τελικές τιμές (τιμές παραγωγής και τιμές αγοράς) οι οποίες έτσι ενσωματώνουν και αντανakλούν την εξίσωση των ποσοστών κέρδους σε σχέση με τις αρχικές τιμές, δηλαδή τις τιμές τις ανάλογες των

αξιών (direct prices) ή της ζωντανής εργασίας, του μεταβλητού κεφαλαίου που απασχολεί κάθε επί μέρους κεφάλαιο.

3.3. Το θέμα του σχηματισμού του γενικού ποσοστού κέρδους και των τιμών παραγωγής

Αναφέραμε στην αρχή πώς η ολοκληρωμένη εκδοχή της εργασιακής θεωρίας της αξίας σαν θεωρία τιμών σε μία καπιταλιστική οικονομία οφείλει παίρνοντας υπ' όψη τα πραγματικά τυπικά χαρακτηριστικά μίας τέτοιας οικονομίας να φθάσει από τις βασικές της απλές και γενικές αρχές (για παράδειγμα ότι μόνο η ζωντανή εργασία δημιουργεί νέα αξία στη σφαίρα της παραγωγής αποκλειστικά, η οποία διατηρείται ποσοτικά στην σφαίρα της κυκλοφορίας και της διανομής) στην όσο το δυνατόν πληρέστερη εξήγηση (θεωρητικά και εμπειρικά αν είναι δυνατόν) των πραγματικών τιμών, αυτών δηλαδή που παρατηρούνται στην κυκλοφορία, στην επιφάνεια της οικονομίας, των τιμών αγοράς.

Ένα τέτοιο τυπικό χαρακτηριστικό μίας καπιταλιστικής οικονομίας είναι ότι η μάζα του κέρδους, (η μορφή δηλαδή που παίρνει η υπεραξία αρχικά στον τρίτο τόμο του Κεφαλαίου⁴, όπου εξετάζονται όχι μόνο η παραγωγή της αλλά και η κυκλοφορία και διανομή της στα διάφορα τμήματα και μερίδες του συνολικού κεφαλαίου) που αποσπών τα ατομικά, επί μέρους κεφάλαια δεν είναι ανάλογη του συστατικού μέρους τους που αντιπροσωπεύει μεταβλητό κεφάλαιο (v) και είναι το μόνο που παράγει υπεραξία σύμφωνα με τις αρχές της εργασιακής θεωρίας της αξίας. Αντίθετα, σαν αποτέλεσμα του κεφαλαιακού ανταγωνισμού το κέρδος που αποσπά κάθε κεφάλαιο είναι ανάλογο του συνολικού του μεγέθους, δηλαδή του αθροίσματος σταθερού και μεταβλητού κεφαλαίου ($c+v$). Αυτό το γεγονός συσκοτίζει σε κάποιο βαθμό την πραγματική προέλευση της υπεραξίας δίνοντας παράλληλα αφορμή για

---

⁴Ο Μαρξ αναφέρει στην αρχή του τρίτου τόμου του Κεφαλαίου ο οποίος έχει τον υπότιτλο "η καπιταλιστική διαδικασία παραγωγής στο σύνολό της" τα εξής: "Όσο για το θέμα του τρίτου τόμου ... χρειάζεται να εντοπισθούν και να περιγραφούν οι συγκεκριμένες μορφές που προκύπτουν από την διαδικασία κίνησης του κεφαλαίου όταν το εξετάζουμε σαν σύνολο. Έτσι οι μορφές του κεφαλαίου, όπως τις αναπτύσσουμε σε αυτόν τον τόμο, πλησιάζουν βαθμιαία προς την μορφή με την οποία εμφανίζονται στην επιφάνεια της κοινωνίας, στην αμοιβαία επένεργεια των διαφόρων κεφαλαίων, στον ανταγωνισμό και στην καθημερινή συνείδηση των ίδιων των παραγόντων της παραγωγής" (Κεφάλαιο, τομ. III, σελ. 39-40)

την φετιχιστική θεώρηση (άποψη) της νεοκλασικής θεωρίας ότι το κεφάλαιο “παράγει” ή “δημιουργεί” το μέρος εκείνο της νέας αξίας που παίρνει την μορφή του κέρδους. Όπως γράφει ο Μαρξ, “Σαν το υποτιθέμενο παράγωγο του συνολικού προκαταβεβλημένου κεφαλαίου η υπεραξία παίρνει τη μετασχηματισμένη μορφή του κέρδους” (Κεφάλαιο, Τόμος III, σελ. 54).

Έχουμε δηλαδή σε αυτό το σημείο (αρχή του τρίτου τόμου του Κεφαλαίου) ότι το κάθε επί μέρους κεφάλαιο αποσπά υπεραξία από τους εργάτες που απασχολεί και συνεισφέρει στην συνολική κοινωνική υπεραξία ανάλογα με το μέγεθος του μεταβλητού μέρους του και με το ποσοστό υπεραξίας το οποίο υποθέτουμε ότι είναι κοινό για όλους τους κλάδους της οικονομίας. Από την άλλη πλευρά κάθε κεφάλαιο *ιδιοποιείται* με την μορφή του κέρδους το μέρος εκείνο της συνολικής υπεραξίας το οποίο του αναλογεί (π), κατ’ αναλογία με το συνολικό μέγεθός του ($c+v$). Με άλλα λόγια τα ποσοστά κέρδους [$r = \pi/(c+v)$]; έχουν την τάση να εξισώνονται για τα (αντιπροσωπευτικά όπως θα δούμε στο κεφάλαιο για την θεωρία του ανταγωνισμού) κεφάλαια των διαφορετικών κλάδων παραγωγής και να σχηματίζεται έτσι ένα γενικό (δηλαδή κοινό για όλα τα επί μέρους κεφάλαια), μέσο ποσοστό κέρδους για την οικονομία συνολικά. Η ύπαρξη του τελευταίου σε μία πραγματική οικονομία αποτελεί επομένως ένα δεδομένο στοιχείο και για την μαρξική αλλά και για την νεοκλασική και τις άλλες θεωρίες (εκτός της θεωρίας του μονοπωλιακού κεφαλαίου) και πρέπει να ληφθεί υπ’ όψιν και να εξηγηθεί από τις βασικές αρχές της κάθε θεωρίας.

Η πραγματική διαδικασία που επιφέρει αυτήν την τάση για εξίσωση των ποσοστών κέρδους είναι η διαδικασία του καπιταλιστικού ανταγωνισμού που επιδρά πάνω στις τιμές αγοράς των (αντιπροσωπευτικών) κεφαλαίων κάθε κλάδου (βλέπε πίνακα 10) μέσω της διαφορικής ροής του κεφαλαίου μέσα και έξω από κάθε κλάδο. Συγκεκριμένα, όταν κάποιος ή κάποιοι κλάδοι παρουσιάζουν μεγαλύτερα ποσοστά κέρδους από τους υπόλοιπους (ή το κοινωνικό μέσο ποσοστό κέρδους), τότε η ροή του διαθέσιμου κοινωνικού κεφαλαίου προσανατολίζεται περισσότερο προς αυτούς τους κλάδους με αποτέλεσμα ο ρυθμός αύξησης της προσφοράς τους να επιταχύνεται και με δεδομένο τον ρυθμό αύξησης (μεταβολής) της ζήτησης να μειώνονται οι τιμές τους και επομένως και τα ποσοστά κέρδους τους. Από την άλλη πλευρά, η ίδια διαδικασία με βάση την διαφορική ροή του κεφαλαίου οδηγεί στην άνοδο των ποσοστών κέρδους των κεφαλαίων που αρχικά παρουσιάζουν χαμηλή κερδοφορία και

έτσι τα ποσοστά κέρδους όλων των κλάδων παρουσιάζουν μία γενική τάση για εξίσωση ιδίως όταν εξετάζεται η διαχρονική συμπεριφορά τους σε ένα αρκετά μακροχρόνιο πλαίσιο.

Στο κεφάλαιο για την θεωρία του καπιταλιστικού ανταγωνισμού θα εξετάσουμε πιο συγκεκριμένα αυτήν την “τάση για εξίσωση” (“tendential equalization”) των ποσοστών κέρδους και θα δούμε ότι δεν έχει την έννοια της απόλυτης σύγκλισης (convergence) σε κάποιο σημείο μακροχρόνιας ισορροπίας (long-run equilibrium) με την απόλυτη εξομοίωση των επί μέρους ποσοστών κέρδους, αντίστοιχο με αυτό της νεοκλασικής θεωρίας. Αντίθετα, στην μαρξική θεωρία του καπιταλιστικού ανταγωνισμού οι τιμές παραγωγής λειτουργούν σαν το κέντρο βαρύτητας (“gravitational center”) γύρω από το οποίο διαρκώς κυμαίνονται οι τιμές αγοράς. Η διακύμανση αυτή αποτελεί μία διαδικασία που χαρακτηρίζει την φύση της “τάσης για ρύθμιση” (“tendential regulation”) των τιμών αγοράς από τις τιμές παραγωγής, την συνακόλουθη “τάση για εξίσωση” των ποσοστών κέρδους και η οποία συμβαίνει σε μία αρκούντως μακροχρόνια περίοδο.

Η εργασιακή θεωρία της αξίας οφείλει επομένως να ενσωματώσει στην δομή της το γεγονός ότι οι (αναλυτικές, θεωρητικές) τιμές που βρίσκονται πλησιέστερα στις πραγματικές τιμές, δηλαδή τις τιμές αγοράς, και που ήδη ο Α. Σμιθ τις ονόμαζε “φυσικές τιμές” (natural prices) ενώ ο Ντ. Ρικάρντο και όπως θα δούμε και ο Μαρξ τις ονομάζει τιμές παραγωγής (prices of production), εμπεριέχουν (αντανακλούν) ένα γενικό ποσοστό κέρδους. Αυτό είναι αναγκαίο γιατί οι τιμές οι ανάλογες των αξιών (direct prices) που αποτελούν τις (υποθετικές) τιμές των δύο πρώτων τόμων του Κεφαλαίου -αν πάρουμε σαν δεδομένο ότι οι διαφορετικοί οικονομικοί κλάδοι χαρακτηρίζονται από διαφορετικές οργανικές συνθέσεις κεφαλαίου και ότι το ποσοστό υπεραξίας είναι κοινό για όλους τους κλάδους- δίνουν (περιέχουν) διαφορετικά κλαδικά ποσοστά κέρδους (βλέπε πίνακα 8) εξετάζοντας πάντα τα “αντιπροσωπευτικά” κεφάλαια των διαφορετικών κλάδων της οικονομίας.

Πίνακας 8: Τιμές ανάλογες των αξιών και άμεσα ποσοστά κέρδους

$$c_1 + v_1 + s_1 = p_1 \quad r_1 = s_1 / (c_1 + v_1) = \frac{\frac{s_1}{v_1}}{\frac{c_1}{v_1} + 1} \quad \text{Αν } c_1/v_1 > c_2/v_2$$

$$\Rightarrow \text{και } s_1/v_1 = s_2/v_2$$

$$c_2 + v_2 + s_2 = p_2 \quad r_2 = s_2 / (c_2 + v_2) = \frac{\frac{s_2}{v_2}}{\frac{c_2}{v_2} + 1} \quad \text{τότε } r_1 < r_2$$

---

p = τιμή, r = ποσοστό κέρδους

Επί πλέον αυτή η ενσωμάτωση στις τιμές του γενικού ποσοστού κέρδους πρέπει να γίνει με τέτοιο τρόπο ώστε να αποτελεί απλώς συγκεκριμενοποίηση της προηγούμενης ανάλυσης και να μη βρίσκεται σε αντίφαση με το μέχρι τώρα σώμα της θεωρίας. Αν οι τιμές που ρυθμίζουν τις τιμές αγοράς περιέχουν ένα γενικό ποσοστό κέρδους, η θεωρία θα πρέπει να μπορεί να εξηγήσει τον σχηματισμό του μέσα από το σχήμα:

αξία → ανταλλακτική αξία → τιμή, και υπεραξία → κέρδος όπου δηλαδή η αξία και η μορφή της στην κυκλοφορία ρυθμίζει (regulates) τις πιο συγκεκριμένες μορφές της, την τιμή παραγωγής και την τιμή αγοράς και η υπεραξία που παράγεται στην παραγωγή από την ζωντανή εργασία ρυθμίζει την ποσότητα του κέρδους που εμφανίζεται και διανέμεται στην σφαίρα της κυκλοφορίας σαν αντανάκλαση ή σαν μορφή της υπεραξίας. Αυτό γιατί όπως έχουμε αναφέρει στην αρχική συζήτηση για τον νόμο της αξίας, σύμφωνα με τον τελευταίο οι κατηγορίες της κυκλοφορίας δηλαδή οι τιμές και τα κέρδη (εισοδήματα) ρυθμίζουν την άναρχη αναπαραγωγή της καπιταλιστικής οικονομίας και οι κατηγορίες της παραγωγής, αξία και υπεραξία ρυθμίζουν με τη σειρά τους τις κατηγορίες της κυκλοφορίας, έτσι γίνονται οι θεμελιώδεις ρυθμιστές της όλης διαδικασίας της αναπαραγωγής. Επομένως για να ισχύουν οι προτάσεις της εργασιακής θεωρίας της αξίας που θέλουν την εργασία και τις εργασιακές αξίες σαν τους θεμελιώδεις ρυθμιστές του συστήματος η θεωρητική

σύνδεση των αρχικών γενικών εννοιών με τις τελικές, συγκεκριμένες (βλέπε την περιγραφή της θεωρητικής διαδικασίας στον πίνακα 9) πρέπει να είναι και διακριτή και πλήρως καθορισμένη.

Πίνακας 9: Ανταγωνισμός, γενικό ποσοστό κέρδους και τιμές παραγωγής.

Πραγμα- τική Διαδικασία	Διαφορι- κή κερ- δοφορία κλάδων ⇒	Διαφορι- κή κεφαλαίου ⇒	Ρυθμός αύξησης προσφοράς ↑↓	Τιμές αγοράς ↓↑ ⇒	Ίσα ποσοστά κέρδους
Θεωρητική Διαδικασία	Αξίες (παρα- γωγή) →	Μορφή της αξίας (κυκλο- φορία) →	Τιμές α- νάλογες των αξιών →	Τιμές Παραγω- γής →	Τιμές Αγοράς

Να σημειωθεί εδώ ότι τα προβλήματα της εργασιακής θεωρίας της αξίας του Ρικάρντο πηγάζουν από το ότι ξεκινά την ανάλυση του θεωρητικού προσδιορισμού των τιμών με το μέσο ποσοστό κέρδους σαν δεδομένο και προσπαθεί να συμβιβάσει την ίση κερδοφορία των επί μέρους κεφαλαίων που αντανακλούν οι τιμές παραγωγής με την αρχή της εργασιακής θεωρίας της αξίας ότι ο χρόνος εργασίας που απαιτείται για την παραγωγή ενός εμπορεύματος είναι το κέντρο βαρύτητας, η ρυθμιστική αρχή της τιμής παραγωγής του εμπορεύματος. Αντίθετα ο Μαρξ παρατηρεί ότι το γενικό ποσοστό κέρδους προϋποθέτει την εξήγηση της καταγωγής του κέρδους, αυτό οδηγεί στην ανάλυση της παραγωγής υπεραξίας και των κοινωνικών σχέσεων που επιτρέπουν την δημιουργία της στην διαδικασία παραγωγής, και άρα στην ανάλυση και τον ορισμό της αξίας. Η τελευταία ορίζεται σαν ένα απόλυτο μέγεθος με ξεχωριστή υπόσταση, σαν η μορφή που παίρνει η αντικειμενοποιημένη αφηρημένη εργασία στην αρχή του πρώτου τόμου του Κεφαλαίου.

τιμές παραγωγής και r_{general} → κέρδος → υπεραξία → αξία → → εργασία

Έτσι σε αυτήν την λογική αλληλουχία οι τιμές (παραγωγής), το κέρδος και το ποσοστό κέρδους δεν εμφανίζονται σαν αυθαίρετες κατηγορίες που ανήκουν αποκλειστικά στην σφαίρα της κυκλοφορίας αλλά σαν οι καθορισμένες εκφράσεις (τροποποιημένες αντανακλάσεις) των κατηγοριών της σφαίρας της παραγωγής και των κοινωνικών σχέσεων παραγωγής που αυτές εκφράζουν. Στην συνέχεια του γράμματος στον Kugelmann (11 Ιουλίου 1868) που αναφέραμε πιο πάνω, ο Μαρξ σχολιάζει την προσέγγιση του Ρικάρντο στο θέμα της έκθεσης του νόμου της αξίας και των προβλημάτων που εμπεριέχουν για αυτήν οι τιμές παραγωγής, “... Αν κάποιος θα ήθελε από την αρχή να εξηγήσει όλα τα φαινόμενα που μοιάζουν να αντιβαίνουν τον νόμο τότε θα έπρεπε να παρουσιάσει την επιστήμη πριν από την επιστήμη. Αυτό είναι ακριβώς το λάθος του Ρικάρντο που στο πρώτο κεφάλαιο για την αξία παίρνει σαν δεδομένες όλων των ειδών τις κατηγορίες οι οποίες δεν έχουν ακόμη αναπτυχθεί για να δείξει την συμβατότητα τους με τον νόμο της αξίας”.

Επίσης θα πρέπει να επισημάνουμε εδώ και πάλι ότι το πρόβλημα που συζητάμε δεν είναι αυτό του “μετασχηματισμού των αξιών σε τιμές” όπως συνήθως αναφέρεται στην βιβλιογραφία αλλά του μετασχηματισμού μίας μορφής της αξίας, μίας κατηγορίας τιμών (των τιμών εκείνων των εκφρασμένων σε χρηματικούς όρους που είναι ανάλογες των αξιών οι οποίες με τη σειρά τους είναι εκφρασμένες σε ώρες αφηρημένης εργασίας, “direct prices”) σε άλλη μορφή της αξίας (τιμές παραγωγής) αν και για συντομία αναφερόμαστε παρακάτω στις πρώτες απλώς σαν αξίες. Οι αξίες και οι τιμές ανήκουν σε διαφορετικές, ξεχωριστές θεωρητικές διαστάσεις και είναι πάντοτε ποιοτικά και ποσοτικά διαφορετικές μεταξύ τους. Το ίδιο ισχύει για την υπεραξία και το κέρδος και έτσι στη συζήτηση αυτή η υπεραξία είναι στην πραγματικότητα πάντοτε κάποια χρηματική έκφραση της (οριζόμενης σε ώρες αφηρημένης εργασίας) υπεραξίας.

Ο παρακάτω πίνακας δείχνει την εξαγωγή των τιμών παραγωγής σύμφωνα με τη μέθοδο που ακολουθεί ο Μαρξ στον τρίτο τόμο του Κεφαλαίου. Καθώς οι τρεις διαφορετικοί κλάδοι χαρακτηρίζονται από διαφορετικές οργανικές συνθέσεις κεφαλαίου (c/v) αλλά το ίδιο ποσοστό υπεραξίας (s/v) η αποτίμηση του προϊόντος σε όρους άμεσων τιμών δίνει διαφορετικά κλαδικά ποσοστά κέρδους. Η κατάσταση αυτή αντιβαίνει όπως αναφέραμε τη λογική του καπιταλιστικού ανταγωνισμού που

επιβάλλει την ανταμοιβή του κάθε κεφαλαίου (με κέρδος) ανάλογα με το συνολικό μέγεθος του και όχι ανάλογα με το μέγεθος του μεταβλητού κεφαλαίου που απασχολεί. Έτσι, ο Μαρξ κατασκευάζει τις τιμές παραγωγής (P_i') παίρνοντας το κόστος κάθε κλάδου $(C+V)_i$ και πολλαπλασιάζοντας το με το μέσο ποσοστό κέρδους για όλη την οικονομία. Το κέρδος κάθε κλάδου (Π_i) που προκύπτει με αυτόν τον τρόπο προστιθέμενο στο κόστος παραγωγής δίνει την τιμή παραγωγής που εμπεριέχει τώρα το μέσο ποσοστό κέρδους. Οι τιμές παραγωγής, κατασκευασμένες με αυτόν τον τρόπο προέρχονται από τις άμεσες τιμές, είναι στην ουσία οι τελευταίες τροποποιημένες μερικά λόγω των μεταφορών αξίας και υπεραξίας που συμβαίνουν από τους κλάδους με χαμηλή οργανική σύνθεση κεφαλαίου (κλάδος III στο παράδειγμα) προς τους κλάδους με υψηλή οργανική σύνθεση κεφαλαίου (κλάδος I στο παράδειγμα).

α) Μεταφορές αξίας από κλάδο σε κλάδο για το σχηματισμό των **τιμών παραγωγής** (P_i') και του γενικού ποσοστού κέρδους

Σύνολο οικονομίας

Κλάδοι	Q_i	C_i	V_i	S_i	$P_i =$ άμεση τιμή	r_i	$P_i' =$ Τιμή παραγω- γής	$p' = P_i' / Q_i$	$\Pi_i = P_i' - (C+V)_i$
I	100	1000	1000	1000	3000	50%	3333.33	33.33	1333.33
II	100	500	1000	1000	2500	66.6%	2500	25	1000
III	100	0	1000	1000	2000	100%	1666.6	16.66	666.6
Σύνολο	300	1500	3000	3000	7500	66.6%	7500		3000

$s/v = 100\%$, $E = 1$ ευρώ/ώρα, $\Lambda_1 = 3000$ ώρες, $\Lambda_2 = 2500$ ώρες, $\Lambda_3 = 2000$ ώρες.

Στο τέλος του κεφαλαίου για το ποσοστό και τη μάζα της υπεραξίας ο Μαρξ γράφει πως “Το κεφάλαιο αρχικά υποτάσσει την εργασία με τους τεχνικούς όρους κάτω από τους οποίους την βρίσκει ιστορικά. Γι’ αυτό δεν μεταβάλλει αμέσως τον τρόπο παραγωγής” (Κεφάλαιο, Τόμος I, σελ. 324).

Να σημειωθεί ότι εδώ και στα αμέσως επόμενα κεφάλαια που πραγματεύονται τις μορφές που παίρνει η διαδικασία εργασίας διαχρονικά, ο όρος τρόπος παραγωγής χρησιμοποιείται με την πιο στενή, κυριολεκτική του έννοια που αφορά την οργάνωση και τις αρχές της παραγωγικής διαδικασίας.

Η διαφορά ανάμεσα στην παραγωγή απόλυτης υπεραξίας και την παραγωγή σχετικής υπεραξίας (βλέπε το επόμενο μέρος) έγκειται ακριβώς στο ότι για την παραγωγή σχετικής υπεραξίας αλλάζει κάθε φορά ο τρόπος παραγωγής, επαναστατικοποιείται η παραγωγική διαδικασία ο έλεγχος και η οργάνωση της οποίας έχουν ξεφύγει τώρα από τους άμεσους παραγωγούς και έχουν περάσει στα χέρια του κεφαλαίου που τους απασχολεί και του καπιταλιστή που είναι ο υποκειμενικός φορέας του. Όπως παρατηρεί ο Μαρξ, ενώ από τη σκοπιά της διαδικασίας εργασίας (ανεξάρτητα από το κοινωνικό πλαίσιο, από τον τρόπο παραγωγής με την ευρεία έννοια μέσα στο οποίο διεξάγεται) ο εργάτης χρησιμοποιεί (απασχολεί) τα μέσα εργασίας και παραγωγής, από την οπτική γωνία της διαδικασίας αξιοποίησης (της πρόσθετης πλευράς που παίρνει η παραγωγική διαδικασία σε μία καπιταλιστική οικονομία συγκεκριμένα) είναι τα μέσα παραγωγής που απασχολούν και καταναλώνουν τον εργάτη. Αυτό συμβαίνει γιατί τα μέσα παραγωγής δεν είναι πλέον μόνο κάποιοι αντικειμενικοί συντελεστές στην παραγωγική διαδικασία αλλά είναι τα μέσα απόσπασης της υπερεργασίας των άμεσων παραγωγών. Εκφράζουν δε την καταναγκαστική κοινωνική σχέση, την κεφαλαιακή σχέση και την εγγενή ανάγκη του κεφαλαίου να αξιοποιείται, να αυτοεπεκτείνεται σαν αξία και αυτό με δεδομένα τα φυσικά όρια της εργάσιμης ημέρας, από ένα ιστορικό σημείο και έπειτα γίνεται κατορθωτό μόνο με συνεχείς αλλαγές στις αρχές που διέπουν την εργασιακή διαδικασία.

Οι αλλαγές αυτές που επαναστατικοποιούν συνεχώς την παραγωγική διαδικασία είναι και το θέμα που περιγράφεται και αναλύεται στο αμέσως επόμενο, τέταρτο μέρος όπου πρώτα συζητείται αναλυτικά η έννοια της σχετικής υπεραξίας και κατόπιν οι τρόποι με τους οποίους το κεφάλαιο επιδιώκει και καταφέρνει να την αποσπά σε συστηματική βάση από τους άμεσους παραγωγούς.

---

4. ΕΡΓΑΣΙΑΚΗ ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΑ ΚΑΙ ΤΕΧΝΙΚΗ ΠΡΟΟΔΟΣ

4.1. Η παραγωγή της σχετικής υπεραξίας

Όπως έχουμε προαναφέρει (βλέπε παραπάνω, σελ. 60) σε αντίθεση με την παραγωγή της απόλυτης υπεραξίας όπου η αξία της εργασιακής δύναμης θεωρείται δεδομένη και η αύξηση στο ποσοστό και τη μάζα υπεραξίας προκύπτει από την επέκταση της εργάσιμης ημέρας, στην παραγωγή σχετικής υπεραξίας η εργάσιμη ημέρα θεωρείται δεδομένη και η αύξηση στο ποσοστό και τη μάζα της υπεραξίας είναι αποτέλεσμα της μείωσης της αξίας της εργασιακής δύναμης και επομένως της νέας κατανομής της εργάσιμης ημέρας ανάμεσα στα δύο συστατικά της, την αναγκαία εργασία και την υπερεργασία.

Η τάση για όλο και μεγαλύτερη παραγωγή σχετικής υπεραξίας είναι μία εγγενής τάση στην καπιταλιστική οικονομία και από τις σπουδαιότερες για την ανάλυση και κατανόηση της εξέλιξης και των μακροχρόνιων δομικών χαρακτηριστικών της. Δεν προέρχεται όμως από κάποια συνειδητή προσπάθεια των καπιταλιστών να μειώσουν την αξία της εργασιακής δύναμης και να αυξήσουν έτσι απ' ευθείας το ποσοστό και τη μάζα της υπεραξίας για το κεφάλαιό τους ατομικά, και την οικονομία γενικότερα. Όπως εκθέτει αναλυτικά ο Μαρξ, η θεμελιώδης τάση που είναι η γενεσιουργός αιτία της όλης διαδικασίας παραγωγής σχετικής υπεραξίας είναι η ανάγκη που επιβάλλουν οι νόμοι του ανταγωνισμού σε κάθε ατομικό καπιταλιστή να προσπαθεί να μειώνει την αξία του όποιου εμπορεύματος παράγει. Ο σκοπός για τον οποίο κάθε καπιταλιστής επιδιώκει να μειώνει συνέχεια την (ατομική) αξία του εμπορεύματος του κάτω από την δεδομένη μέση κοινωνική αξία του εμπορεύματος στην αγορά είναι ότι έτσι μπορεί ταυτόχρονα και να αποσπάσει περισσότερη υπεραξία από πριν πουλώντας το εμπόρευσμά του κάτω από την κοινωνική του αξία αλλά πάνω από την ατομική του αξία (βλέπε παρακάτω το παράδειγμα του πίνακα 10), αλλά και να ανταγωνισθεί από καλύτερη θέση και με ευνοϊκότερους όρους τα

αντίπαλα ατομικά κεφάλαια, αποσπώντας από αυτά μερίδιο αγοράς ή/και αποκρούοντας επιτυχημένα αντίστοιχες επιθέσεις τους. Με άλλα λόγια, όπως αναφέρει ο Μαρξ η μάχη του ανταγωνισμού διεξάγεται με όπλο την μείωση της αξίας (του κόστους παραγωγής και της τιμής πιο συγκεκριμένα) των εμπορευμάτων, ο καπιταλιστικός ανταγωνισμός είναι ένας πόλεμος ανάμεσα στα επί μέρους ατομικά κεφάλαια που δεν έχουν τίποτε να κάνουν με τους παθητικούς λήπτες τιμών (price-takers) της θεωρίας του τέλει ανταγωνισμού. Από την άλλη πλευρά το μέσον για την επίτευξη αυτής της μείωσης της αξίας του παραγόμενου εμπορεύματος είναι η αλλαγή, η ανατροπή των κάθε φορά δεδομένων της εργασιακής διαδικασίας. Αυτή η αλλαγή αναγκαστικά γίνεται σε μία πιο “ορθολογική” κατεύθυνση από τη σκοπιά του κεφαλαίου, δηλαδή από τη σκοπιά της όσο το δυνατόν μεγαλύτερης παραγωγής (πιο κατάλληλα απόσπασης) υπεραξίας.

Πίνακας 10.

Αύξηση παραγωγικότητας, μοναδιαία αξία και πρόσθετη υπεραξία (Κεφάλαιο, Τόμος I, κεφ. 10).

$c = \$1$	Τεχνική A $\Rightarrow$	$Q=12$ μονάδες	$l=v+s=\$24/12=$ \$2	$\lambda=c+l=\$1+\$2=$ \$3
$c = \$1$	Τεχνική B $\Rightarrow$	$Q=24$ μονάδες	$l=v+s=\$24/24=$ \$1	$\lambda=c+l=\$1+\$1=$ \$2

Εργάσιμη ημέρα = 12 ώρες, 1 ώρα εργασίας = 1 ουγκιά χρυσός, 1 ουγκιά χρυσός = \$2 (νομισματική τιμή, mint price).

c = σταθερό κεφάλαιο ανά μονάδα προϊόντος, Q = προϊόν, l = ζωντανή εργασία (νέα αξία) ανά μονάδα προϊόντος, v = μεταβλητό κεφάλαιο ανά μονάδα προϊόντος, s = υπεραξία, λ = συνολική αξία ανά μονάδα προϊόντος

Αν υποθέσουμε ότι η συνολική αξία της εργασιακής δύναμης που χρησιμοποιείται είναι $V = \$20$ τότε με την τεχνική A η συνολική αξία είναι $w \times Q = 3 \times 12 = \$36$, και η υπεραξία $s = (\lambda - c - v) \times Q = (\$3 - \$1 - \$1.666) \times 12 = \$36 - \$12 - \$20 = \$4$.

Με την περισσότερο παραγωγική τεχνική B παράγονται 24 αντί 12 μονάδες του εμπορεύματος στον ίδιο χρόνο εργασίας (η συνολικά παραγόμενη αξία μένει δηλαδή η ίδια) και άρα σε κάθε μονάδα του εμπορεύματος επιμερίζεται τώρα λιγότερη αξία από πριν, δηλαδή \$1 αντί \$2, ενώ υποθέτουμε ότι το σταθερό κεφάλαιο ανά μονάδα προϊόντος παραμένει σταθερό. Αν υποθέσουμε ότι το εμπόρευμα πωλείται κάτω από την μέση (κοινωνική) του αξία (\$3) για να εκτοπίσει το εμπόρευμα κάποιων άλλων παραγωγών, αλλά πάνω από την ατομική του αξία (\$2), δηλαδή $\lambda_p = \$2.5$, τότε η συνολική υπεραξία αυξάνεται, $s = (\lambda_p - c - v) \times Q = (\$2.5 - \$1 - \$0.833) \times 24 = \$60 - \$24 - \$20 = \$16$.

Αυτή η διαφορά ανάμεσα στην μάζα της υπεραξίας κατά την πρώτη και τη δεύτερη περίπτωση, δηλαδή η **πρόσθετη υπεραξία** ($\$16 - \$4 = \$12$) είναι το κίνητρο για την υιοθέτηση (εισαγωγή) της τεχνικής B που όπως θα δούμε συνήθως συνεπάγεται (συνοδεύεται από) ριζικές αλλαγές στη σύνθεση και τα στοιχεία της παραγωγικής διαδικασίας που κυρίως παίρνουν την μορφή της αύξησης του συνολικά απασχολούμενου σταθερού κεφαλαίου σε σχέση με το συνολικό μεταβλητό κεφάλαιο στο εσωτερικό της διαδικασίας της καπιταλιστικής συσσώρευσης.

Γράφει ο Μαρξ γι' αυτό το θέμα όπως συγκρίνει την παραγωγή απόλυτης και σχετικής υπεραξίας "Ενώ λοιπόν κατά την παραγωγή της υπεραξίας στην μορφή που την εξετάζαμε ως τώρα υποθέταμε δεδομένο τον τρόπο της παραγωγής, για την παραγωγή υπεραξίας με την μετατροπή αναγκαίας εργασίας σε υπερεργασία δεν αρκεί καθόλου να γίνει το κεφάλαιο κύριος της διαδικασίας εργασίας με την ιστορικά κληρονομημένη ή υπάρχουσα μορφή της και να παρατείνει απλώς τη διάρκειά της. Πρέπει να ανατρέψει τους τεχνικούς και κοινωνικούς όρους της διαδικασίας εργασίας δηλαδή τον ίδιο τον τρόπο παραγωγής για να ανεβάσει την παραγωγική δύναμη της εργασίας..." (Κεφάλαιο, Τόμος I, σελ. 330).

Έχουμε δηλαδή μέχρι τώρα πως ο καπιταλιστικός ανταγωνισμός επιτάσσει συνεχείς προσπάθειες από την πλευρά κάθε ατομικού καπιταλιστή για μείωση της μοναδιαίας αξίας των εμπορευμάτων που παράγουν ανεξάρτητα από τη συγκεκριμένη αξία χρήσης τους, μέσα από την συνεχή διαφοροποίηση της εργασιακής διαδικασίας. Το κίνητρο για το κεφάλαιο που πρώτο θα υιοθετήσει μία πιο παραγωγική τεχνική είναι η πρόσθετη υπεραξία που προκύπτει από τη διαφορά ατομικής και κοινωνικής αξίας για το εμπόρευμα και επί πλέον το αυξημένο μερίδιο αγοράς όπως επίσης και η δυνατότητα να οδηγήσει τους ανταγωνιστές του σε χρεοκοπία κατεβάζοντας την τιμή

του εμπορεύματος ακόμη και κάτω από το κόστος παραγωγής των ανταγωνιστικών κεφαλαίων. Αυτό συνεπάγεται ότι και τα υπόλοιπα κεφάλαια δεν έχουν άλλη επιλογή από το να ακολουθήσουν σε αυτή τη διαδικασία και να προσπαθήσουν να υιοθετήσουν και αυτά την περισσότερο παραγωγική τεχνική ή κάποια άλλη ακόμη πιο αποτελεσματική. Όταν μετά από κάποιο διάστημα η χρησιμοποίηση της καινούργιας τεχνικής γενικευθεί, εξαφανίζεται η πρόσθετη υπεραξία των πιο παραγωγικών κεφαλαίων και τότε και μόνο τότε η κοινωνική αξία του εμπορεύματος μειώνεται (στο παράδειγμα του πίνακα 12 από \$3 σε \$2). Αν τώρα το εμπόρευμα τυχαίνει να είναι είτε ένα από τα εμπορεύματα που τυπικά καταναλώνεται από τους εργαζόμενους για την αναπαραγωγή τους είτε κάποιο από τα μέσα παραγωγής που τυπικά χρησιμοποιούνται στην παραγωγή αυτών των εμπορευμάτων, τότε η αξία της εργασιακής δύναμης μειώνεται και μειώνεται ανάλογα με τη σπουδαιότητα της αξίας αυτού του εμπορεύματος Στην συνολική αξία της εργασιακής δύναμης. “Η αξία των εμπορευμάτων είναι αντιστρόφως ανάλογη προς την παραγωγική δύναμη της εργασίας. Το ίδιο ισχύει και για την αξία της εργασιακής δύναμης, επειδή καθορίζεται από αξίες εμπορευμάτων” (Κεφάλαιο, Τόμος I, σελ. 334). Έτσι, μετά την πτώση της αξίας της εργασιακής δύναμης συνεπάγεται ότι με τη διάρκεια της εργάσιμης ημέρας δεδομένη, έχουμε τώρα μία αύξηση στη μάζα και το ποσοστό της υπεραξίας για το σύνολο της οικονομίας.

Άρα έχουμε το ακόλουθο σχήμα:

καπιταλιστικός ανταγωνισμός (για πρόσθετη υπεραξία, επιβίωση, επέκταση (=συσσώρευση) των ατομικών κεφαλαίων) -----> τροποποίηση της διαδικασίας εργασίας (τυπικά μέσω της συσσώρευσης κεφαλαίου) -----> άνοδος της παραγωγικότητας της εργασίας -----> πτώση στη μοναδιαία αξία των εμπορευμάτων (άρα και αυτών που εισέρχονται στην αναπαραγωγή της εργασιακής δύναμης) -----> πτώση της αξίας της εργασιακής δύναμης -----> αύξηση του ποσοστού και της μάζας της (σχετικής) υπεραξίας.

Το παρακάτω παράδειγμα δείχνει με άλλο τρόπο πως οι διαφορές στην μηχανοποίηση και κεφαλαιοποίηση της παραγωγικής διαδικασίας στο εσωτερικό ενός κλάδου (του κλάδου I στο παράδειγμα αυτό) μεταφράζονται σε διαφορετική

κερδοφορία μεταξύ των επιχειρήσεων του κλάδου οι οποίες ανταγωνίζονται πουλώντας το προϊόν του κλάδου στην ίδια τιμή.

- Μεταφορές αξίας από κλάδο σε κλάδο για το σχηματισμό των τιμών παραγωγής (P_i') και του γενικού ποσοστού κέρδους

Σύνολο οικονομίας

Κλάδοι	Q	C	V	S	$\Lambda_i = P_i$ άμεση τιμή	r_i	$P_i' =$ Τιμή παραγω- γής	$p' = P_i' / Q_i$	$\Pi_i = P_i' - (C+V)_i$
I	100	1000	1000	1000	3000	50%	3333.33	33.33	1333.33
II	100	500	1000	1000	2500	66.6%	2500	25	1000
III	100	0	1000	1000	2000	100%	1666.6	16.66	666.6
Σύνολο	300	1500	3000	3000	7500	66.6%	7500		3000

$s/v = 100\%$

- Μεταφορές αξίας στο εσωτερικό ενός κλάδου λόγω διαφορετικής εκμηχάνισης --→ διαφορετικής παραγωγικότητας ----→ διαφορετικής κερδοφορίας.

Κλάδος I

	Επιχείρηση 1	Επιχείρηση 2	Επιχείρηση 3	Σύνολο κλάδου
L (εργάτες)	20	30	50	100
C	500	300	200	1000
V	200	300	500	1000
S	200	300	500	1000
V+S = I	400	600	1000	2000
C+V (=K)	700	600	700	2000
C+V+S	900	900	1200	3000

$s' = S/V$				
$c' = C/V$	250%	100%	40%	100%
Q (μονάδες)	50	30	20	100
$c (=C/Q)$	10	10	10	10
$v (=V/Q)$	4	10	25	10
$s (=S/Q)$	4	10	25	10
$v+s$	8	20	50	20
$(c+v) = (C+V)/Q$	14	20	35	20
$c+v+s$	18	30	60	30
Τιμή = p	33.3	33.3	33.3	
$\pi = [p-(c+v)]$	19.33	13.33	-1.666	13.33
$\Pi (= \pi Q)$	966.66	399.99	-33.333	1333.33
$r = \Pi/K$	138%	66.6%	-4.76%	66.6%
$\Pi-S$	766.66	100	-533.33	333.33

$s/v = 100\%$, εργάσιμη ημέρα = 10 ώρες, $E = 2$ ευρώ/ώρα, μισθός = 10 ευρώ, ή $v = 5$ ώρες

Για τον Μαρξ, ο κρίσιμος συνδετικός κρίκος σε όλη αυτή τη διαδικασία και το ουσιαστικό μέσο που συντελεί στην αύξηση του ποσοστού υπεραξίας είναι οι επαναστατικές αλλαγές στην εργασιακή διαδικασία που επιφέρει το κεφάλαιο και έτσι αφιερώνει τρία από τα τέσσερα κεφάλαια του τετάρτου μέρους του πρώτου τόμου στην ανάλυση και την ιστορική περιγραφή των βασικών αρχών αυτών των αλλαγών που αρχίζουν να συμβαίνουν από τα πρώτα χρονικά στάδια του καπιταλισμού.

4.2. Τεχνική πρόοδος και η εξέλιξη της διαδικασίας εργασίας

Ο Μαρξ ξεχωρίζει τρία διαφορετικά στάδια στις μορφές που παίρνει η εργασιακή διαδικασία με την επικράτηση και περαιτέρω ανάπτυξη του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, την **συνεργασία (cooperation)**, την

μανουφακτούρα (manufacture) και το στάδιο της μεγάλης βιομηχανίας και των μηχανών (machinery and large-scale industry).

- Συνεργασία

“Η μορφή της εργασίας όπου πολλά άτομα εργάζονται σχεδιασμένα το ένα δίπλα στο άλλο και το ένα μαζί με το άλλο στην ίδια διαδικασία παραγωγής ή σε διαφορετικές, συναφείς όμως διαδικασίες παραγωγής, ονομάζεται συνεργασία” (Κεφάλαιο, Τόμος I, σελ. 340) γράφει ο Μαρξ στην αρχή της συζήτησης για την εξέλιξη της εργασιακής διαδικασίας.

Η βασική αλλαγή που εισάγει στα χαρακτηριστικά της εργασιακής διαδικασίας η συνεργασία ενός αριθμού άμεσων παραγωγών στην παραγωγική διαδικασία είναι περισσότερο ποσοτικής και όχι ποιοτικής μορφής. Ενώ από ποιοτική άποψη η συντεχνιακή χειροτεχνική παραγωγή παραμένει η βάση της παραγωγικής διαδικασίας, σχεδόν αμετάβλητη σε σχέση με την μορφή της στην προκαπιταλιστική περίοδο, “η κεφαλαιοκρατική παραγωγή αρχίζει στην πραγματικότητα από τη στιγμή που το ίδιο ατομικό κεφάλαιο απασχολεί ταυτόχρονα ένα μεγαλύτερο αριθμό εργατών, επομένως από τη στιγμή που η εργασιακή διαδικασία επεκτείνει τις διαστάσεις της και προσφέρει προϊόντα σε μεγαλύτερη ποσοτική κλίμακα” (Κεφάλαιο, Τόμος I, σελ. 337). Χρειάζεται δηλαδή η κλίμακα παραγωγής να έχει ξεπεράσει ένα ελάχιστο επίπεδο για να μπορούμε να μιλήσουμε για καπιταλιστική παραγωγή. Αυτό ισχύει και ειδικότερα όσον αφορά την δημιουργό της αξίας, την μέση κοινωνική εργασία, η οποία για να είναι πραγματικά μέση, ομοειδής και ομοιογενής δηλαδή, θα πρέπει να σχηματίζεται, να είναι το αποτέλεσμα της σύνθεσης της εργασίας ενός ικανού αριθμού εργατών. Η συνεργασία ενός αριθμού εργατών δηλαδή είναι εκτός των άλλων και μία συνθήκη για την καθιέρωση των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών της καπιταλιστικής παραγωγής. “Γενικά λοιπόν ο νόμος της αξιοποίησης πραγματοποιείται πέρα για πέρα για τον κάθε παραγωγό χωριστά μόνο από τη στιγμή που παράγει σαν κεφαλαιοκράτης, που χρησιμοποιεί ταυτόχρονα πολλούς εργάτες και επομένως μιας και εξαρχής βάζει σε κίνηση κοινωνική μέση εργασία” (Κεφάλαιο, Τόμος I, σελ. 339).

Η αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας στην συνεργασία εκτός από την άμεση μορφή της που έχει να κάνει με το ότι οι συγκεντρωμένοι εργάτες είναι περισσότερο αποτελεσματικοί, παράγουν περισσότερες αξίες χρήσης μαζί από όσες

θα παρήγαγαν εργαζόμενοι χωριστά, σχετίζεται και με την οικονομία στα μέσα παραγωγής, εργαλεία και κτίρια που χρειάζονται να υπάρχουν τώρα σε ένα μόνο αντί για είκοσι ή τριάντα εργαστήρια. Έτσι το άμεσο αποτέλεσμα της συνεργασίας είναι η μείωση του σταθερού κεφαλαίου ανά μονάδα προϊόντος αλλά και η μείωση της συνολικής μοναδιαίας αξίας του εμπορεύματος λόγω της αύξησης της παραγωγικότητας.

Όσον αφορά τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της παραγωγικής διαδικασίας στη συνεργασία, ο Μαρξ παρατηρεί ότι με την συγκέντρωση από το κεφάλαιο ενός μεγάλου αριθμού εργατών στο ίδιο μέρος δημιουργείται η ανάγκη για έλεγχο και διεύθυνση της εργασιακής διαδικασίας και στο βαθμό που ο μόνος σκοπός της όλης διαδικασίας είναι η παραγωγή αξίας και υπεραξίας αυτές με φυσιολογικό και αυτονόητο τρόπο γίνονται λειτουργίες που αναλαμβάνει το κεφάλαιο και σηματοδοτούν την υπαγωγή της εργασίας στο κεφάλαιο στον καινούργιο τρόπο παραγωγής.

Παραπέρα, η φύση της επιστατικής και διευθυντικής λειτουργίας στην καπιταλιστική παραγωγή είναι καθαρά δεσποτική, αυταρχική και τα έξοδα για τις λειτουργίες αυτές συγκαταλέγονται στα “μη παραγωγικά έξοδα παραγωγής”. Από την άλλη πλευρά, και αυτό συμβαίνει με κάθε φορά που συντελείται μία ριζική αλλαγή στην οργάνωση της εργασιακής διαδικασίας στον καπιταλισμό, η αυξημένη παραγωγική δύναμη της εργασίας λόγω της συνεργασίας των εργατών εμφανίζεται σαν παραγωγική δύναμη έμφυτη στο κεφάλαιο (τα μέσα παραγωγής) επειδή το τελευταίο ενεργεί έτσι ώστε να φέρει μαζί όλες αυτές τις ξεχωριστές μονάδες εργασιακής δύναμης. “Η κοινωνική παραγωγική δύναμη της εργασίας αναπτύσσεται δωρεάν μόλις οι εργάτες μπουν κάτω από καθορισμένους όρους, και το κεφάλαιο τους βάζει κάτω από αυτούς ακριβώς τους όρους. Επειδή η κοινωνική παραγωγική δύναμη δεν στοιχίζει τίποτε στο κεφάλαιο, επειδή από την άλλη ο εργάτης δεν την αναπτύσσει προτού η ίδια η εργασία του ανήκει στο κεφάλαιο, παρουσιάζεται σαν παραγωγική δύναμη που την έχει το κεφάλαιο από φυσικού του, σαν ενυπάρχουσα σε αυτό παραγωγική δύναμη” (Κεφάλαιο, Τόμος I, σελ. 348).

Στο τέλος του κεφαλαίου για την συνεργασία ο Μαρξ αναφέρει πως με αυτήν εγκαινιάζονται οι αλλαγές που (ακόμη και σήμερα) φέρνει το κεφάλαιο στην εργασιακή διαδικασία και ότι αυτή αποτελεί αναγκαίο στοιχείο της καπιταλιστικής παραγωγής για την αύξηση της παραγωγικότητας και της κερδοφορίας. Όμως, ενώ

παρατηρείται η συνεργασία παντού όπου υπάρχει καπιταλιστική παραγωγή δεν αποτελεί ένα εντελώς διακριτό στάδιο στην ανάπτυξη της εργασιακής διαδικασίας παρά μόνο “...στις χειροτεχνικές ακόμη αρχές της μανουφακτούρας και σε εκείνο το είδος της μεγάλης γεωργίας που αντιστοιχεί στην περίοδο της μανουφακτούρας ... Η συνεργασία παραμένει η βάση του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής, παρ’ ότι η απλή της μορφή εμφανίζεται η ίδια σαν ιδιαίτερη μορφή δίπλα στις πιο αναπτυγμένες μορφές της” (Κεφάλαιο, Τόμος I, σελ. 351).

- Καταμερισμός της εργασίας και μανουφακτούρα

Από τα μέσα του 16ου αιώνα μέχρι το τελευταίο τρίτο του 18ου αιώνα δηλαδή μέχρι τις αρχές της βιομηχανικής επανάστασης, η εργασιακή διαδικασία του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής χαρακτηρίζεται από την συνεργασία που βασίζεται στον όλο και μεγαλύτερο ή πιο λεπτομερειακό καταμερισμό της εργασίας (division of labor), δηλαδή την μανουφακτούρα (manufacture). Οι δύο τρόποι με τους οποίους δημιουργείται και καθιερώνεται αυτή η μορφή της εργασιακής διαδικασίας είναι οι ακόλουθοι :

Στην πρώτη περίπτωση εργάτες που εξασκούν διαφορετικά χειροτεχνικά επαγγέλματα και είναι πλήρεις γνώστες της διαδικασίας που απαιτείται για την παραγωγή ενός ολόκληρου προϊόντος μισθώνονται από το κεφάλαιο και συνεργάζονται στην διαδικασία παραγωγής ενός και μόνο προϊόντος (εμπορεύματος), στην κατασκευή του οποίου τα αυτοτελή προϊόντα που παρήγαγαν πριν αποτελούν συστατικά μέρη. Το κεφάλαιο δηλαδή φέρνει μαζί και ενώνει σε μία, μία σειρά παραγωγικές διαδικασίες που προϋπήρχαν και διεξάγονταν χωριστά για να εκμεταλλευθεί την προφανή αύξηση στην παραγωγικότητα της εργασίας που προκύπτει από αυτήν την πιο συνεχή, με λιγότερα κενά χρόνου και γι’ αυτό πιο αποτελεσματική οργάνωση της όλης παραγωγικής διαδικασίας. Στην πορεία όμως, οι χειροτέχνες που γίνονται μισθωτοί εργάτες ενώ από τη μία γίνονται όλο και πιο αποτελεσματικοί στην διεξαγωγή των περιορισμένων λειτουργιών που αφορούν την παραγωγή του μοναδικού προϊόντος στην οποία απασχολούνται και μόνο, από την άλλη χάνουν τις δεξιότητες που απαιτούνται για την ολόπλευρη άσκηση του επαγγέλματος τους και τις οποίες δεν χρησιμοποιούν πλέον.

Στην δεύτερη περίπτωση της εμφάνισης της μανουφακτούρας, χειροτέχνες που παράγουν το ίδιο προϊόν υπάγονται στο κεφάλαιο σαν μισθωτοί για την παραγωγή σε μαζική κλίμακα του προϊόντος τους. Τότε η συνολική εργασιακή διαδικασία χωρίζεται σε συγκεκριμένες φάσεις και στάδια και οι χειροτέχνες παραγωγοί επιμερίζονται, κατανέμονται σε κάποιες μόνο από αυτές. Το αποτέλεσμα είναι και πάλι ότι οι εργάτες αφ' ενός γίνονται πιο παραγωγικοί (αποτελεσματικοί) καθώς εξειδικεύονται στην επανάληψη ενός αριθμού περιορισμένων λειτουργιών, αφ' ετέρου χάνουν κάποιες από τις δεξιότητες που κατείχαν σαν ανεξάρτητοι παραγωγοί και που τώρα δεν έχουν την ευκαιρία να εξασκήσουν.

Πάντως, και στις δύο περιπτώσεις καθιέρωσης της μανουφακτούρας και παρά την αύξηση της παραγωγικότητας που απορρέει από την εισαγωγή του καταμερισμού της εργασίας, η χειροτεχνική εργασία παραμένει η βάση οργάνωσης της παραγωγικής διαδικασίας με όποιους περιορισμούς αυτό συνεπάγεται για την επίτευξη μίας ραγδαίας αύξησης της παραγωγικότητας της εργασίας. “Η χειροτεχνία παραμένει η βάση. Η στενή αυτή τεχνική βάση αποκλείει μία πραγματικά επιστημονική ανάλυση της διαδικασίας παραγωγής επειδή κάθε επί μέρους διαδικασία από την οποία περνάει το προϊόν πρέπει να μπορεί να εκτελείται σαν επί μέρους χειρωνακτική εργασία. Και ακριβώς επειδή η χειρωνακτική δεξιότητα παραμένει έτσι η βάση της διαδικασίας παραγωγής κάθε εργάτης προσαρμόζεται αποκλειστικά σε μία μερικότερη εργασία και η εργατική του δύναμη μετατρέπεται στο ισόβιο όργανο αυτής της μερικότερης εργασίας” (Κεφάλαιο, Τόμος I, σελ. 354).

Κατόπιν ο Μαρξ εξετάζει τις ομοιότητες και τις διαφορές ανάμεσα στον καταμερισμό της εργασίας μέσα στην μανουφακτούρα, στο εσωτερικό δηλαδή αυτής της μορφής της διαδικασίας εργασίας (division of labor in manufacture), και τον κοινωνικό καταμερισμό εργασίας (division of labor in society) από την άλλη. Ο τελευταίος αναπτύσσεται και στο εσωτερικό μίας οικονομίας (κοινότητας) με βάση τα διαφορετικά φυσιολογικά χαρακτηριστικά των μελών της, αλλά και στα όρια της κοινότητας όπου αυτή έρχεται σε επαφή και ανταλλαγές προϊόντων (εμπορευμάτων) με άλλες κοινότητες μέχρις ότου και οι δύο αποτελέσουν τα μέρη μίας ενιαίας σφαίρας παραγωγής. Για την ανάπτυξη του καταμερισμού της εργασίας στην εργασιακή διαδικασία που χαρακτηρίζει την μανουφακτούρα απαιτείται πρώτα κάποιος ικανός βαθμός ανάπτυξης του καταμερισμού της εργασίας στην κοινωνία στη βάση της παραγωγής και ανταλλαγής εμπορευμάτων που συνεπάγεται και κάποιου

βαθμού ανάπτυξη του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. Από την άλλη ο καταμερισμός της εργασίας στην μανουφακτούρα μέσα από την δημιουργία νέων εργαλείων και νέων προϊόντων γενικότερα αναπτύσσει περισσότερο τον καταμερισμό της εργασίας στην κοινωνία.

Όμως οι διαφορές των δύο καταμερισμών είναι πολύ πιο διακριτές από τις πιο πάνω σχέσεις. Ενώ ο κοινωνικός καταμερισμός της εργασίας (σε μία καπιταλιστική οικονομία) βασίζεται στην παραγωγή εμπορευμάτων, ο εργάτης μέσα στον μανουφακτουρικό καταμερισμό εργασίας δεν παράγει ένα ξεχωριστό συνολικό εμπόρευμα αλλά μόνο ένα μέρος του. Ο κοινωνικός καταμερισμός της εργασίας βασίζεται στην διασπορά της ιδιοκτησίας των μέσων παραγωγής σε επί μέρους καπιταλιστές ενώ ο καταμερισμός της εργασίας στη μανουφακτούρα βασίζεται στην μονοπώληση της ιδιοκτησίας των μέσων παραγωγής από τον καπιταλιστή που μισθώνει τους εργάτες και τους κατανέμει στις διάφορες φάσεις της παραγωγικής διαδικασίας. Αυτή η κατανομή των εργατών και της εργασίας που αποσπάται από αυτούς βασίζεται σε αναλογίες που πηγάζουν από “σιδηρούς”, άκαμπτους νόμους ενώ ο κοινωνικός καταμερισμός της εργασίας αναπαράγεται μέσω της ρυθμιστικής λειτουργίας του νόμου της αξίας στη βάση της άναρχης μη συντονισμένης διαδικασίας συνάρθρωσης των αποφάσεων των ανεξάρτητων παραγωγών που περιγράψαμε πιο πάνω στο σχετικό μέρος. Παράλληλα, ενώ ο ανταγωνισμός ανάμεσα σε σχετικά ισοδύναμους, ανεξάρτητους παραγωγούς (κεφάλαια) χαρακτηρίζει την λειτουργία και την αναπαραγωγή του κοινωνικού καταμερισμού εργασίας, ο καταμερισμός της εργασίας στην μανουφακτούρα έχει σαν κύριο χαρακτηριστικό την ανισότητα και τον δεσποτισμό και την αυθεντία του κεφαλαιοκράτη. Παρατηρεί πολύ εύστοχα ο Μαρξ σε αυτό το σημείο πως, “Είναι πολύ χαρακτηριστικό ότι η χειρότερη κατηγορία που οι ενθουσιώδεις απολογητές του εργοστασιακού συστήματος βρήκαν να απευθύνουν ενάντια σε κάθε γενική οργάνωση της κοινωνικής εργασίας, είναι ότι θα μετέτρεπε όλη την κοινωνία σε ένα εργοστάσιο” (Κεφάλαιο, Τόμος I, σελ. 372) και προσθέτει ότι ιστορικά παρατηρείται ότι όσο πιο λιγότεροι φανεροί εξωοικονομικοί καταναγκασμοί λειτουργούν για την αναπαραγωγή του κοινωνικού καταμερισμού εργασίας σε ένα τρόπο παραγωγής, τόσο πιο αντιδημοκρατική και δεσποτική γίνεται η οργάνωση και η γενικότερη φύση της εργασιακής διαδικασίας στον χώρο της παραγωγής.

Η μανουφακτούρα τώρα, που σαν μορφή της εργασιακής διαδικασίας παρατηρείται μόνο στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής (ενώ ο κοινωνικός καταμερισμός της εργασίας υπάρχει σε όλους τους κοινωνικούς σχηματισμούς), και ο καταμερισμός της εργασίας στο εσωτερικό της απαιτεί μία αύξηση στο ελάχιστο μέγεθος και του μεταβλητού και του σταθερού κεφαλαίου που πρέπει να προκαταβάλλει ο μέσος καπιταλιστής.

Η κλίμακα της παραγωγής μεγαλώνει, η παραγωγικότητα της εργασίας αυξάνεται γρηγορότερα σαν αποτέλεσμα της ανάπτυξης του τεχνικού καταμερισμού εργασίας, και αυτή η αυξημένη παραγωγικότητα εμφανίζεται εξωτερικά όπως και στην απλή συνεργασία σαν αποτέλεσμα της “παραγωγικής δύναμης” του κεφαλαίου, και όχι της εργασίας που λειτουργεί σαν στοιχείο του συνολικού κεφαλαίου.

Οι αυξήσεις στην παραγωγικότητα της εργασίας και άρα οι μειώσεις της μοναδιαίας αξίας των εμπορευμάτων που προκαλεί ο καταμερισμός της εργασίας στην μανουφακτούρα την κάνουν μία “...ειδική μέθοδο παραγωγής σχετικής υπεραξίας ή αύξησης σε βάρος των εργατών της αυτοαξιοποίησης του κεφαλαίου...” (Κεφάλαιο, Τόμος I, σελ. 381). Όμως η χειροτεχνική βάση της μανουφακτούρας περιορίζει τις δυνατότητες ραγδαίας αύξησης της παραγωγικότητας καθώς η εργασιακή διαδικασία οργανώνεται ακόμη πάνω στην αρχή των υποκειμενικών δυνατοτήτων και ορίων των εργατών. Αυτά τα όρια καταργούνται μόνο με την εισαγωγή και καθιέρωση στην παραγωγή των τελειοποιημένων εργαλείων, των μηχανών (που δεν είναι τίποτε άλλο παρά νέα προϊόντα που προέρχονται από κάποιες ποιοτικά ριζικές εξελίξεις στην παραγωγή και ανάπτυξη άλλων πιο απλών προϊόντων) που αντικαθιστούν τον εργάτη σαν η (αντικειμενική αυτήν την φορά) βάση οργάνωσης της όλης παραγωγικής διαδικασίας.

- Μηχανές και μεγάλη βιομηχανία

Καθώς το κεφάλαιο στην αέναη αναζήτηση υπεραξίας παλεύει και μετασχηματίζει συνεχώς την υπάρχουσα κατάσταση της εργασιακής διαδικασίας, σε κάποια φάση περνάει από την αναδιάρθρωση της με βάση την εργασιακή δύναμη (δηλαδή την περισσότερο ορθολογική κατανομή των εργατών στις φάσεις και τα καθήκοντα της εργασιακής διαδικασίας), στην αναδιοργάνωση της με βάση

επαναστατικές αλλαγές στα μέσα εργασίας που όπως αναφέραμε πιο πάνω σαν αποτέλεσμα δραματικών εξελίξεων στην παραγωγική τους διαδικασία από απλά εργαλεία γίνονται μηχανές. “Οι μηχανές είναι μέσο για την παραγωγή υπεραξίας” (Κεφάλαιο, Τόμος I, σελ. 386).

Η καθοριστική αλλαγή που συμβαίνει με την βιομηχανική επανάσταση στην εργασιακή διαδικασία της μεγάλης βιομηχανίας είναι η αντικατάσταση των λειτουργιών που επιτελούσε χειρωνακτικά ο εργάτης από τις κινήσεις της εργαλειομηχανής, του μέρους εκείνου της μηχανής δηλαδή που επεξεργάζεται το αντικείμενο εργασίας για να το μετασχηματίσει σε τελικό προϊόν. Αυτό συμβαίνει τη στιγμή που ο εργάτης περιορίζεται στο να παρακολουθεί και να επεμβαίνει περιστασιακά στην όλη διαδικασία. Κάθε φάση της παραγωγικής διαδικασίας τώρα αναλύεται λεπτομερειακά και επιτελείται με τη βοήθεια μίας συγκεκριμένης μηχανής που έχει κατασκευασθεί γι’ αυτόν ακριβώς τον σκοπό. Οι υποκειμενικές δεξιότητες, τα όρια και οι αδυναμίες του μέσου εργάτη παύουν να αποτελούν την βάση οργάνωσης της παραγωγικής διαδικασίας και η συνεργασία των εργατών αντικαθίσταται από την συνεργασία των μηχανών υπό την επίβλεψη του εργάτη. Καθώς η μηχανή είναι ικανή να επιτελεί τις λειτουργίες της εργασιακής διαδικασίας αδιάκοπα, ομοιόμορφα και με ένα σταθερό ρυθμό, το κεφάλαιο στην συνεχή προσπάθειά του να ορθολογικοποιήσει την εργασιακή διαδικασία δρομολογεί συνειδητά και αναπόφευκτα την εξέλιξη που παίρνει η τεχνολογική αλλαγή προς την κατεύθυνση της αντικατάστασης της ζωντανής εργασίας, του μεταβλητού κεφαλαίου, με νεκρή αντικειμενικοποιημένη εργασία που παίρνει την μορφή μηχανών, μέσων παραγωγής, σταθερού κεφαλαίου. Αυτό συμβαίνει ανεξάρτητα από την ατομική ή συλλογική συμπεριφορά των ίδιων των εργατών στις σχέσεις τους με το κεφάλαιο. Δεν είναι δηλαδή η ταξική πάλη ή η αντίσταση των εργαζομένων στην διεύθυνση και τις επιλογές του κεφαλαίου που αναγκάζουν το τελευταίο να προσπαθεί να αντικαταστήσει εργάτες με μηχανές (αν και σε περιόδους όπου υπάρχει έντονη αντιπαλότητα εργασίας - κεφαλαίου ή/και τάση ραγδαίας αύξησης των μισθών, αυτό τείνει να επιταχύνει την ήδη παρούσα τάση για μηχανοποίηση της παραγωγής) αλλά το αντικειμενικό γεγονός ότι σε κάποια γενικά πλαίσια οι μηχανές λειτουργούν σαν τέλειοι εργάτες και οι τελευταίοι σαν ατελείς μηχανές. Είναι αυτονόητο στην περίπτωση των μηχανών και της μεγάλης βιομηχανίας ότι η τάση που έχουμε αναφέρει ότι υπάρχει και στην συνεργασία και στην μανουφακτούρα, δηλαδή να

εμφανίζεται η αυξημένη παραγωγικότητα της εργασίας σαν αποτέλεσμα της παραγωγικής δύναμης του κεφαλαίου να παρουσιάζεται ακόμη εντονότερη. Όμως, όπως και πριν και όπως ισχύει για κάθε στοιχείο του σταθερού κεφαλαίου η μηχανή όσο χρήσιμη και να είναι στην εργασιακή διαδικασία δεν μπορεί να μεταβιβάσει στο προϊόν περισσότερη αξία από την αξία (κοινωνική εργασία) που είναι αντικειμενικοποιημένη σε αυτήν, απλώς κάνει την ζωντανή εργασία ικανή να παράγει περισσότερες αξίες χρήσης από πριν στο ίδιο διάστημα και έτσι να μειώνεται αναλογικά η μοναδιαία αξία αυτών των αξιών χρήσης.

Παράλληλα με την χρησιμότητά τους, η εισαγωγή των μηχανών στην παραγωγική διαδικασία συνεπάγεται μία σημαντική αύξηση της αξίας του (σταθερού) κεφαλαίου που πρέπει να προκαταβάλλει ή να δεσμεύσει τώρα ο μέσος καπιταλιστής. Φυσικά όμως η αξία των μηχανών μεταβιβάζεται σταδιακά στην αξία του τελικού προϊόντος αν και γενικά έχουμε τώρα ότι το μέρος της αξίας της μονάδας του εμπορεύματος που αντιπροσωπεύει σταθερό κεφάλαιο (πρώτες ύλες και αποσβέσεις) αυξάνεται σε σχέση με προηγούμενες περιόδους. Έχουμε δηλαδή ότι $[c/(c+v+s)^\uparrow]$ αν και η μοναδιαία αξία του εμπορεύματος μειώνεται $[(c+v+s)^\downarrow]$ πράγμα που είναι και το αποφασιστικό κριτήριο για την εισαγωγή κάθε μίας καινούργιας μηχανής στην παραγωγική διαδικασία.

Το γεγονός ότι οι μηχανές είναι κεφαλαιακά στοιχεία μεγάλης αξίας από τη μία και το ότι κινδυνεύουν ανά πάσα στιγμή να απαξιωθούν ηθικά (moral depreciation) από καινούργιες τεχνολογικές εξελίξεις από την άλλη (εφεύρεση και εισαγωγή παρόμοιων μηχανών μικρότερης αξίας) εξαναγκάζει το κεφάλαιο να προσπαθεί να λειτουργήσει το σταθερό του μέρος όσο γίνεται περισσότερο και όσο γίνεται πιο εντατικά για να αναπαραχθεί όσο γίνεται γρηγορότερα η αξία που έχουν αρχικά κοστίζει τα στοιχεία του.

Αυτός είναι ένας από τους λόγους για τους οποίους ένα από τα πρώτα αποτελέσματα της γενίκευσης της χρήσης μηχανών (που οδηγούν όπως είδαμε στην παραγωγή σχετικής υπεραξίας) είναι η επέκταση με κάθε μέσο της εργάσιμης ημέρας καθώς και η εντατικοποίηση της εργασίας (δηλαδή η αύξηση της παραγωγής απόλυτης υπεραξίας) για την χρησιμοποίηση στο έπακρο και του σταθερού και του μεταβλητού κεφαλαίου. Αυτό γίνεται όλο και πιο επιτακτικό καθώς παρά την αύξηση της (σχετικής) υπεραξίας “η μηχανική παραγωγή όσο και αν μεγαλώνει την υπερεργασία σε βάρος της αναγκαίας εργασίας με το ανέβασμα της παραγωγικής

δύναμης της εργασίας, το αποτέλεσμα αυτό το πετυχαίνει μόνο μειώνοντας τον αριθμό των εργατών που απασχολούνται από ένα δεδομένο κεφάλαιο. Ένα μέρος του κεφαλαίου που πρώτα ήταν μεταβλητό, δηλαδή που πρώτα μετατρέποταν σε ζωντανή εργασιακή δύναμη, το μετατρέπει τώρα σε μηχανές δηλαδή σε σταθερό κεφάλαιο που δεν παράγει υπεραξία. Είναι λόγω χάριν αδύνατον από 2 εργάτες να αποσπασθεί τόση υπεραξία όση αποσπάται από 24 εργάτες .... Επομένως στην χρησιμοποίηση των μηχανών για την παραγωγή υπεραξίας ενυπάρχει μία εσωτερική αντίφαση επειδή από τους δύο παράγοντες της υπεραξίας που παράγει ένα κεφάλαιο δεδομένου μεγέθους, οι μηχανές δεν μεγαλώνουν τον ένα παράγοντα, το ποσοστό υπεραξίας, παρά μόνο μικραίνοντας τον άλλο παράγοντα τον αριθμό των εργατών” (Κεφάλαιο, Τόμος Ι, σελ. 422 - 423).

Έτσι, τα άμεσα αποτελέσματα της ριζικής αναδιάρθρωσης της εργασιακής διαδικασίας μέσα από την εισαγωγή μηχανών δεν έχουν να κάνουν μόνο με την άνοδο της παραγωγικότητας της εργασίας και την συνακόλουθη μείωση της αξίας της εργασιακής δύναμης που φέρνει μία αύξηση του ποσοστού υπεραξίας. Άμεσο επακόλουθο της συνεχούς τάσης για μηχανοποίηση της παραγωγικής διαδικασίας είναι και οι δυσμενείς για την εργασία εξελίξεις στον τομέα της απασχόλησης (λόγω της αντικατάστασης του μεταβλητού με σταθερό κεφάλαιο) που όπως θα δούμε πιο αναλυτικά στο επόμενο μέρος που πραγματεύεται τις διάφορες όψεις της διαδικασίας συσσώρευσης του κεφαλαίου έχουν και αντίστοιχα δυσμενείς επιδράσεις στο εισόδημα και το βιοτικό επίπεδο της εργατικής τάξης. Αυτή είναι και η αιτία που ενστικτωδώς η τελευταία αντιδρά σε κάθε προσπάθεια παραπέρα μηχανοποίησης, αυτοματοποίησης της παραγωγής παρά τα ευεργετικά αποτελέσματα που μπορεί να έχουν στην παραγωγικότητα της εργασίας ακριβώς γιατί σε μία καπιταλιστική οικονομία η εισαγωγή τους γίνεται για την μεγαλύτερη παραγωγή υπεραξίας και όχι για την μείωση του εργάσιμου χρόνου ή την βελτίωση των συνθηκών μέσα στο χώρο παραγωγής.

- Τυπική και πραγματική υπαγωγή της εργασίας στο κεφάλαιο

Τέλος, συγκρίνοντας ο Μαρξ την παραγωγή σχετικής και απόλυτης υπεραξίας αναφέρει εισάγοντας τις έννοιες **τυπική και πραγματική υπαγωγή της εργασίας στο κεφάλαιο** (formal and real subsumption of labor to capital) - τις οποίες αναλύει

πιο διεξοδικά στο παράρτημα του πρώτου τόμου του Κεφαλαίου με τίτλο “Αποτελέσματα της άμεσης διαδικασίας παραγωγής” - πως, “Η παραγωγή της απόλυτης υπεραξίας αποτελεί την γενική βάση του κεφαλαιοκρατικού συστήματος και την αφετηρία της παραγωγής της σχετικής υπεραξίας ... Η παραγωγή της απόλυτης υπεραξίας περιστρέφεται μόνο γύρω από το ζήτημα της διάρκειας της εργάσιμης ημέρας, η παραγωγή της σχετικής υπεραξίας επαναστατικοποιεί πέρα για πέρα τις τεχνικές διαδικασίες της εργασίας και τους κοινωνικούς συσχετισμούς. Επομένως η παραγωγή της σχετικής υπεραξίας προϋποθέτει έναν ειδικό κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής που γεννιέται και διαμορφώνεται ο ίδιος αυθόρμητα με τις μεθόδους τα μέσα και τους όρους του μόνο πάνω στη βάση της τυπικής υπαγωγής της εργασίας στο κεφάλαιο. Στη θέση της τυπικής υπαγωγής μπαίνει η πραγματική υπαγωγή της εργασίας στο κεφάλαιο” (Κεφάλαιο, Τόμος I, σελ. 525 - 526).

Η ανάγκη των εργαζομένων που βρίσκονται αποξενωμένοι από τα μέσα παραγωγής και επομένως της αναπαραγωγής τους να βάλουν την εργασιακή τους δύναμη στη διάθεση του κεφαλαίου και να εκχωρήσουν με αντάλλαγμα τον μισθό τους κάθε δικαίωμα διεύθυνσης, ελέγχου και οργάνωσης της κάθε λεπτομέρειας της παραγωγικής διαδικασίας στους εκπροσώπους του κεφαλαίου σηματοδοτεί την τυπική υπαγωγή της εργασίας στο κεφάλαιο. Η υπαγωγή αυτή από τη μία εμφανίζεται με μία πιο ελεύθερη μορφή σε σχέση με το τι συμβαίνει σε προηγούμενους τρόπους παραγωγής. Αυτό γιατί είναι καθαρά οικονομικής φύσης βασισμένη και περιβεβλημένη από μία χρηματική σχέση ισοδύναμης ανταλλαγής στην αγορά εργασίας χωρίς τις φανερές πολιτικές, νομικές, θρησκευτικές ή άλλες παρεμβάσεις και καταναγκασμούς πάνω στους οποίους βασίζεται η απόσπαση της υπερεργασίας από τους άμεσους παραγωγούς στις προκαπιταλιστικές κοινωνίες. Από την άλλη όμως είναι φανερό ότι ο βαθμός ανεξαρτησίας που απολάμβανε μέχρι τώρα ο αυτόνομος επαγγελματίας χειροτέχνης ή ο ανεξάρτητος αγρότης στα πλαίσια της παραγωγικής διαδικασίας έχουν απολεσθεί οριστικά προς όφελος του διευθυντικού δικαιώματος του κεφαλαίου.

Επιπλέον, αυτή η (τυπική) υπαγωγή της εργασίας στο κεφάλαιο, στα αρχικά στάδια του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής γίνεται στη βάση της υπάρχουσας, ιστορικά κληρονομημένης μορφής της εργασιακής διαδικασίας που ακόμη βασίζεται σημαντικά στα ιδιαίτερα υποκειμενικά χαρακτηριστικά των εργατών-παραγωγών. Η

μορφή απόσπασης της υπερεργασίας αλλάζει γίνεται πιο έμμεση, αλλά η εργασιακή διαδικασία παραμένει η ίδια στις βασικές της αρχές παρά το ότι όπως αναφέρει ο Μαρξ κάτω από τη διεύθυνση και πίεση του κεφαλαίου η εργασία μπορεί να γίνει πιο έντονη, πιο συνεχής, πιο τακτική και σίγουρα μεγαλύτερη σε συνολική διάρκεια. “... στη βάση ενός υπαρκτού τρόπου εργασίας, άρα μιας δεδομένης ανάπτυξης της δύναμης παραγωγής της εργασίας και ενός τρόπου εργασίας, που αντιστοιχεί σε αυτή τη δύναμη παραγωγής, υπεραξία μπορεί μόνο να παραχθεί μέσα από την παράταση του χρόνου εργασίας άρα με τον τρόπο της απόλυτης υπεραξίας. Αυτή σαν η μοναδική μορφή της παραγωγής υπεραξίας αντιστοιχεί στην τυπική υπαγωγή της εργασίας στο κεφάλαιο” (Κ. Μαρξ, Αποτελέσματα της άμεσης διαδικασίας παραγωγής, Α/συνέχεια, 1984, σελ. 104).

Ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής όμως όπως έχουμε δει επιβάλλει στους καπιταλιστές την συνεχή αλλαγή των τεχνικών και των αρχών οργάνωσης της παραγωγικής διαδικασίας ακριβώς για να ξεπεραστούν τα τεχνικά εμπόδια που βάζει η υποκειμενική φύση των εργαζομένων για όσο παραμένουν βασικό στοιχείο δόμησης της παραγωγικής διαδικασίας. Αυτή είναι και η ειδοποιός διαφορά του σε σχέση με προηγούμενους τρόπους παραγωγής όσον αφορά την οργάνωση της παραγωγής και την τεχνική πρόοδο. Όπως συμβαίνουν αυτές οι αλλαγές, ο εργάτης μετατρέπεται σε ένα εξάρτημα της παραγωγικής διαδικασίας, η όλη μορφή του τρόπου παραγωγής αλλάζει ριζικά, και δημιουργείται αυτό που ο Μαρξ ονομάζει *ειδικά καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής*, με την εργασία να υποτάσσεται ολοκληρωτικά, *πραγματικά* στο κεφάλαιο και την επιδίωξη του για αύξηση της παραγωγικότητας και για αύξηση της σχετικής υπεραξίας. Υπάρχει δηλαδή μία αντιστοιχία ανάμεσα στις μορφές υπαγωγής της εργασίας στο κεφάλαιο και τις μορφές απόσπασης της υπεραξίας από αυτήν όπως παρατηρεί ο Μαρξ,

“Όπως η παραγωγή της απόλυτης υπεραξίας μπορεί να ειπωθεί σαν υλική έκφραση της τυπικής υπαγωγής της εργασίας στο κεφάλαιο έτσι μπορεί να ειπωθεί η παραγωγή της σχετικής υπεραξίας σαν εκείνη της πραγματικής υπαγωγής στο κεφάλαιο” (Αποτελέσματα της άμεσης διαδικασίας της παραγωγής, σελ. 108).

Αυτές οι επαναστατικές αλλαγές στον τρόπο με τον οποίο παράγονται τα προϊόντα τα απαραίτητα για την αναπαραγωγή του συστήματος, δεν αποτελούν παρά μία μόνο όψη, αν και μονίμως παρούσα, της συνολικής διαδικασίας συσσώρευσης του κεφαλαίου στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής.

Στρεφόμαστε λοιπόν τώρα στην ανάλυση αυτής ακριβώς της διαδικασίας που αποτελεί το έβδομο μέρος του πρώτου τόμου του Κεφαλαίου και αποτελείται από τρία θέματα (κεφάλαια). Αυτά αφορούν κατά πρώτο λόγο την (εν πολλοίς υποθετική) περίπτωση της απλής αναπαραγωγής δηλαδή της απουσίας συσσώρευσης κεφαλαίου. Δεύτερον, την μετατροπή ενός μέρους της νεοδημιουργημένης υπεραξίας σε πρόσθετο σταθερό και μεταβλητό κεφάλαιο καθώς και (τρίτο θέμα) τις πιθανές μορφές που μπορεί να πάρει αυτή η μετατροπή (συσσώρευση) όπως και τα αποτελέσματα που μπορεί να έχει η οικονομική αναπαραγωγή σε διευρυμένη κλίμακα στα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της καπιταλιστικής εξέλιξης, στην σύνθεση, δομή και την κερδοφορία του κεφαλαίου, καθώς και στο εισόδημα, το βιοτικό επίπεδο και την απασχόληση της εργατικής τάξης.

-----

5. Η ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΑ ΣΥΣΣΩΡΕΥΣΗΣ ΤΟΥ ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ

5.1 Απλή αναπαραγωγή

Στην αρχή της συζήτησης για την διαδικασία αναπαραγωγής και συσσώρευσης του κεφαλαίου ο Μαρξ αναφέρει πως σε ότι ακολουθεί μέχρι το τέλος του πρώτου τόμου γίνονται δύο πολύ κρίσιμες υποθέσεις. Πρώτον, ότι για την νεοδημιουργημένη αξία δεν υπάρχει πρόβλημα συνολικής απορρόφησής της, δηλαδή υπάρχει, εκδηλώνεται πάντα ακριβώς η κατάλληλη ποσότητας ενεργού ζήτησης σε μακροοικονομικό επίπεδο, και άρα το συνολικό προϊόν διατίθεται ακριβώς στην αξία του.

Δεύτερον, ότι ο καπιταλιστής που είναι αναμεμιγμένος στην σφαίρα της παραγωγής και ελέγχει την παραγωγή υπεραξίας εκλαμβάνεται σαν ο αντιπροσωπευτικός καπιταλιστής και υποτίθεται ότι καρπώνεται ολόκληρη την παραγόμενη υπεραξία χωρίς να χρειάζεται να την μοιράζεται (όπως συμβαίνει στην πιο συγκεκριμένη ανάλυση του τρίτου τόμου) με το εμπορικό κεφάλαιο, τον γαιοκτήμονα, το χρηματιστικό κεφάλαιο, το κράτος, κλπ. Υπενθυμίζουμε εδώ ότι ο πρώτος τόμος του Κεφαλαίου πραγματεύεται το “κεφάλαιο γενικά” δηλαδή τα στοιχεία που αφορούν την διαδικασία παραγωγής της αξίας της υπεραξίας και συνεπώς και του κεφαλαίου, εξετάζοντας κεφάλαιο και εργασία στο σύνολό τους και αφαιρώντας από τις επί μέρους διαφοροποιήσεις που μπορεί να παρουσιάζουν στο εσωτερικό τους αυτές οι γενικές κατηγορίες, όπως για παράδειγμα ο ανταγωνισμός των ατομικών κεφαλαίων.

Η διαδικασία παραγωγής του κεφαλαίου είναι ταυτόχρονα και η διαδικασία αναπαραγωγής του κεφαλαίου και της κοινωνικής σχέσης που αυτό εκφράζει. Ο γενικός τύπος της κυκλοφορίας του κεφαλαίου που εξετάσαμε στο τρίτο μέρος (δηλαδή η κύκλιση $X - E \{MP, ED\} \dots\dots P \dots\dots E' - X'$) δεν παριστάνει κάτι που συμβαίνει μία φορά και μόνο, ούτε και η εμφάνιση του οφείλεται ή εξαρτάται από κάθε φορά τυχαίους και αστάθμητους παράγοντες. Αντίθετα είναι μία

επαναλαμβανόμενη και με κανονικότητα διαδικασία που σημαίνει ότι κάθε φορά που συμβαίνει δημιουργούνται και οι προϋποθέσεις, οι υλικές εκείνες συνθήκες που είναι απαραίτητες για την επανάληψη της. “Η κεφαλαιοκρατική διαδικασία παραγωγής εξεταζόμενη στο σύνολό της δηλαδή σαν διαδικασία αναπαραγωγής παράγει επομένως όχι μόνο εμπόρευμα, όχι μόνο υπεραξία, παράγει και αναπαράγει την ίδια την σχέση του κεφαλαίου, από την μία πλευρά τον κεφαλαιοκράτη και από την άλλη τον μισθωτό εργάτη” (Κεφάλαιο, Τόμος I, σελ. 599).

Η διαδικασία αναπαραγωγής του κεφαλαίου είναι κατ’ αρχήν η αναπαραγωγή των διαφόρων αξιών χρήσης στις συγκεκριμένες αναλογίες που χρειάζονται για την επανάληψη και την ομαλή λειτουργία της παραγωγής. Έστω και στην περίπτωση της απλής αναπαραγωγής που εξετάζουμε εδώ, δηλαδή την περίπτωση όπου όλη η υπεραξία ξοδεύεται για την αγορά μέσων κατανάλωσης (πολυτελείας) από τους καπιταλιστές που την ιδιοποιούνται, μία ποσότητα (αξία) ίση με την ποσότητα των μέσων παραγωγής που έχει καταναλωθεί παραγωγικά (αποσβεσθεί) κατά την προηγούμενη περίοδο πρέπει να έχει παραχθεί εκ νέου για να την αντικαταστήσει. Το ίδιο ισχύει για την ποσότητα των μέσων κατανάλωσης και συντήρησης που πρέπει να υπάρχουν διαθέσιμα για την αναπαραγωγή του ίδιου έστω αριθμού των εργατών με την προηγούμενη περίοδο και που αγοράζουν οι εργαζόμενοι με το μεταβλητό κεφάλαιο που τους καταβάλλεται *έπειτα* από την ολοκλήρωση της παραγωγικής διαδικασίας. “Η τάξη των κεφαλαιοκρατών δίνει διαρκώς στην εργατική τάξη με τη μορφή χρήματος διατακτικές (drafts) που της δίνουν δικαίωμα σε ένα μέρος του προϊόντος που το έχει παράγει η ίδια η εργατική τάξη και που το έχει σφετεριστεί η τάξη των κεφαλαιοκρατών. Τις διατακτικές αυτές ο εργάτης τις επιστρέφει με την ίδια κανονικότητα στην τάξη των κεφαλαιοκρατών και της αφαιρεί έτσι το μέρος εκείνο του δικού του προϊόντος που του αναλογεί” (Κεφάλαιο, Τόμος I, σελ. 588).

Πιο συγκεκριμένα αν εξετάσουμε την συνολική κοινωνική παραγωγή και την θεωρήσουμε σαν το άθροισμα της παραγωγής μέσων παραγωγής (Τομέας I) και μέσων κατανάλωσης γενικά (Τομέας II) που περιλαμβάνει τα μέσα συντήρησης της εργατικής τάξης που αγοράζονται από αυτούς με την αμοιβή τους, το μεταβλητό κεφάλαιο, και τα αγαθά πολυτελείας που αγοράζονται από τους καπιταλιστές με το εισόδημά τους δηλαδή την συνολική υπεραξία, έχουμε το ακόλουθο σχήμα (βλέπε πίνακα 11) για τις σχέσεις που πρέπει να ισχύουν και τις συνθήκες που πρέπει να πληρούνται στην περίπτωση της απλής αναπαραγωγής.

Καθώς δεν μπορούμε να επεκταθούμε εδώ σε αυτό το θέμα να σημειώσουμε ότι ο Μαρξ αναλύει λεπτομερειακά τις απαιτούμενες συνθήκες για την απλή (αλλά και την διευρυμένη) αναπαραγωγή του συνολικού κοινωνικού κεφαλαίου στον δεύτερο τόμο όπου πραγματεύεται την κυκλοφορία του κεφαλαίου.

Πίνακας 11: Απλή αναπαραγωγή

$$\text{I: } c_1 + v_1 + s_1 = c_1 + c_2$$

$$\} \Rightarrow v_1 + s_1 = c_2$$

$$\text{II: } c_2 + v_2 + s_2 = v_1 + s_1 + v_2 + s_2$$

Εκεί, στα “σχήματα αναπαραγωγής” ο Μαρξ περιγράφει και τους μηχανισμούς που λειτουργούν για να πραγματοποιηθούν αυτές οι συνθήκες (που είναι το περισσότερο σπουδαίο θέμα σε αυτήν τη συζήτηση) δείχνοντας έτσι ότι θεωρητικά τουλάχιστον είναι δυνατή η αναπαραγωγή αυτού του τόσο περίπλοκου συστήματος που λειτουργεί χωρίς κανένα κεντρικό συντονισμό και σχέδιο.

Αυτό που έχει ιδιαίτερη σημασία στη συζήτηση της απλής αναπαραγωγής είναι το γεγονός ότι ο αρχικός διαχωρισμός της εργατικής τάξης από τα μέσα παραγωγής πάνω στον οποίο βασίζεται και αναπτύσσεται ολόκληρος ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής συντηρείται και αναπαράγεται από την τυπική λειτουργία του συστήματος. Όπως θα δούμε και στην περίπτωση της διευρυμένης αναπαραγωγής (συσσώρευσης), οι σχέσεις διανομής ανάμεσα σε κεφάλαιο και εργασία στον καπιταλισμό είναι τέτοιες που μετά την παραγωγή, κυκλοφορία και διανομή του προϊόντος, το αποτέλεσμα είναι ότι ο εργάτης πρέπει να εμφανισθεί και πάλι στην αγορά εργασίας για να διαθέσει την εργασιακή του δύναμη. Αυτό όπως γράφει ο Μαρξ δεν γίνεται από σύμπτωση καθώς “...είναι το *sine qua non* (εκ των ών ουκ άνευ) της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής... Στην πραγματικότητα ο εργάτης ανήκει στο κεφάλαιο προτού πουλήσει τον εαυτό του στον κεφαλαιοκράτη. Την οικονομική του εξάρτηση και την διαμεσολαβεί και την καλύπτει ταυτόχρονα η περιοδική ανανέωση της αυτοπώλησης του, η αλλαγή των ατομικών του αφεντικών

που τον μισθώνουν και η διακύμανση στην τιμή της εργασίας στην αγορά” (Κεφάλαιο, Τόμος I, σελ. 591, 598-599).

5.2 Ο μετασχηματισμός της υπεραξίας σε κεφάλαιο

“Η χρησιμοποίηση υπεραξίας σαν κεφάλαιο ή η επαναμετατροπή υπεραξίας σε κεφάλαιο ονομάζεται συσσώρευση του κεφαλαίου” (Κεφάλαιο, Τόμος I, σελ. 600).

Όπως έχουμε αναφέρει το κεφάλαιο είναι από τη φύση του αυτοεπεκτεινόμενη αξία, δεν μπορεί να επιβιώσει (στον ανταγωνισμό του με τα άλλα κεφάλαια) παρά μόνο μεγεθύνοντας την μέχρι τώρα κλίμακά του και εκμεταλλευόμενο τις νέες, πιο αποτελεσματικές μεθόδους και τεχνικές παραγωγής για την απομύζηση όλο και περισσότερης υπεραξίας. Έτσι, στην τυπική της εξέλιξη μία καπιταλιστική οικονομία χαρακτηρίζεται από την μετατροπή ενός μέρους της νεοδημιουργημένης υπεραξίας σε πρόσθετο (σταθερό και μεταβλητό) κεφάλαιο που σημαίνει ότι από τη μία η μάζα του κεφαλαίου με την μορφή μηχανημάτων, κτιρίων κλπ. μεγαλώνει αλλά επίσης αυξάνονται και οι αριθμοί της εργατικής τάξης. Έχουμε δηλαδή συσσώρευση του κεφαλαίου από τη μία πλευρά και εξάπλωση της εργατικής τάξης από την άλλη. Όπως και στην περίπτωση της απλής αναπαραγωγής και το αποσβεσθέν αλλά και το πρόσθετο σταθερό και μεταβλητό κεφάλαιο (με την μορφή των μέσων παραγωγής και των μέσων κατανάλωσης για τους εργάτες) πρέπει να έχει παραχθεί ώστε να είναι υλικά και τεχνικά δυνατή η διευρυμένη αναπαραγωγή. Επί πλέον, η απόφαση για το ποσοστό της υπεραξίας που θα συσσωρευτεί (επενδυθεί) ανήκει φυσιολογικά στην κεφαλαιοκρατική τάξη που ιδιοποιείται την υπεραξία αρχικά. Καθώς αυτή η απόφαση καθορίζει κατ’ αντιδιαστολή και την ποσότητα της υπεραξίας που θα ξοδευθεί για αγαθά πολυτελείας, μπορεί να δημιουργηθεί η εσφαλμένη εντύπωση και να δώσει λαβή για την ανάπτυξη θεωριών που ισχυρίζονται ότι το συσσωρευμένο κεφάλαιο που αποτελεί τον πλούτο της κεφαλαιοκρατικής τάξης δεν είναι συσσωρευμένη υπεραξία που προήλθε από την χρόνια εκμετάλλευση της εργατικής τάξης αλλά οφείλεται στην “εγκράτεια” και την αποχή των καπιταλιστών από την κατανάλωση. Μία απλή παρατήρηση της μορφής της κυκλοφορίας του κεφαλαίου όμως είναι αρκετή για να διαπιστώσει κανείς ότι δεν είναι η εγκράτεια που αποτελεί πηγή

πλούτου και δύναμης στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής αλλά αντίθετα η καταβολή όλο και μεγαλύτερων ποσών για την συσσώρευση κεφαλαίου και την εκμετάλλευση της παραγωγικής δύναμης της εργασίας, κάτι που αναγνωρίζεται πολύ γρήγορα από τους ίδιους τους υποκειμενικούς φορείς του κεφαλαίου και καταλήγει να γίνεται αντικειμενικός νόμος συμπεριφοράς τους.

“Εξ’ άλλου η ανάπτυξη της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής μετατρέπει σε αναγκαιότητα την διαρκή αύξηση του κεφαλαίου που είναι τοποθετημένο σε μία βιομηχανική επιχείρηση και ο ανταγωνισμός επιβάλλει στον κάθε ατομικό κεφαλαιοκράτη τους εσωτερικούς νόμους του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής σαν εξωτερικούς αναγκαστικούς νόμους. Τον αναγκάζει να αυξάνει διαρκώς το κεφάλαιό του για να το διατηρεί, και μόνο με προοδευτική συσσώρευση μπορεί να το αυξάνει” (Κεφάλαιο, Τόμος I, σελ. 613).

5.3 Ο γενικός νόμος της καπιταλιστικής συσσώρευσης

Στην αρχή του αντίστοιχου κεφαλαίου όπου εξετάζεται η επίδραση της συσσώρευσης του κεφαλαίου στην απασχόληση και το βιοτικό επίπεδο της εργατικής τάξης ο Μαρξ ορίζει την **τεχνική, αξιακή και οργανική σύνθεση του κεφαλαίου** (technical, value and organic composition of capital) που εκφράζουν με διαφορετικό τρόπο η κάθε μία την σχέση ανάμεσα στα δύο συστατικά μέρη του κεφαλαίου, το σταθερό και το μεταβλητό και που είναι ο καθοριστικός παράγοντας στην όλη συζήτηση.

Η τεχνική σύνθεση του κεφαλαίου είναι ο λόγος της μάζας των μέσων παραγωγής σε φυσικούς όρους προς τον αριθμό των εργατών που χρησιμοποιούνται στην παραγωγική διαδικασία. Η αξιακή σύνθεση του κεφαλαίου γενικά είναι η τεχνική σύνθεση αλλά με τα στοιχεία της εκφρασμένα σε όρους τρεχουσών αξιών (τιμών). Επομένως, η αξιακή σύνθεση του κεφαλαίου αλλάζει διαχρονικά όπως αλλάζει η τεχνική σύνθεση του κεφαλαίου αλλά και όπως αλλάζουν οι αξίες (τιμές) στις οποίες αποτιμώνται τα στοιχεία του σταθερού και του μεταβλητού κεφαλαίου. Η οργανική σύνθεση κεφαλαίου εισάγεται από τον Μαρξ σαν συνδετικό και απλοποιητικό στοιχείο της σχέσης μεταξύ της τεχνικής και αξιακής σύνθεσης και την ορίζει σαν την κάθε φορά τεχνική σύνθεση κεφαλαίου αλλά σε αξιακούς όχι

φυσικούς όρους όπου σαν αξίες χρησιμοποιούνται οι αξίες της αρχικής περιόδου έτσι ώστε η οργανική σύνθεση να αντανakλά μόνο τις αλλαγές της τεχνικής σύνθεσης του κεφαλαίου. “για να εκφράσω αυτήν την σχέση ονομάζω την αξιακή σύνθεση του κεφαλαίου στον βαθμό που καθορίζεται από την τεχνική του σύνθεση και αντανakλά τις αλλαγές της : οργανική σύνθεση του κεφαλαίου. Κάθε φορά που γίνεται λόγος απλώς για την σύνθεση του κεφαλαίου, εννοούμε πάντοτε την οργανική του σύνθεση” (Κεφάλαιο, Τόμος I, σελ. 634).

Ο Μαρξ εξετάζει πρώτα την συσσώρευση του κεφαλαίου κάτω από την υπόθεση της σταθερής οργανικής σύνθεσης που σημαίνει ότι η ζήτηση για εργασία αυξάνεται με τον ίδιο ρυθμό που αυξάνεται και η συσσώρευση του κεφαλαίου. Με δεδομένο τον ρυθμό αύξησης του πληθυσμού και το ποσοστό συμμετοχής του στην οικονομική δραστηριότητα (αν και στις καπιταλιστικές οικονομίες αυτό το ποσοστό έχει αποδειχθεί αρκετά ελαστικό στις περιπτώσεις όπου έχει παρουσιασθεί η ανάγκη αύξησης της προσφοράς εργασίας) σε κάποιο σημείο η ζήτηση για εργασία γίνεται μεγαλύτερη από την προσφορά εργασίας και ο μισθός (η τιμιακή έκφραση της αξίας της εργασιακής δύναμης) αρχίζει να αυξάνεται. Αυτή η περίπτωση παρατηρεί ο Μαρξ είναι η πιο ευνοϊκή για την εργατική τάξη καθώς η εκμεταλλευτική κεφαλαιακή σχέση γίνεται πιο εκτατική και όχι πιο εντατική ενώ η αύξηση του μισθού σημαίνει απλώς την χαλάρωση της χρυσής αλυσίδας με την οποία είναι προσδεδεμένος στο κεφάλαιο. Ο Μαρξ επιμένει ότι μόνο μία ποσοτική και σε καμία περίπτωση ποιοτική αλλαγή για τη λειτουργία του συστήματος μπορεί να συντελεσθεί κάτω από αυτές τις συνθήκες. Η ειδοποιός διαφορά της καπιταλιστικής παραγωγής που είναι και ο απόλυτος νόμος του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής είναι ότι η εργασιακή δύναμη αγοράζεται από το κεφάλαιο με έναν και μοναδικό σκοπό δηλαδή να χρησιμοποιηθεί για την παραγωγή υπεραξίας. Έτσι η όποια ποσοτική μείωση της υπεραξίας που προέρχεται από την άνοδο των μισθών “... δεν μπορεί ποτέ να συνεχισθεί ως το σημείο που θα απειλούσε το ίδιο το σύστημα” (Κεφάλαιο, Τόμος I, σελ. 641). Και αυτό γιατί αν η αύξηση των μισθών συνεχισθεί μέχρι να επιδράσει (αρνητικά) σοβαρά στην κερδοφορία του κεφαλαίου τότε ο ρυθμός συσσώρευσης του κεφαλαίου μειώνεται δραματικά και έτσι μειώνεται και η ζήτηση για εργασία που προκάλεσε την αύξηση των μισθών στην πρώτη φάση. “Επομένως ο ίδιος ο μηχανισμός του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής παραμερίζει τα εμπόδια που δημιουργεί παροδικά ... Η άνοδος της τιμής της εργασίας κρατιέται λοιπόν μέσα σε όρια που όχι

μόνον αφήνουν άθικτη τη βάση του κεφαλαιοκρατικού συστήματος αλλά εξασφαλίζουν και την αναπαραγωγή του σε αναπτυσσόμενη κλίμακα” (Κεφάλαιο, Τόμος I, σελ. 641, 643). Ο μισθός μειώνεται και μπορεί να πέσει και σε χαμηλότερο επίπεδο από αυτό στο οποίο βρισκότανε στην αρχή αυτής της διαδικασίας.

Το πιο σημαντικό στοιχείο σε όλη αυτή τη συζήτηση στον Μαρξ είναι ότι ο ρυθμός συσσώρευσης του κεφαλαίου είναι η ανεξάρτητη μεταβλητή και ο μισθός η εξαρτημένη μεταβλητή.

Το επιχείρημα του Μαρξ είναι επίσης σε αντίθεση με τον “φυσικό νόμο κίνησης του πληθυσμού” (natural law of population) που διατείνεται ότι οι όποιες αυξήσεις στον μισθό της εργασίας σχεδόν αυτόματα επιφέρουν πολλαπλασιασμό του εργατικού πληθυσμού και άρα της προσφοράς εργασίας που υπερβάλλοντας την ζήτηση εργασίας μειώνει δραματικά τον μισθό ακόμη και κάτω από το μίνιμουμ επίπεδο συντήρησης. Αυτό φέρνει μία απότομη μείωση στη γεννητικότητα και τον απόλυτο πληθυσμό της εργατικής τάξης, μειώνοντας και την προσφορά εργασίας και οδηγώντας σε αύξηση του μισθού προς τα πάνω και πιο συγκεκριμένα στο μίνιμουμ επίπεδο διαβίωσης που είναι και το μόνο στο οποίο ισορροπούν προσφορά και ζήτηση της εργασίας. Στον Μαρξ, δεν είναι οι ραγδαίες αυξομειώσεις του πληθυσμού της εργατικής τάξης που προκαλούν και ρυθμίζουν τις κινήσεις του μισθού αλλά αντίθετα οι διαφορετικές φάσεις του ρυθμού της συσσώρευσης του κεφαλαίου.

Φυσικά η διαδικασία της καπιταλιστικής συσσώρευσης όπως ήδη έχουμε δει συνοδεύεται τυπικά από μία αύξηση στη τεχνική άρα και στην οργανική σύνθεση του κεφαλαίου που είναι και αποτέλεσμα αλλά και συνθήκη ταυτόχρονα για την αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας. Αυτή η αύξηση της παραγωγικότητας γίνεται ο κινητήριος μοχλός της καπιταλιστικής ανάπτυξης ή του ειδικά καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής από ένα σημείο και πέρα και όπως φάνηκε στην συζήτηση για την εξέλιξη της φύσης της εργασιακής διαδικασίας συνεπάγεται ή καλύτερα προϋποθέτει μίαν αύξηση στην μάζα των μέσων παραγωγής ανά εργάτη που χρησιμοποιούνται στην παραγωγική διαδικασία. Έχουμε λοιπόν το σχήμα, καπιταλιστικός ανταγωνισμός, συσσώρευση κεφαλαίου, μηχανοποίηση της παραγωγής, αύξηση στην οργανική σύνθεση του κεφαλαίου, αύξηση στην παραγωγικότητα της εργασίας, αύξηση στη μάζα και το ποσοστό υπεραξίας, συσσώρευση κεφαλαίου, κλπ., όπου όσο σημαντικότερη και πιο ραγδαία είναι η συσσώρευση κεφαλαίου τόσο μεγαλύτερες είναι οι αυξήσεις στην παραγωγικότητα της εργασίας.

Επί πλέον, καθώς η συσσώρευση του κεφαλαίου με μόνο μέσο την επανεπένδυση της δικής του υπεραξίας δηλαδή η **συγκέντρωση κεφαλαίου** είναι μία αργή διαδικασία και επιβραδύνεται παραπέρα από την διαίρεση και τον διαχωρισμό σε ιδιαίτερα μέρη των ήδη λειτουργούντων κεφαλαίων, από ένα σημείο και πέρα και με την βοήθεια της πίστης και του χρηματιστικού κεφαλαίου έρχεται σαν αρωγός στην διαδικασία σχηματισμού κεφαλαίου σε μεγάλη κλίμακα η διαδικασία που ο Μαρξ ονομάζει **συγκεντροποίηση του κεφαλαίου** δηλαδή η συγχώνευση κάτω από μία ιδιοκτησία επί μέρους κεφαλαίων που πριν λειτουργούσαν χωριστά.

Η συσσώρευση του κεφαλαίου τώρα με αυξανόμενη οργανική σύνθεση κεφαλαίου έχει μία διπλή αντιφατική επίδραση στην απασχόληση της εργατικής τάξης. Η ζήτηση εργασίας αυξάνει με την συσσώρευση του κεφαλαίου αλλά με χαμηλότερους ρυθμούς από αυτήν καθώς το μεταβλητό μέρος του κεφαλαίου μεγεθύνεται λιγότερο από το συνολικό κεφάλαιο. Από την άλλη, η αύξηση της οργανικής σύνθεσης του κεφαλαίου επιδρά και αναδιαρθρώνει και το ήδη λειτουργούν μέρος του κεφαλαίου μειώνοντας έτσι τη ζήτηση για εργασία. Το καθαρό αποτέλεσμα στη ζήτηση εργασίας εξαρτάται από την σχετική βαρύτητα της κάθε επίδρασης αλλά επειδή όπως έχουμε δει η πρώτη (θετική) επίδραση έχει περιορισμένα όρια που ρυθμίζονται από την κερδοφορία του κεφαλαίου ενώ η δεύτερη (αρνητική) επίδραση είναι πάντοτε παρούσα χωρίς κανένα περιορισμό, μακροχρόνια τουλάχιστον αυτές οι τάσεις καταλήγουν στην δημιουργία και μόνιμη παρουσία ενός σχετικού εργατικού υπερπληθυσμού, του **εφεδρικού στρατού εργασίας** (reserve army of labor). “Η εργατική τάξη παράγει και την συσσώρευση κεφαλαίου και τα μέσα με τα οποία γίνεται η ίδια σχετικά περιττή, και το κάνει αυτό σε έναν συνεχώς αυξανόμενο βαθμό. Αυτός είναι ένας νόμος του πληθυσμού που είναι ειδικός για τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής, κάθε ξεχωριστός ιστορικός τρόπος παραγωγής έχει τους δικούς του πληθυσμιακούς νόμους” (Κεφάλαιο, Τόμος I, σελ.).

Ο εφεδρικός στρατός εργασίας είναι ένα μόνιμο χαρακτηριστικό των καπιταλιστικών οικονομιών και αποτελεί λειτουργικό στοιχείο τους με την έννοια ότι παρέχει το έτοιμο ζωντανό υλικό για την κεφαλαιακή συσσώρευση στην ανοδική φάση του οικονομικού κύκλου όταν η ανάγκη για πρόσθετη εργασία είναι επιτακτική και άμεση. Από την άλλη η μόνιμη παρουσία του επενεργεί δραστικά στην πάλη που διεξάγεται ανάμεσα στο κεφάλαιο και την εργασία με επίδικο αντικείμενο το ύψος

του μισθού. “Στο σύνολό τους οι γενικές κινήσεις των μισθών ρυθμίζονται αποκλειστικά από την επέκταση και την συστολή του βιομηχανικού εφεδρικού στρατού και αυτές με τη σειρά τους αντιστοιχούν στις περιοδικές μεταλλαγές του βιομηχανικού κύκλου. Δεν καθορίζονται επομένως από τις διακυμάνσεις στους απόλυτους αριθμούς της εργατικής τάξης αλλά από τις μεταβαλλόμενες αναλογίες στις οποίες η εργατική τάξη διαιρείται σε έναν ενεργό στρατό και έναν εφεδρικό στρατό. Ο σχετικός νόμος για τη σύγχρονη βιομηχανία είναι ο νόμος της ρύθμισης της ζήτησης και της προσφοράς της εργασίας από την εναλλασσόμενη επέκταση και συστολή του κεφαλαίου. Καθώς το κεφάλαιο επεκτείνεται εμφανίζεται ένα έλλειμμα στην αγορά εργασίας και όταν συστέλλεται εμφανίζεται ένα περίσσειμα εργασίας” (Κεφάλαιο, Τόμος I, σελ.).

Ο Μαρξ αναφέρει ότι ο σχετικός εργατικός υπερπληθυσμός, δηλαδή ο εφεδρικός στρατός εργασίας εμφανίζεται με τρεις μορφές, την ρευστή, την λανθάνουσα και την στάσιμη.

Στην ρευστή μορφή (μεταξύ απασχόλησης και ανεργίας) βρίσκονται οι εργάτες εκείνοι που διαβιούν στα βιομηχανικά κέντρα και οι οποίοι άλλοτε απασχολούνται και άλλοτε μένουν άνεργοι ανάλογα με την συγκεκριμένη φάση του οικονομικού κύκλου (κυκλική ανεργία).

Στην λανθάνουσα μορφή του εφεδρικού στρατού εργασίας βρίσκονται οι εργαζόμενοι και ο πληθυσμός γενικότερα των ημιαστικών και αγροτικών περιοχών που προσελκύνονται προς τα βιομηχανικά κέντρα σε συνθήκες εξαιρετικής άνθησης της οικονομικής ανάπτυξης και βρίσκονται στην ανάγκη να ξαναγυρίσουν στον τόπο προέλευσής τους όταν αυτές οι συνθήκες παρέλθουν οριστικά. Στην κατηγορία αυτή υπάγονται και οι μετανάστες από άλλες χώρες εργάτες κάτι που υποδηλώνει ότι ο εφεδρικός στρατός εργασίας μίας καπιταλιστικής οικονομίας δεν βρίσκεται αναγκαστικά μέσα στα σύνορά της αλλά μπορεί να βρεθεί όταν και για όσο παραστεί ανάγκη οπουδήποτε γεωγραφικά υπάρχει πληθυσμός που έχει ανάγκη να πουλήσει την εργασιακή του δύναμη.

Ο στάσιμος εργατικός υπερπληθυσμός αποτελείται από εργάτες με εξαιρετικά ασυνεχή και ακανόνιστη απασχόληση (αυτό που στη βιβλιογραφία σήμερα αποκαλείται “δομική ανεργία”) και ένα μέρος του βρίσκεται σε συνθήκες απόλυτης φτώχειας. Ο **γενικός νόμος της καπιταλιστικής συσσώρευσης** γράφει ο Μαρξ είναι ότι το τμήμα αυτό με την πάροδο του χρόνου μεγαλώνει σε αριθμούς μαζί με τον

εφεδρικό στρατό εργασίας και οι συνθήκες διαβίωσής του χειροτερεύουν σαν αποτέλεσμα της συσσώρευσης του κεφαλαίου. “...όσο πιο μεγάλο είναι το εξαθλιωμένο στρώμα της εργατικής τάξης και ο βιομηχανικός εφεδρικός στρατός τόσο πιο μεγάλος είναι και ο επίσημος παουπερισμός (φτώχεια) (pauperization). Αυτός είναι ο απόλυτος, γενικός νόμος της καπιταλιστικής συσσώρευσης” (Κεφάλαιο, Τόμος I, σελ. 667).

Αυτό το στρώμα του εφεδρικού στρατού αποτελεί “όρο ύπαρξης της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής και επέκτασης του πλούτου”. Επιπλέον τα όποια κοινωνικά έξοδα για την συντήρηση αυτών των στρωμάτων ο Μαρξ τα ονομάζει “faux frais” [μη παραγωγικά ή ψευδή έξοδα] της παραγωγής και αναφέρει ότι “συνήθως το κεφάλαιο γνωρίζει πως να τα μεταφέρει στους ώμους της εργατικής τάξης και των μικροαστών” (Κεφάλαιο, Τόμος I, σελ. 667).

Η εγγενώς ταραχώδης, απρόβλεπτη φύση της διαδικασίας της καπιταλιστικής συσσώρευσης είναι και ένας από τους βασικούς λόγους για την αναγκαιότητα της δημιουργίας και συντήρησης του αποκαλούμενου «κράτους πρόνοιας», το οποίο στον αναπτυγμένο καπιταλισμό αποτελεί βασικό εργαλείο της αναπαραγωγής της εργασιακής δύναμης, της εργατικής τάξης και επομένως του συστήματος γενικότερα.

Από τα παραπάνω απορρέει και η διαλεκτική και αντιφατική φύση του κράτους πρόνοιας στον καπιταλισμό. Είναι ένας θεσμός αναγκαίος για την αναπαραγωγή του συστήματος αλλά σε ορισμένες περιπτώσεις μπορεί να μεταβληθεί σε κόστος για το σύστημα όταν δεν χρηματοδοτείται εξ ολοκλήρου από τους φόρους της εργατικής τάξης όπως συμβαίνει συνήθως ή όταν η επιδότηση του κράτους και του κεφαλαίου από τους ακαθάριστους μισθούς της εργατικής τάξης μειώνεται αναπόφευκτα σε συνθήκες κρίσης.

